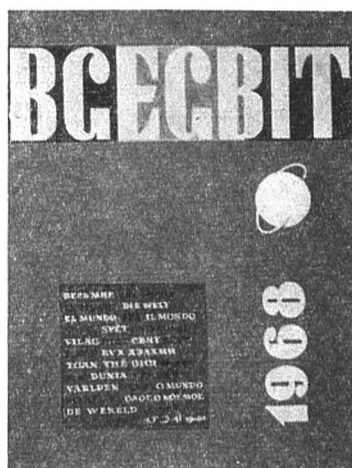

№ 8
(122)

1968
С Е Р П Е Н Ь

**ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ**

**ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО
ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ**

**Рік видання
одинадцятий**

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

ЮРІЙ БРЕЗАН. Як я вітчизну знайшов. Вірш. 9

Юрій Брезан (нар. 1916 р.) — видатний поет і прозаїк НДР. Пише сербо-лужицькою і німецькою мовами. Лауреат Національної премії.

КОМПТОН МАККЕНЗІ. Розрідження мозку. Сатиричний роман (закінчення). 11

РИШАРД ЛІСКОВАЦЬКИЙ. Повернення з того берега. Повість. 70

Польський письменник Р. Лісковацький (нар. 1932 р.) — автор кількох збірок поезій, романів і повістей. У 1963 році на літературному конкурсі в Щеціні Р. Лісковацький одержав премію за повість «День сьомий і знову перший» (Див. «Всесвіт» № 8, 66 р.) В повісті Р. Лісковацького «Повернення з того берега» порушено проблему «батьків і дітей». Книга вчить поважати старше покоління, яке витримало весь тягар боротьби з німецьким фашизмом.

СТАТТІ, НАРИСИ

МАКСИМІЛІАН МІНКОВСЬКИЙ. У «Великих Афінах». 46

ЛЕСЛІ ГАЛЛІВЕЛЛ. Целулоїдний міф. 56

В. БЕЛЯЄВ. Об'єкт дослідження — літературний процес. 60

Н. СОЛОВЙОВА. Еволюція «сердитого». 117

Ю. ТИССОВСЬКИЙ. Культурне життя Каїра. 132

О. МИКИТЕНКО. Видавництво «Мистецтво» — іноземним читачам. 155

**«ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ,
«ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ**

ЄВГ. БРАНДИС. «Гігант» Надара і Жюль Верн.

123

**РЕПОРТАЖ,
ІНФОРМАЦІЯ,
РІЗНЕ**

Золото з Алметьевська.	3
Младен КОПАНОВ. Варна дружить з Одесою.	7
Я. ЯШИН. В'язень камери № 621.	50
Самотній мореплавець.	55
Білі й чорні.	66
Присяга Бушерона.	68
Убивці «згідно з законом».	120
Хліб щоденний.	151

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ 136

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ 143

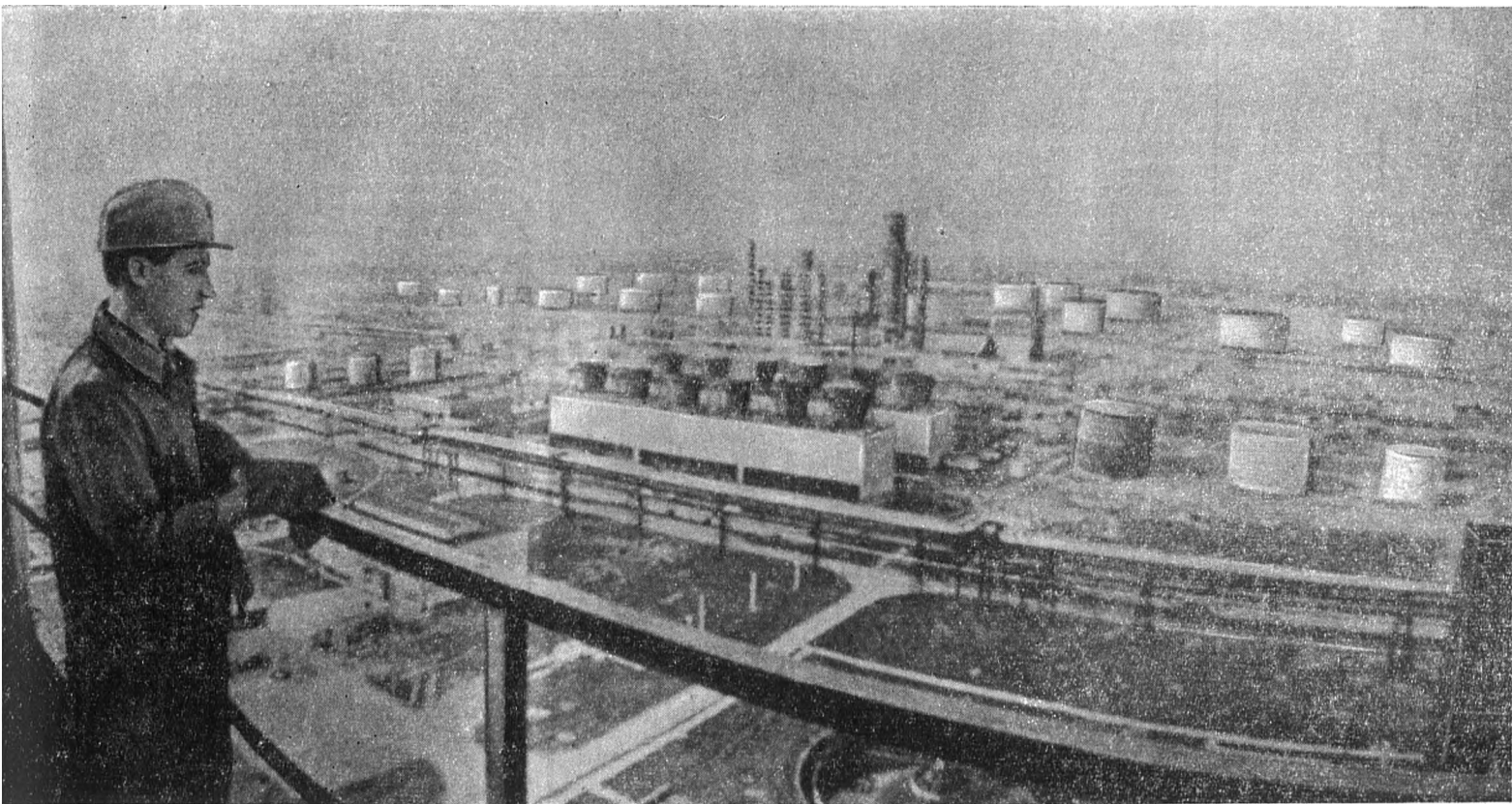
КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ 65, 68, 69, 122, 154

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР О. І. Полторацький

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. О. Білецький, П. А. Загребельний, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш, А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник, Н. А. Халемський (відповідальний секретар), Т. К. Якимович.

Художній редактор М. Я. Коваленко.

Так виглядає комбінат у Плоцьку сьогодні.

..ЗОЛОТО } АМІТЬЄВСЬКА..

Американський публіцист Юджін Макклоскі 1960 року написав велику статтю про початок будівництва нафтопроводу «Дружба» з Радянського Союзу в соціалістичні країни Європи. Він розцінив саму назву «Дружба» як утопічну. «Ніхто не може вже заперечувати,— писав він,— що, будуючи міжнародні нафтопроводи, великі нафтові держави переслідують не стільки економічні, скільки політичні й стратегічні цілі. Сама думка про щось інше була б наскрізь ілюзорною...».

Що ж, Юджін Макклоскі намагався вовчі закони буржуазного суспільства перенести й на соціалістичний світ. Він не хотів, а скоріше не здатний був зрозуміти принципи, на яких будуються економічні та політичні стосунки між

державами соціалістичного табору. Американському журналісту залишилося лише оголосити ідею нафтопроводу утопією...

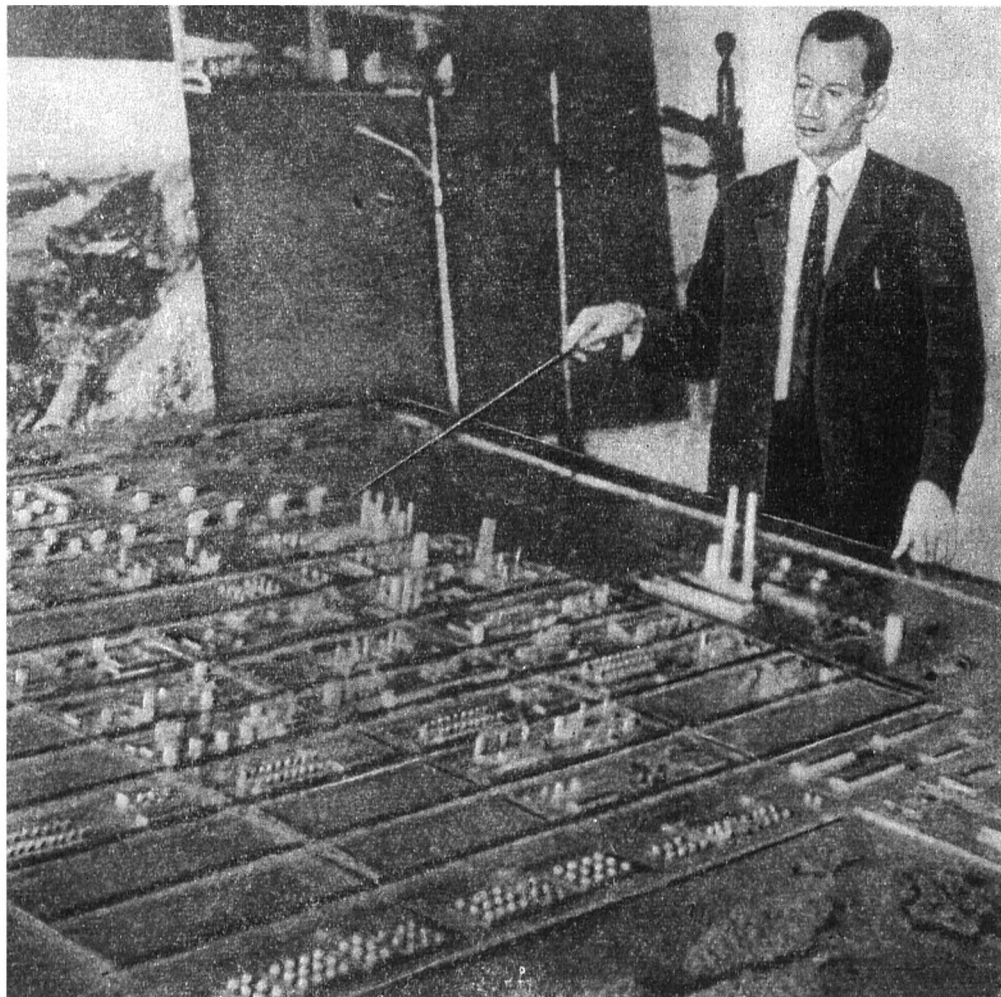
Відтоді минуло вісім років. Що сказав би сьогодні американський публіцист, коли б побував на трасі нафтопроводу, коли б відвідав польське місто Плоцьк, чехословацьку Братиславу, побував би в Угорщині, в районі на південь від Будапешта, завітав би в місто Швеції у Німецькій Демократичній Республіці? Чи не довелося б йому докорінно переглянути своє попереднє твердження й погодитися із колегами з журналу «Юнайтед Стейтс ньюс енд Уорлд ріпорт», які, позбавлені жодних симпатій до соціалістичного світу, змушені були, однак, написати:

«Країни Східної Європи одер-

жують з Радянського Союзу нафту на досить вигідних умовах. Протягом порівняно короткого часу розвинулися незнані досі в цих країнах галузі промисловості, і все — на базі радянської нафти. Очевидно, тут можна чекати вже найближчим часом значного економічного прогресу...».

Отже, те, що намагалися видати за утопію, стверджується як переконливе свідчення нових взаємин між країнами соціалістичного світу, побудованих на ленінських принципах пролетарського інтернаціоналізму, скріплених спільністю інтересів і прагнень.

Надруковані тут короткі нариси розповідають про те, що діється нині на деяких дільницях багатотисячкілометрової траси нафтопроводу «Дружба».

Макет, що стоїть в кабінеті Веслава Колсута, зображує комбінат у Плоцьку, яким він буде після повного завершення будівництва.

НАФТА ТЕЧЕ ЧЕРЕЗ ВІСЛУ

Головному інженерові й заступнику генерального директора нафтопереробного комбінату в Плоцьку Веславу Колсуту лише 36 років, але його вважають тут «літньою» людиною та ще й старожилом підприємства. Таке ставлення можна зрозуміти, коли взяти до уваги, що переважній більшості з тих десяти тисяч робітників і спеціалістів, які працюють на комбінаті, не минуло і 30 років.

Веслав Колсут був одним з тих, хто у 1960 році починав будівництво цього великого й зовсім нового для народної Польщі підприємства. Петрохімія, переробка нафти — який досвід у цій галузі мали тоді молоді польські фахівці? Майже ніякого, але вони сміливо взялися за нову справу.

Річ у тім, що у Плоцьк мала прийти по нафтопроводу «Дружба» не сама лише радянська нафта. Польські робітники й фахівці розраховували й на радянський досвід у галузі петрохімії, і на радянське устаткування, і на до-

помогу з боку радянських нафтовиків.

І поки в Плоцьку будівельники й монтажники зводили корпуси комбінату і монтували його устаткування, велика група польських інженерів і робітників знайомилася на радянських підприємствах з новою для них справою.

1960 рік — то була перша віха в історії комбінату, початок його будівництва. Другою віхою став 1964 рік, коли комбінат видав перші тонни переробної нафти. І відтоді комбінат переживає одночасно два процеси: він переробляє нафту, випускає різноманітні хімічні продукти й продовжує будуватися. Вся будівельна програма розрахована на 15 років, її загальна вартість становитиме понад 20 мільярдів злотих, масштаби — величезні навіть для нинішнього розмаху промислового будівництва в народній Польщі.

Вісім років існування комбінату багато в чому змінили стародавній Плоцьк. Він став своєрідною промисловою й будівельною Меккою для молодих людей з усієї Польщі.

Плоцьк перетворився на місто з дуже своєрідним лицем. В ньому збереглося все старе — і старовинні будови дивної архітектури, і

знаменита готична фортеця, що походить ще з XIV століття, але все це зовсім непогано вписується в індустріальний пейзаж, з його виблискуючими на сонці гігантськими резервуарами, з кварталами нових будинків для працівників комбінату.

І коли тепер у Польщі вимовляють слово «Плоцьк», то мають на увазі насамперед комбінат, поява якого знаменує початок нової для цієї країни галузі промисловості. Справді, в 1939 році в тодішній Польщі хімічна промисловість була майже зовсім не розвинена. Вона навіть не фігурувала в економічних зведеннях — такою мізерною була її доля в економіці країни. Нині хімія становить понад десять процентів усього обсягу промислової продукції народної Польщі. І цей процент щороку зростатиме, в міру повного завершення будівництва, в міру створення інших хімічних підприємств, основою яких також буде радянська нафта.

І знову не можна обминати деякі промовисті цифри: у 1964 році комбінат у Плоцьку переробив півмільйона тонн нафти, цього ро-

На численних бензоаппаратних станціях Чехословаччини продають пальне, добуте з радянської нафти.

ку його потужність становитиме вже п'ять з половиною мільйонів тонн. А в 1971 році через комбінат має пройти дев'ять мільйонів тонн нафти, яка перетвориться тут на паливо для автомобільного транспорту, на різноманітні хімічні продукти, що в свою чергу стануть основою для виробництва штучного волокна, добрив тощо. І все це є наочним виявом, реальним втіленням тих економічних зв'язків, що базуються на безкорисливості, щирості, почутті взаємодопомоги, можливих лише у стосунках між соціалістичними країнами.

«СЛОВНАФТ»

Це слово з'явилося в чехословацькому вжитку зовсім недавно, але воно швидко набуло великої популярності. «Словнафт» — це назва великого нафтохімічного заводу в Братиславі. З його появою нафтохімічна промисловість в Чехословаччині набула зовсім іншого значення, небувалих досі перспектив розвитку.

...Починалося все поблизу маленького словацького містечка Будковце, в 20 кілометрах від радянсько-чехословацького кордону. У полі було споруджено маленькі цегляні будівлі, встановлено ци-

стерни для пального, протяглися лінії електропередачі. Тут розмістилася перша насосно-контрольна станція нафтопроводу «Дружба» на словацькій землі.

16 лютого 1962 року стало тут знаменним днем. Контрольні прилади подали сигнал «Нафта пішла!». Пішла через долини, гори й річки, у напрямку до Братислави.

Все тут робилося одночасно. Поки прокладався самий нафтопровід, у Братиславі зводилися корпуси заводу. Поки монтажники ставили складне устаткування, майбутні начальники цехів, інженери та інші фахівці готувалися до роботи — набували досвіду на радянських підприємствах, вчилися.

Свідок і учасник всіх подій, нині директор заводу «Словнафт» Моймір Кахлік може розповісти чимало цікавого про ті минулі роки. Але найбільше можуть вразити цифри й факти, які характеризують сьогоднішній день підприємства в Братиславі.

Три сорти бензину, парафін, асфальт, різноманітні масла, бутан та інші гази — такий далеко не повний перелік тих видів продукції, що їх вже видає завод «Словнафт». А наприкінці року стануть до ладу нові цехи, де виробляти-

меться етилен і пропілен. Братиславський завод постачає сировину багатьом галузям чехословацької промисловості — і текстильній, і фармацевтичній, і підприємствам мінеральних добрив, і багатьом іншим підприємствам. А загалом, на «Словнафт» вже тепер, коли ще не завершено всю програму будівництва, припадає понад 60 процентів усієї продукції з нафтохімії.

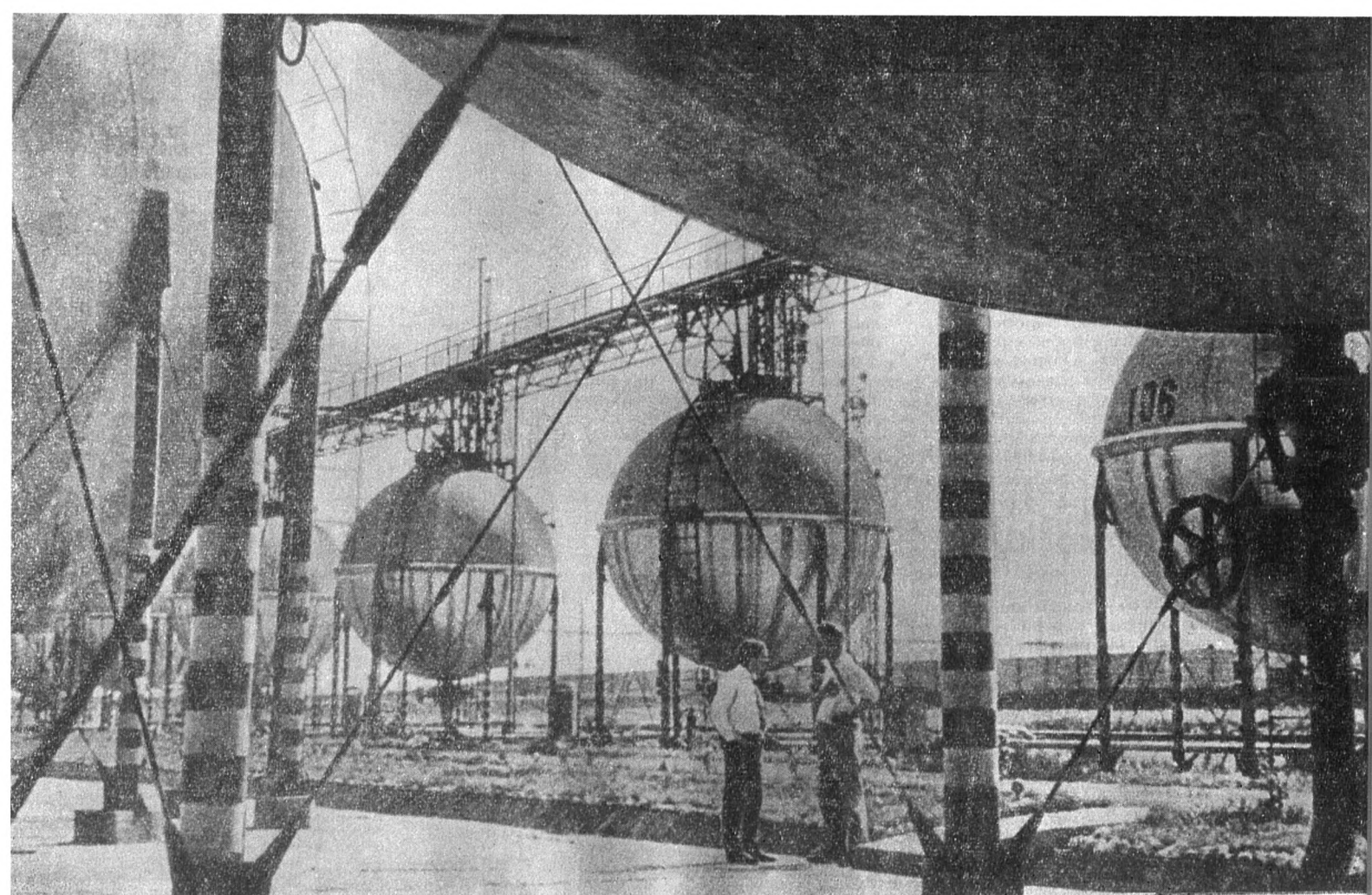
600 гектарів — така площа всіх виробничих об'єктів підприємства. Тут працюють понад п'ять тисяч людей. Це дуже багато, якщо зважити, що виробничі процеси на заводі автоматизовані.

Праця на заводі «Словнафт» вимагає від робітників великих знань, високої кваліфікації. Тому на підприємстві створено свою професійно-технічну школу і навіть свій технікум. Чимало робітників заводу працюють й одночасно вчаться.

Моймір Кахлік говорить, що переробка радянської нафти є справою дуже вигідною, умови, на яких вона постачається, дозволяють чехословацькій економіці вкладати значні кошти в будівництво нових і розширення вже існуючих підприємств. Зміни, що

Іде в минуле бездоріжжя — це лихо багатьох районів старої Словаччини. Асфальт для нових доріг також виробляється з радянської нафти.

Резервуари для газу бутану на заводі в Сасхаломбата.

сталися в промисловості Чехословаччини завдяки нафтопроводу «Дружба», вже тепер дуже помітні. У найближчі роки вони будуть ще більш відчутні.

НА 4230-МУ КІЛОМЕТРІ

Ще шість років тому про містечко Сасхаломбата, що лежить на південь від Будапешта, нічого особливого не було відомо. Хіба тільки в туристичних довідниках можна було прочитати, що тут збереглися рештки стародавнього мосту, зведеного ще римськими легіонерами. І більше нічого визначного, нічого вартого уваги.

Сьогодні назву колись скромного містечка знають у всій Угорщині. Сасхаломбата — це 4230-й кілометр траси нафтопроводу «Дружба», Сасхаломбата нині — це великий, перший подібний в Угорщині нафтопереробний завод,

поява якого вже викликала значні зміни не лише в хімічній, а й в усій угорській промисловості.

«Шість років тому, — розповідає директор підприємства вчений-хімік Сімон Пал, — тут були лише рештки отого римського мосту. Я прибув сюди як 41-й за порядком працівник майбутнього підприємства. Нині нас тут понад тисячу чоловік. Представники різних професій, ці люди стали справжніми ентузіастами нової для нашої країни галузі промисловості — нафтохімії. І всі вони вже чимало зробили за такий порівняно короткий час».

А зроблено, справді, чимало. Там, де простіралися лани буйної пшениці й стояло лише кілька десятків старих будиночків, тепер виблискують на сонці величезні резервуари й гігантські кулі конденсаторів, а навколо розповзлися труби, по яких тече нафта, «золото з Алматєвська», як її називають угорці. Для них це справді золото, безцінне джерело сировини для хімічної промисловості, невичерпна база для будівництва нових підприємств.

На насосній станції потужні установки переганяють щогодини по 500 тонн нафти. А обслуговує станцію лише один механік, який стежить за роботою розумних автоматичних приладів і устроїв. Завод в Сасхаломбата — перша зупинка на шляху нафти, яка прийшла на угорську землю. На підприємстві вона перероблюється на різні види пального і численні хімічні продукти.

Тут немає відходів виробництва у звичному розумінні цього слова. Залишки виробництва ідуть як паливо на збудовану недавно потужну теплоелектроцентрально, що живить Будапешт і навколишні промислові райони. Паливо це дуже дешеве, завдяки йому тепер можна заощаджувати велику кількість вугілля, потрібного угорській економіці для інших цілей.

Шість років дії нафтопроводу «Дружба» позначилися на угорській економіці змінами, які варті довгих десятиліть. З нафтопроводом нині пов'язане життя й робота тисяч і тисяч трудящих країни. «Це елексир для нашої національної економіки, — каже Сімон Пал, — справжній живлючий елексир!»

Так думають тепер мільйони угорців.

ВАРНА ДРУЖИТЬ З ОДЕСОЮ

Доріжка не закінчується біля моря. Вона тягнеться синьою гладінню на схід. Щодня тишу цього міста порушують гучні гудки пароплавів...

Ця «доріжка» овіяла Варну славою. Але ми хочемо розповісти вам не про лазуровий берег і велику пристань, не про всесвітньо-відомі курорти й про сотні тисяч туристів, а про дружбу між двома містами-побратимами, між Варною й Одесою, між Варненською округою і Одеською областю.

Ці міста — сусіди по морю. Корабель, що приплив у Варну, — це дружній привіт з-за моря. Кажуть, що море розділяло народи. Чорне море не розділяє, а з'єднує два братні народи.

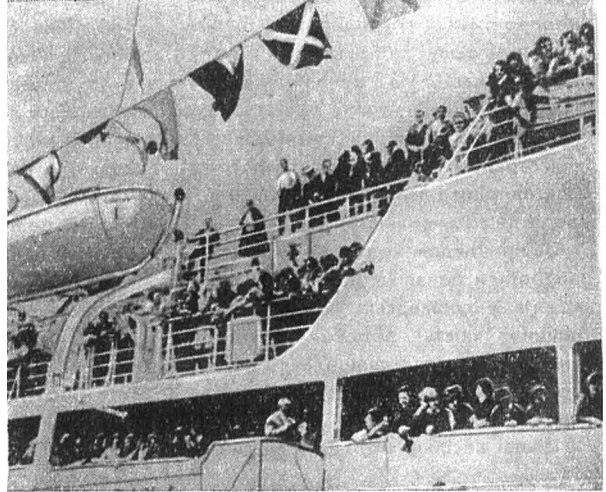
Варна—Одеса, Одеса—Варна — надійний маршрут, шлях ідей, допомоги, думок, вдячності, любові між радянськими людьми й болгарами. За останні роки стара традиція набула нових форм. Міста обмінюються делегаціями, фахівцями, досвідом. Громадські й офіційні зв'язки часто переходять у міцну дружбу. І це зближення в

усіх галузях суспільного, господарського й культурного життя дало й продовжує давати чудові наслідки.

Я відвідав багато промислових підприємств і сільськогосподарських кооперативів, розмовляв із сотнями робітників та селян, гортав сторінки альбомів, слухав розповіді... Глибоке коріння дружби!

Завдяки цій дружбі суднобудівельний завод у Варні запровадив високопродуктивний метод газового різання металів. У заводу імені Жовтневої революції підприємство «Елпром» у Варні запозичило ряд нових технологічних методів виробництва електро побутових приладів. Швейники фабрики імені Воровського допомогли своїм колегам з державного промислового підприємства «Дружба» створити відділення для перегляду тканин, поліпшити паспортизацію й розшифровку матеріалів.

— З Країни Рад людина повертається окрилена теплом тієї великої й чистої братерської любові, з якою ставляться до нас радянські

Корабель «Осетія» знову прибув у Варненський порт. Молодь з Одеси прийшла в гості до своїх друзів.

люди, — ділиться своїми думками Іван Вилчев, голова трудового кооперативного землеробського господарства в селі Дилгопол. — Кілька років тому ми перші у Варненській окрузі запровадили метод роздільного догляду за коровами. Ми навчилися цього в колгоспі імені Татарбунарського повстання. Наш приклад підхопили майже всі господарства в окрузі. Кожна зустріч з радянськими братами не тільки приносить нам радість взаємної любові, але й породжує нові ідеї, веде нас вперед, зміцнює коріння нашої дружби.

Варненській окрузі належить одне з перших місць у країні в справі впровадження комплексної механізації в сільське господарство. Високі звання «Бригада комуністичної праці» й «Ланка комуністичної праці» мають сто двадцять колективів. Це також плоди взаємної допомоги.

На одну з болгарських делегацій справив враження той факт, що в колгоспі імені Татарбунарського повстання на один трактор припадає чотири—п'ять трактористів — за один-два роки в колгоспі здобули фах механізатора шістсот чоловік. Наступного року дванадцять кооперативних господарств у Варненській окрузі організували курси, на яких сотні членів ТКЗГ одержали кваліфікацію механізаторів. Агрохімічні ла-

бораторії в деяких болгарських кооперативних господарствах були також створені за прикладом Одеської області. На основі нашої практики й одеського досвіду на комплексній дослідній станції було підготовлено близько трьохсот бригадирів та ланкових — виноградарів та овочівників.

За прикладом колгоспів наші кооперативи почали виділяти більше коштів у громадські фонди, поліпшили якість обробки ґрунту, внаслідок чого підвищилася його родючість, збільшилися врожаї, зросла рентабельність.

Цікаві весільні обряди й родин-

ні ритуали запозичили в одеситів робітники склозаводу в селі Белослав. Особливе враження справило на мене свято з нагоди народження дитини. Спочатку оголосили її ім'я. Посипалися квіти, подарунки, поздоровлення. Молодій матері вручили три конверти, що будуть розпечатані, коли дитина досягне певного віку.

Виставки варненських художників в Одесі й одеських у Варні стали традиційними. Не стоять осторонь спільної справи радіо й газети в обох містах. Варненський оркестр гастролював в Одесі, музиканти Одеської філармонії ви-

ступали у Варні. Гостювали одне в одного спортсмени обох міст.

Радують і взаємини між економічними технікумами Варни й Одеси, між вищими економічними інститутами міст-побратимів. Наукові працівники обмінюються своїми працями, колективно обговорюють різноманітні питання, разом опрацьовують численні проблеми.

Всюди у Варні й у селах округи — в школах і клубах, на підприємствах і в житлах трудящих посіяне сім'я дружби, і вже видно паростки, що пустили глибоке коріння. В кожному серці палає братерська любов. Доріжка не закінчується біля моря. Вона тягнеться з-за моря.

Варненці на чолі з першим секретарем Окружного комітету Болгарської комуністичної партії Тодором Стойчевим зустрічають дорогих гостей з Одеси.

ЯК Я ВІТЧИЗНУ ЗНАЙШОВ

I

Як я прийшов на світ,
Був мій батько у бою,
Він вітчизну боронив.
Не свою,
Не мою —
Кайзера вітчизну
Та його баронів і графів.
І гнали батька снаряди й кулі
Через окопи і вирви,
І щоднини у нього
Геть відбирали роки життя.
Я ж того не знав
І в люльці кричав.
А мати тихо співала:
«Спи синку, засни,
Твій батько на полях війни,
Спи, спи, синку мій,
Як схоче господь,
Повернеться таточко твій».

II

Як виріс я з люльки тісної,
Вернувся мій батько із бою
І знову пішов працювати —
В щілині каміння довбати
Молотом, долотом, буром.
А я ходив у школу,
І вірші учив там
Про рідну вітчизну —
Бундючні слова, заримовані гарно,
Та батькові вголос читав.
Він гірко сміявся й казав,
Що все це облудні, брехливі,

Порожні слова про вітчизну.
Я батькові більше,
Ніж вчителю, вірив...

III

Коли я підріс,
Затупали банди розбійні на вулицях міста.
І з вікон багатих будинків
Вилізли стяги
З шибеницями навхрест,
І по льохах
Кричали мордовані люди,
І крові струмки потекли.
Це все відбувалось
Заради
Вітчизни.
Але не моя ця вітчизна.
Це я вголос сказав
І між тих я потрапив,
Які по льохах
Голосили.
Фашисти ж знущалися з мене:
«Нема в тебе, зайдо, вітчизни!»
Самі вони не розуміли,
Яка у словах їхніх правда,
Та в цьому не мав я провини,
Було мені сумно самому,
Що в мене вітчизни нема...

IV

Коли я вийшов з тюрми,
Танки лани толочили,
Села палали, міста обертались

На щербінь і попіл.
І гучномовці горлали до хрипу,
І істерично кричали газети,
І матері, що синів загубили,
Гордо вбирали жалобу —
В патріотичнім чаду все неслося
Загибелі навстріч.
Все це збагнути
Не міг аж ніяк я,
Бо я ще гостріше, ніж досі,
Відчув, що не маю вітчизни...

У

Але коли потім
В степу поміж Волгою й Доном
В ясному зимовому небі
Губилися
Порох, і дим, і чад
Стоденного бою грізного,
Почав я неясно,
Ще зовсім туманно
Нове відчувати:
Свою,
Так, дійсно, свою вітчизну.
Це почуття постало над степом,
Немов хмаринка,
І тихо на захід пливло,
Ставало більшим і ширшим,
Підходило ближче і ближче,
Наблизилось —
Але залишилось хмаринкою.

УІ

Коли останніх убитих війни
(Вони полягли коло хати батька)
Уже поховали,
Усе, що гадав я,
Життям почало вже ставати.
Коли на могилах убитих
Уп'яте зів'яли осінні квіти,
Усе, що гадав я,
Життям уже стало.
Це мій розум збагнув,
Але серце моє
Ще порожнім було...

УІІ

Коли делегація наша виїхала в Берлін,
Я був в її складі.

Ніхто з нас не знав,
Як кланятись треба,
Як низько схилятись в поклонах,
Чи треба робить реверанси,
Які церемонії будуть,
Як треба поводитись людям
В палаці у президента
Республіки нашої.

Один з нас (колись він
Був на прийомі в таємного радника)
Повчав нас:
Це треба робити,
А це заборонено,
І було б жахливо, якби...
Ну, і так далі.

На ділі ж інакше було:
Держава до нас не прийшла
(Як знали її ми віддавна),
Людина прийшла!
І радості в ній не було,
Вона посміхалася тільки
(Немовби мій батько в неділю),
Облудних не ставила нам запитань,
Тільки про справи питала
Про різні
(Точно, як батько пита,
Коли я заходжу до нього),
А потім сміявся президент,
Як ми всі сміємось.

А потім сказав він,
Що зразу подбає
Про те і про інше —
І знов я в людині
Побачив державу,
Або, я не знаю,
Але в ту хвилину
Людину я вже від держави
Не міг відрізнити,
І я сказав йому
Те, що я думав,
І він засміявся,
І я разом з ним,
І з сміху цього
Народилася болісна радість у серці
моїм:

«Знайшов я її,
Свою,
Так, свою батьківщину!»

*З німецької переклав
Марко ЗІСМАН*

розрідження

КОМПТОН
МАККЕНЗИ

Малюнки
В. Зелінського

МОВКУ

САТИРИЧНИЙ
РОМАН

Розділ п'ятнадцятий

ЕНІД

Догетів рапорт про його спостереження за майоровою поведінкою в Гленморській водолікарні не вдовольнив місис Бленкінсop.

— Еге, добре тобі бути такій певній, що Артур мене зраджує! — трошечки дратливо сказала вона подрузі, вернувшись із контори містера Пінчіза.

— А хіба тут можна ще сумніватися? — спитала міс Гоулдзворт.

— Ще б пак ні. По-перше, я не певна, що та Міранда, з якою нібито... нібито вечеряв Артур, є справді місис Гадсон. Ти не бачила місис Гадсон. Якби ти її бачила, то зрозуміла б, наскільки та Міранда, як її описує той їхній Догет, не схожа на місис Гадсон.

— Але ж якби Артур потягся до Гленмора за іншою жінкою, то навіщо б йому називати себе Гадсоном? — спитала міс Гоулдзворт.

— А скажи, чого той Пінчіз торочить, ніби тут є якась серйозніша таємниця, ніж я гадала? Що може бути серйозніше, ніж шури-мури жонатого чоловіка з чужою жінкою? А коли я притисла того Догета як слід, він наплів мені якихось байок про

якийсь дзвінок та про те, як він утікав із Мірандиної спальні. Ні, Тіно, я не задоволена. А поглянь ти на цей рахунок! Сорок шість фунтів одинадцять шилінгів і п'ять з половиною пенсів! — Енід кинула подрузі рахунок через стіл.

— Справді, дорогувато, — погодилась міс Гоулдзворт.

— Ще б не дорогувато! І нічого певного про Артура я так і не дізналась, отже, викинула ці сорок шість фунтів одинадцять шилінгів і п'ять з половиною пенсів на вітер. Цікава я знати, на що пішли ті півпенса!

— Енід, рибонько, коли вже сумніватися в цьому рахунку, то не з того кінця! Півпенса — це дрібниця.

— Це ж ти, Тіно, нараяла мені того нікчемного Пінчіза!

— А Коні Батервік він дуже допоміг...

— Коні Батервік він, може, й допоміг, але мені анітрохи. Як піде так і далі, мені ця історія дасться в копійчину, а до того ж нема ніякої певності, що я справді вивідаю хоч що-небудь про Артура.

— Ну, навіщо ж так зневірюватися, — озвалася міс Гоулдзворт.

— Я зневірилася зразу, тільки-но почула того Догета.

— А я зовсім не така зневірена, — заявила міс Гоулдзворт: вона й справді ще не втратила надії купити вдвох із подругою ту віллу в Аяччо. — По-моєму, нехай би Пінчіз спробував іще...

— Тільки не за сорок шість фунтів одинадцять шилінгів і п'ять з половиною пенсів, — рішуче відрубала Енід. — Ці проклятущі півпенса мені вже в печінках сидять.

— Ну то скажи Пінчізу, що ти не хочеш платити тих півпенса, — порадила міс Гоулдзворт. — Або просто вирахуй їх, як надсилатимеш йому чек. Не буде ж він за півпенса сперечатися!

— Такі люди за що завгодно сперечатимуться. Він тільки й уміє сперечатися. А я маю платити сорок шість фунтів одинадцять шилінгів і п'ять з половиною пенсів за приємність вислухувати його заперечення. Ні, Тіно, мені потрібні факти, і я до них докопаюся! Я піду просто в Ковент-Гарден, на Кінг-стріт.

— У Ковент-Гарден? А чому в Ковент-Гарден?

— Подивитись на банани містера Гадсона! — оголосила Енід, засміявшись так пронизливо, що її подрузі виразно вчулись у тому сміхові істеричні нотки.

— Поїхати й мені з тобою?

Енід подумала, що треба трохи присадити Тіну.

— Ні, дякую, я поїду сама, — холодно мовила вона.

— Гаразд, серденько... — Тіна покірливо

прийняла ляпаса. Вона старалась нічим не ушкодити своїй репутації ідеальної подруги, з якою жертва подружньої драми мала колись оселитись на віллі Аяччо.

Назавтра Енід сама вирушила в Ковент-Гарден. В Гадсоновій конторі їй сказали, що містера Гадсона немає, він кудись поїхав. Розчарований вираз на її обличчі, певно, зворушив літнього клерка, що ще не зовсім утратив людські почуття, хоч він усе життя мав справу з самими бананами.

— Може, накажете щось передати містерові Гадсонові, пані? — спитав він.

— Я хотіла бачити його в одній приватній справі. Якби мені подзвонити до місис Гадсон, може б, я їй пояснила, що мені треба, — відказала вона.

— Дуже шкодую, пані, але місис Гадсон також поїхала з містером Гадсоном.

— Ой, боже мій, — зітхнула Енід. — Тоді, боюсь, нічого не вийде.

Видимо засмучене обличчя гості й зовсім розжалило клерка.

— Ви знаєте, пані, я випадково довідався, що містер Гадсон повернеться завтра, щонайпізніше у п'ятницю. Він тільки хотів відвезти місис Гадсон у Шотландію.

— В Шотландію? — перепитала Енід. — Часом не до Гленмора на води?

— Еге ж, пані, — усміхнувся клерк. — Може, я не повинен цього казати, але містер Гадсон справді поїхав з дружиною до Гленмора. Містер Гадсон вирішив, що місис Гадсон треба трохи розвіятись.

— Дякую, — насилу витиснула з себе Енід. — Я вам вельми вдячна. Я напишу... чи краще зайду, коли містер Гадсон повернеться. — І вийшла з контори. Їй аж голова обертом ішла від цієї приголомшливої новини. Напередодні, сидячи в Пінчізовому бюро й слухаючи Догетів опис місис Гадсон та підслуханої розмови, вона вже почала сумніватись, чи не була несправедлива до свого чоловіка: може, він справді служить у банановій фірмі... А тепер вона вочевидь упевнилася, що її одурено. Тіна мала рацію. Вона, Енід, уразила свою найщирішу подругу. Треба мерщій бігти до неї та загладити свою провину.

Вернувшись додому, Енід зразу подзвонила Тіні.

— Голубонько, негайно приїжджай! Зі мною таке сталося, таке сталося!.. — простогнала вона в трубку.

— Зараз! Біжу! Лечу! — відгукнулася Тіна.

За двадцять хвилин у двері схвильовано постукали.

— Кохана моя, що трапилось? — вигукнула Тіна.

— Ой, Тіночко, ти мала слухність! Чоловік сам повіз її до Гленмора й покине

там із Артуром. — Енід розревлася. — А клеркові своєму так і сказав, що везе її туди розвіяти. Чула ти коли-небудь отаку гидоту?

— А що ти хочеш від чоловіків? — відрубала Тіна. — Я іноді питаю себе — чи вони взагалі люди?

— Тільки хай не думають, що я і далі дозволю їм морочити себе! — вибухнула Енід.

— А що ти зробиш?

— Що я зроблю? Поїду до Гленмора й застукаю їх там на гарячому! — оголосила зраджена дружина. — А оцей Пінчів рахунок візьму з собою. І шпурну його Артурові в пику. Скажу, хай припише до витрат на розлучення.

— Ти просто чудова! — скрикнула Тіна, сплеснувши в екстазі своїми пухненькими рученятами.

— Ти теж поїдеш зі мною, — заявила Енід, відчувши, що їй потрібна співчутлива публіка для задуманої драматичної сцени.

— Серденько, я готова! Та чи варто тобі так витратитися?

Енід, сказати правду, спершу й не збиралася платити за квиток та номер у готелі для своєї приятельки, але потім великодушно погодилася на жертву.

— Ми поїдемо завтра вранці, — вирішила вона. — Я не хочу застати там того мерзенного Гадсона.

Крім того, вона не хотіла везти Тіну в спальному вагоні першого класу. Вдень можна поїхати й третім.

Отож другого ранку о дев'ятій годині Енід і Тіна вже сиділи одна навпроти одної в вагоні «Денного Шотландця», що, поважно пихкаючи, виїздив на північ. А ввечері, за двадцять хвилин до десятої, обидві вони зішли з зеленого автобуса і ввійшли в двері готелю Гленморської водолікарні.

— Вам замовляли на ім'я міс Медісон і міс Гоулдсворт дві кімнати, — звернулася Енід до чергової адміністраторки. Вона замовила собі номер на своє дівоче прізвище, щоб курортники не перетирали її на зубах, коли Артура буде викрито.

Тоді, тремтячи з нетерплячки, почала була переглядати книгу запису постояльців, коли раптом з-за дверей якоїсь суміжної кімнати до неї долетів знайомий голос:

— Бреханія експортує багато різних виробів. Не останнє місце серед них займає піретрум. Вирощування піретрума — важлива галузь господарства, бо вона постачає порошком від комах весь світ.

Голос раптово урвався. Енід із Тіною зирнулися.

— Артур, як завше, просторікує про Бреханію, — гірко промовила Енід і кинулась до дверей, що з-за них долетів го-

лос. Розчинивши їх, вона побачила з півдесятка курортників, що куняли по кріслах у недбалих позах. Через кімнату до порожнього крісла прямував довгобразий зажурений чоловік. Артура там не було.

— Боягуз! — шепнула Енід Тіні. — Йому не стало духу зустрітися зі мною. Певне, побачив нас у вестибюлі й утік. Боягуз!

— Не виїде ж він звідси вночі, — відказала Тіна. — Бувши тобою, я б лишилась і перестріла його завтра.

Тут оповідачеві доводиться за старовинним звичаєм полишити читача в невідомості й повернутися на кілька днів назад.

Розділ шістнадцятий

ПОСТАТЬ У ШОТЛАНДСЬКІЙ СПІДНИЦІ

Спостерігаючи в суботу з веранди, як заспанний Догет поспішає на зелений автобус та як зажерливі фельдмаршали й адміralи, обступивши його, невблаганно виціджують із нього «на чай», може, останні шилінги, Бленкінсон усміхнувся. Він навіть гадки не мав, що Догетові витрати та ще й Пінчіві прибутки оплачувати доведеться йому самому.

— Так йому й треба, паскуді, — мстиво пробурмотів майор, відвернувшись від похмурого осіннього краєвиду й простуючи до ідальні на смачні пахощі яєчні з шинкою.

По сніданку Бленкінсон пішов до малої курильні й спробував обміркувати свій виступ по радіо про Бреханію.

«Бреханія! Чи багатьом слухачам відомо взагалі, де вона, та Бреханія?»

Тридцять хвилин зосереджених роздумів видобули з глибин Бленкінсового мозку цю вступну фразу, і він намірився вже був випробувати її ораторський ефект перед ранньокельтськими зображеннями святих над каміном, коли нараз йому видалося, ніби за ним хтось стежить. Він підвівся, рішуче підійшов до дверей і рвучко розчинив їх.

Під дверима в вельми підозрілих позах стояли обидві панни Макадам.

— Чим можу прислужитися? — із скромною гідністю спитав Бленкінсон.

Бліда стареча краска сорому плямами повиступала на щоках в обох сестер. Виправдуючись, вони промимрили, що думали ог-

лянути каплицю леді Гленмор, але не хотіли нікого турбувати.

Бленкінсоп кинув на них презирливий погляд, вернувся до курильні, зібрав усі свої папери і, не вшанувавши шпигунок ані словом, пішов неквапливо до свого номера. Не зважаючи ж навіть вони підглядали там крізь замкову шпарку!

«Бреханія! Чи багатьом моїм слухачам відомо взагалі, де вона, та Бреханія?»

У самоті свого номера Бленкінсоп випробував уголос ефектність цієї вступної фрази. Але вона пролунала зовсім не ефектно. Бленкінсопів голос, здавалося, бився, як муха, в павутинні червоно-жовтої макмілланівської шотландки. Рената сьогодні поїде на цілий день до Драмроя, розважатиметься там із Макадамом, а він не матиме навіть приємності повечеряти з нею... Бленкінсоп примусив себе не думати про Ренату й Макадама й зосередитись на своєму виступі. «З давніх-давен відважні бреханські горяни...» Його тішило хоч те, що він назвав їх горянами, а не верховинцями, як цих паскудних шотландців. А чи не зайти до Ренати спитатися, як їй подобається те, що він оце написав про її рідну країну?

Вийшовши з номера, він швидко зиркнув праворуч, потім ліворуч і на превелику свою прикрість побачив у правому кінці коридора міс Кароліну Макадам, а в лівому — міс Флору. Бленкінсоп сахнувся назад. Скрутно доведеться йому ближчими днями, коли він не зуміє якось здихатися цих двох бабусь. Де ж він у лихій години зустрінеться з королем, коли ці шотландські маніячки весь час отак ходитимуть за ним назирці? А зустрітися треба конче. Хоч би для того, щоб пересвідчитися щодо особи цього таємничого Гейсвасера.

Бленкінсоп відклав свій виступ про Бреханію й заходився писати довгелезного листа до Н. Ото буде сюрприз, коли Гейсвасер виявиться не ким іншим, як самим Каценшлосером! Ну, хай його бог боронить, коли в нього масивне підборіддя! Тепер він уже не викрутиться так, як викрутився в пальмовій залі готелю «Плонплон». Але де ж зустрінеться з королем? Бленкінсоп у розпачі втупив очі в стіну. Нараз увагу його привернув тариф гідротерапевтичних процедур, що висів у рамцях. «ТУРЕЦЬКА ЛАЗНЯ». Боже мій, це ж те, що треба! Турецька лазня! Отуди вже ці кляті відьми за ним не полізуть! Аж помолоділий від такої вдалої думки, Бленкінсоп схопився на рівні й подався розвідати, як використати ту лазню.

Біля дверей він озирнувся і задоволено помітив, що сестри Макадам злякано відсахнулися від тих дверей. Нехай тепер поскрегочуть зубами! Тут він буде в безпеці

коли не від агентів, то принаймні від агенток Бреханської республіки.

Приміщення лазні були оздоблені вже не в готичному та кельтському стилях, а в пишному східному.

Лазник, лисий чоловік із лиснючим тілом, що мав на собі з одяжі тільки волохатого рушника, уже поспішав майорові назустріч, нечутно ступаючи босими ногами по кахляній підлозі.

— Доброго ранку, пане. Хочете попаритися? — з надією в голосі спитав він.

— Та ні, я зайшов просто подивитися, — пояснив Бленкінсоп.

— Дуже гарна лазня, пане, — запевнив його лазник.

— А коли вона буває зовсім вільна? — спитав Бленкінсоп.

— А ось зараз, коли хочете...

— Вона майже завжди буває вільна?

— Так, пане, по правді признатися, тепер вона здебільшого буває вільна. У нашій водолікарні так багато всіляких ванн, що люди просто забувають про добру стару турецьку лазню. А тут у нас спочивальня, пане. Дуже зручні канапи. Коли вас трохи розморить після лазні, тут можна приємно відпочити.

Поки Бантінг — так звали лазника — тлумачив усе те Бленкінсопові, той розглядався по лазні, задоволений стратегічними вигодами цього вельми жаркого приміщення. Тут уже його ніхто не підслухає. Стіни товсті, як у середньовічній в'язниці. І ніякий грим, бий його сила божя, не витримає такої спекоти. Коли в Гейсвасера підборіддя фальшиве, тут воно розтане, як масло на сковороді.

— Ні, я сьогодні не збираюсь паритися, — відказав Бленкінсоп. — Але наступного тижня я хотів би зранку зайняти всю лазню для себе й кількох своїх приятелів. Можна це зробити?

— О, будь ласка, будь ласка, пане! Щиро вам дякую. На все добре, пане.

Вийшовши з лазні, Бленкінсоп озирнувся, шукаючи поглядом бреханських агенток. Але вони, спантеличені, зникли.

Що більше він думав про місце, обране для зустрічі з королем і Гейсвасером, то зручніше воно йому здавалося. Проте, може, король не захоче говорити про своє повернення на трон голяка, в самому рушнику? Чи не здасться йому таке вбрання злегке для його королівської гідності? Мабуть, треба, щоб цю пропозицію затвердили у «В'язах». Тоді вже ніякої помилки не буде.

Бленкінсоп повернувся до свого номера й закінчив листа до Н. Йому не хотілося, щоб листа, адресованого у Військове міністерство, начальникові НР, побачив хтось із

готельної обслуги. Може, Догет підкупив тут кого-небудь... Тому він найняв авто й поїхав до Форт-Вейда, місцевої столиці, миль за двадцять від Гленмора в протилежний од Драмроя бік. До готелю Бленкінсоп повернувся в похмурому настрої, що зовсім зіпсувався, коли він прочитав записку від Ренати, де вона сповіщала його, що поїхала до Драмроя на всю неділю.

— Яка нерозважливість! — буркнув він собі під ніс.

Не встиг Бленкінсоп спекатись цікавих сестер Макадам, як його засипав підозріливими запитаннями містер Лобінс із Ковент-Гардена, а коли він кинувся навіткача від містера Лобінса, його зловив за гудзика нудний довгобразий чоловік з Нігерії й почав розводитись про ірландських націоналістів-шинфейнерів.

Понеділок був, може, ще нестерпніший, ніж неділя. Звісно, Бленкінсоп повечеряв із Ренатою в її номері, але він ніяк не міг забути, що вона весь суботній вечір і неділю пробула в Драмрої. А вона ніяк не хотіла зрозуміти нерозважливості своєї поведінки й закидала Бленкінсопові, що він просто ревнує її до Макадама.

— І дозвольте вам сказати, *cher ami*, що я ніколи не давала вам права поводитись зі мною, як із школяркою.

— Мені й уві сні не снилося поводитись з вами, як із школяркою. Але ви не повинні забувати, як важливо, щоб британський уряд не був скомпрометований цією бреханською справою. А ваше гостювання в Драмрої якраз може до такого призвести.

— Ну, Артуре, це вже нісенітниця, — дратливо сказала Рената. — Хіба ж не відомо всім, що я і снідаю, і обідаю в Драмрої? Я ж туди весь час їжджу з Макадамом!

— Та вже ж що їздите! — буркнув Бленкінсоп. — Але добра в тому мало!

— Те-те-те! — насмішувато кинула вона. — Прочитайте мені краще, що ви там написали для свого виступу.

— Я його ще не закінчив. Хіба можна написати виступ по радіо за п'ять хвилин?

— Але ж, друже мій, ви мали багато разів по п'ять хвилин на те!

— Ну то й що! Я не можу закінчити його, поки не дістану дальших вказівок із Лондона. Завтра сподіваюсь їх одержати. Не забудьте, що тоді мені треба буде побачитися з містером Джонсоном та його приятелем. Я дуже багато думав про цю зустріч. Що, як ми зустрінемось у турецькій лазні?

— У турецькій лазні? Але чому в такому чудному місці?

— Це єдине безпечне місце в цьому проклятому готелі. Ви, здається, й гадки не

маєте, скільки тут шпигунів. Я розумію, що турецька лазня не дуже підходяще місце для розмови з монархом, але необхідність...

— Гаразд. По-моєму, це можна влаштувати, — вирішила Рената, трохи подумавши.

За хвилию Бленкінсоп став прощатись:

— Не хочу вам більше докучати, а тому — на добраніч. Домовимось про турецьку лазню на середу, на дванадцятую годину ранку?

— *Bien*.

— Я замовлю лазню для себе та кількох своїх знайомих, — сказав Бленкінсоп. — Коли Макадам привезе містера Джонсона та його приятеля, хай вони йдуть просто туди. Я прийду в лазню заздалегідь, за годину. Добраніч, Ренато. Пробачте мені мою нечемність. Мене просто дратує оця бездіяльність. Не бійтеся, я не сплохую, коли настане час діяти. Я не такий.

На знак миру й довіри вона подала йому свою лілейну ручку. Він нахилився, поцілував і рушив до дверей. Та коли він підійшов до них, серце йому тьохнуло: двері були прочинені.

— Грім мене побий, Ренато, нас хтось підслухував! — вигукнув він. — Я ж вам казав, що цей готель аж кишить республіканськими агентами!

— Заспокойтеся, бідненький мій Артуре! То просто яка-небудь цікава покоївка хотіла підглядіти, як ми тут кохаємось.

Вона засміялась трошечки глузливо, але водночас так весело й чарівно, що Бленкінсопові аж серце стислося.

— Еге, добре вам сміятися, — похмуро мовив він.

То зовсім не цікава покоївка захотіла з'ясувати Бленкінсопові з Ренатою взаємини. То міс Флора Макадам задля рідного краю наважилась ризикнути своєю репутацією, підслухуючи біля чужих дверей.

— Кароліно! — вигукнула вона, вбігши в сестрини спальню. — Кароліно, тут кується змова, щоб убити нашого вождя в середу в турецькій лазні! Ти правду казала в суботу, що той мерзенний сакс надумав щось лихе! Ти, певно, ясновидиця!

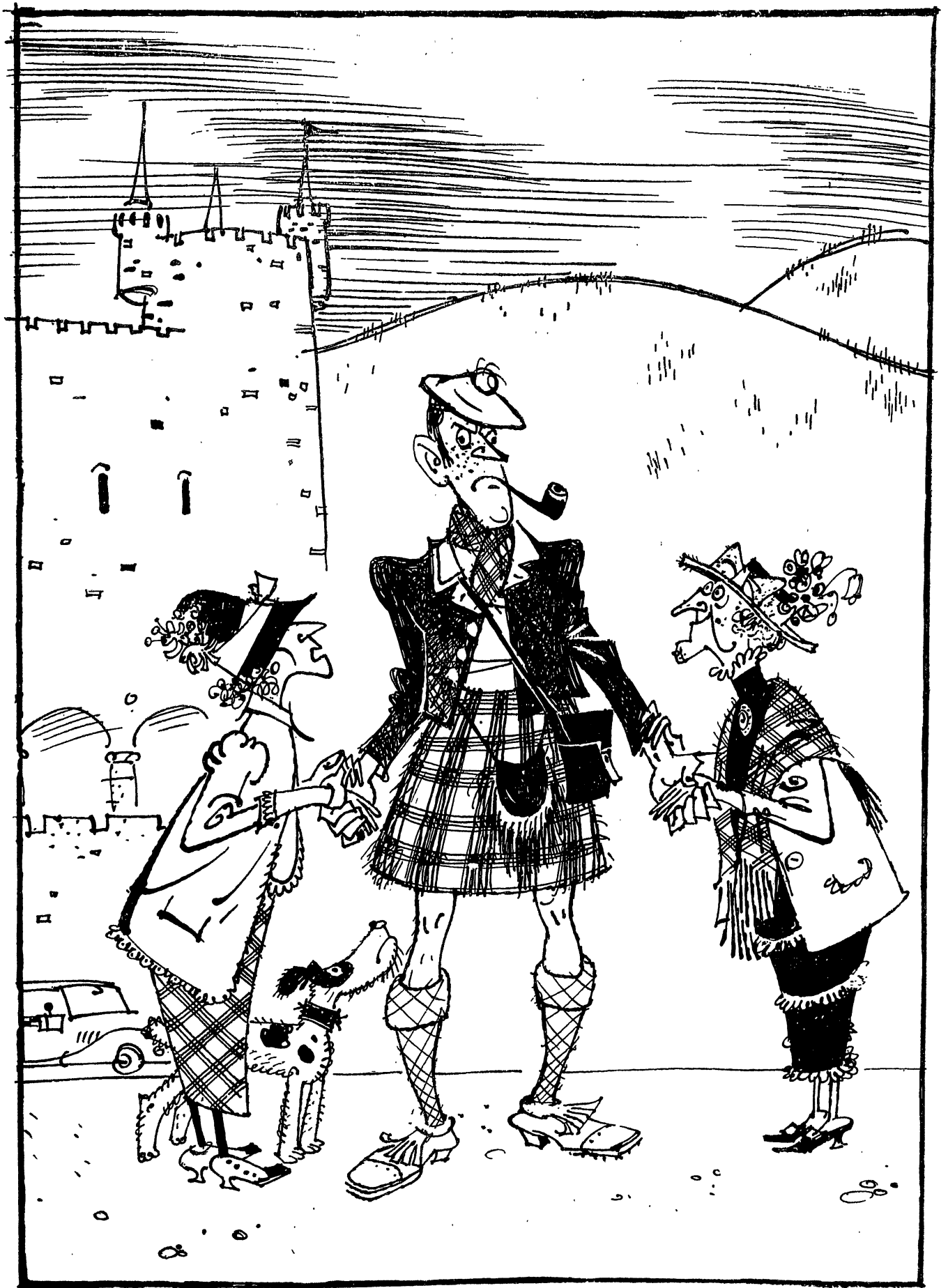
— Так, — potwierдила міс Кароліна. — Так, Флоро.

Вона підвелась і невидючими очима втупилася кудись перед себе, схожа на віщу Сивілла в темно-зеленому халаті.

— Я бачу постать у шотландській спідничці...

— Макадам! — патетично вигукнула міс Флора.

— Не перебивай мене, Флоро! — сердито озвалась Сивілла. — Як я можу щось побачити, коли ти мене весь час перебивати-меш? Я бачу постать у шотландській спід-

ничці, що заступила собою Макадама від ножа вбивці.

Тож і не дивно, що, коли вранці з зеленого автобуса вийшла постать у картатій спідниці, міс Кароліна зразу вирішила: це і є обранець, покликаний урятувати їхнього вождя від убивства в турецькій лазні.

— Але ж, Кароліно, — заперечила молодша сестра. — Він носить барви Маккілопів, спадкових ворогів нашого клану.

— Невже ти забула пророцтво Гленморського віщуна? — відказала міс Кароліна. — «Коли Маккілоп стисне правицею руку Макадамової дочки і лівицею руку Макадамової дочки, тоді настане мир в Альбі».

— Ні, не забула, Кароліно.

— Ну, то треба виконати стародавнє пророцтво, — рішуче сказала міс Кароліна. — Ходімо привітаймо його. Я потисну йому праву руку, а ти водночас потиснеш ліву.

Постать у шотландській спідниці з учорашнього нічного видіння міс Кароліни тільки-но зареєструвалась у адміністраторки, як міс Кароліна підступила до неї.

— Ви Маккілоп, — сказала стара панна.

Постать у шотландській спідниці аж здригнулася.

— А я з Макадамів, — провадила міс Кароліна. — Доброго ранку.

Постать у шотландській спідниці інстинктивно простягла вперед праву руку. Дивовижна жінка схопила ту руку й щиро стиснула її, а водночас друга жінка, не менш дивовижна, схопила його за ліву й стисла її так само щиро.

— Ви шотландський націоналіст? — спитала жінка по праву руку.

— І, мабуть, доброволець? — шепнула жінка по ліву руку.

Маккілоп одразу зміркував, що сприятлива доля послала йому один з тих подарунків, які часом припадають дуже спритним офіцерам розвідки, і що він із перших же хвилин свого перебування в Гленморі потрапив у саме осереддя тої таємниці, котру його послано розгадати.

— Аякже! Того й приїхав, — шепнув він на відповідь.

— Am bheil Gàidhlig agaibh? — палко спитала міс Флора, гадаючи, що в звуках предківської мови краще виляє свої почуття до цього обвітреного, загартованого героя.

— Мені ще не сповістили пароль, — відказав Маккілоп.

— Ви не говорите по-гельському?

— Ні, ні, я народився в Броті-Фері, — пояснив Маккілоп.

— Дарма, сьогодні скінчилась родова ворожнеча між Макадамами й Маккілопами, що тривала понад шістсот років! — урочисто виголосила міс Кароліна. — Чи гадали

ми з сестрою, шукаючи місця, де чотириста десятого року Макадам заткнув своїм постолом горлянку вмирущому Маккілопові, що нам судилося стати знаряддям миру!

Маккілоп був досвідчений офіцер розвідки, він почав свою кар'єру ще за бурської війни. «Чого Маккілоп не знає про нашу роботу, того й знати не треба», — полюбляв казати П. Йому завше доручали завдання, що потребували відваги, досвіду й кмітливості.

Останнім часом він рідко бував у своєму отчому краю, і його природний шотландський скептицизм майже цілком розчинився в розвідницькому досвіді, що за довгі роки роботи навчив його вірити у що завгодно. Як уродженець Броті-Фері, Маккілоп ніколи б не сприйняв усерйоз можливість самостійницького повстання в Західній Шотландії. Але як офіцер-розвідник він розумів, що його ніколи б не послали з таким дорученням до Гленмора, якби не було поважних підстав гадати, що таке повстання справді може вибухнути. А випадок, що звів його з паннами Макадам, іще раз показав йому, як добре він зробив, не давши волі своїм бротіферійським упередженням.

Отож за півгодини, як і передрікав майор Грімшо, Маккілоп рознюхав усю ситуацію. Він, звісно, не повірив своїм інформаторкам, що так званий Гадсон нібито британський агент. Він інстинктивно розпізнав у Гадсоні агента червоної Москви, що прибув роздмухувати в Шотландії повстання. Маккілоп ні на мить не повірив, ніби Гадсон має намір зарізати Макадама в турецькій лазні, а зразу здогадався, що він просто хоче використати лазню, як зручну ширму, для зустрічі з ватажками повстання. Звісно, Маккілоп, бита голова в своєму ділі, знаки не дав двом старим паннам, — очевидно, не втаємниченим у плани ватажків, — що він розгадав справжні Гадсонові наміри. Поки вони матимуть Гадсона за британського агента й відповідно ставитимуться до нього, Гадсон почуватиме себе в безпеці. Тому Маккілоп іще підохотив стареньких не спускати Гадсона з ока, а ввечері, коли сам він повернеться до готелю, повідомити його про все, що робив Гадсон за день. Бо сам він, мовляв, поїде до Драмроя по вказівки.

— А ви попередите Макадама, щоб він стерігся турецької лазні? — занепокоєно спитала міс Флора.

— Я сам подбаю, щоб із ним нічого не сталося. Покладіться на мене. А самі пильнуйте Гадсона.

І Маккілоп подався з веранди.

— Ну, ходімо подивимось, що робить той поганець Гадсон, — сказала міс Кароліна.

Бленкінсон, однак, був для них недосяжний, бо сидів у своїй кімнаті. Страшний день його виступу по радіо невблаганно наближався, а текст виступу ніяк не хотів викристалізовуватися з хаосу статистичних даних. Тривожило Бленкінсона й те, що від Н. не надходило ніяких дальших вказівок. А він уже сказав Ренаті, що сьогодні матиме якісь новини для короля. Можливо, Н. вирішив, що посилати листа надто ризиковано, і поклався на Бленкінсопів розсуд. Тоді виходить, що Гейсвасер — справді Гейсвасер. Якби то був Каценшлосер, Н. напевне попередив би майора. А може, його листа перехоплено? Може, Догет підкупив поштарів у Форт-Вейді? Тисяча страшних припущень роїлась у Бленкінсоповій голові. Йому хотілося побачити Ренату, набратись від неї спокою й упевненості. Опівдні він наваживсь і постукав у Ренатині двері.

— Увійдіть.

— З Лондона нема жодної звістки, Ренато, — сказав він, увійшовши. — Ви їдете сьогодні снідати до Драмроя?

— Аякже! Адже сьогодні я маю домовитися з нашими друзями про завтрашній день.

— А що, як нам доведеться відкласти зустріч? Ви б не могли почекати та поїхати туди на вечерю? Може, лист прибуде з вечірньою поштою. Як ви поїдете до Драмроя, а я тим часом одержу інші вказівки з Лондона, тоді все піде нанівець. Я ж не можу сам поїхати до Драмроя, не викликавши підозри. А ви можете пояснити все Макадамові, коли він приїде по вас.

— Макадам сьогодні не приїде. Він тільки приїде свою машину.

— От і добре. Ви зможете послати йому записочку, що приїдете пізніше, взявши машину в готелі.

— Де ж я візьму гроші, щоб за неї заплатити? — визвірилась Рената. — Ви думаєте, що кажете?

— Ми самі заплатимо за все.

Так і домовились. Однак Ренаті, видно, було дуже прикро, що пропав сніданок у Драмрої. Снідати з Бленкінсопом вона теж не погодилась — мовляв, у неї болить голова.

Пошта прийшла о п'ятій. Листа з «В'язів» не було; засмучений Бленкінсон уже хотів був іти до Ренати й сказати їй про це, коли до вестибюля раптом увійшов, заточуючись, весь промоклий турист-пішоходець і знесилено впав на одну з пишно різьблених готичних лав.

Пригнічений Бленкінсон байдуже пройшов повз нього, коли нараз почув вимовлене ослабленим голосом своє прізвище, чи то прізвище, під яким жив тут. Він стривожено озирнувся довкола, але в вестибюлі більше нікого не було.

— Що, дуже стомилися? — спитав він голосно — на той випадок, коли хтось їх підслухує — й сів поруч заспаного туриста.

— Це я, пане. Сержант Флек. Я приніс вам важливого листа. Боже, я думав, що вже не дійду. — Посланець почав нишпорити по кишенях свого спортивного пальта, шукаючи запечатаного конверта.

— Обережніше, сержанте. В цьому готелі скрізь ворожі очі, — прошепотів Бленкінсон. Потім голосно додав: — У вас дуже стомлений вигляд. Здалеку йдете? Вам треба покріпитись чаркою. — І повів його до бібліотеки. — Швиденько! Давайте сюди пакета, — просичав він, коли вони зайшли туди.

Сховавши листа в кишеню, майор подзвонив.

— Принесіть одну велику порцію віскі, одну малу й півпляшки содової, — наказав він офіціантові, що увійшов на дзвінок.

Сержант Флек тим часом упав у крісло. Бленкінсон сів поруч.

— Ви йшли пішки зі станції Гленмор?

— Ні, пане. Як мені було наказано, я зліз на станцію перед Гленмором і оце аж звідти йшов пішки.

— На біса вам було це робити? Ви ж могли приїхати сюди рано, о пів на дванадцять, готельним автобусом.

— Знаю, пане. Але ж я турист-пішоходець, і полковник Н. суворо наказав мені злізти з поїзда на станції перед Гленмором і йти пішки. Він гадав, що сюди не більше як десять миль, а воно вийшло трохи не всі тридцять.

— Ну, дарма. Випийте віскі та спочиньте. Ви сьогодні й повертаєтесь до Лондона?

— Сьогодні, пане? Навряд чи я зможу. Полковник Н. сказав, щоб я лишився у вашому розпорядженні.

— Гарзд. Лишайтеся. Я піду прочитаю, що він пише.

— Дякую, пане. Я як вийшов зі станції, все було наче нічого, але край такий горбистий, усе з гори та на гору, з гори та на гору. Як на гойдалці.

Віскі розморило сержанта, й він став балакуний. Бленкінсон вирішив попередити його про чужоземних агентів, що можуть їх підслухувати.

— Справді, пане? І тут вони є? В цьому готелі? Ти ба! Видно, тепер вони скрізь. Це все комуністи наробили. Я своїй старій часто кажу, що ми вже ніколи не будемо так добре жити, як до війни. Так воно й є...

— Авжеж, авжеж, — перебив його Бленкінсон. — Ми скоро зустрінемось, містере Флек. До речі, будьте обережний і нічим не викажіть, що ви військовий.

Перечитавши у себе в номері начальникового листа, Бленкінсон поздоровив себе

з тим, що вгадав наперед чимало його вказівок. Дуже потішив майора й присланий текст виступу по радіо. Хоч і вельми нудний за своїм змістом, він усе ж звільнив Бленкінсопа від будь-якої відповідальності.

Синтетичний опис Каценшлосера, що так ретельно склав Гантер-Гант на підставі архівних матеріалів Секретної служби, був менш задовільний:

«Абрагам Лінкольн Каценшлосер,
нар. 1880 року в Мільвокі.

Зріст: середній.

(Один більш-менш надійний агент змальовує його як людину дуже високу, інший, вельми надійний, — як низенького огрядного чоловіка.)

Очі: блакитні.

(Згідно з більшістю описів, однак деякі надійні агенти називають їх карими, зеленими й сірими.)

Лоб: середній.

(На цьому сходяться всі агенти.)

Ніс: середній.

(Дехто вказує — великий або малий, але форму носа легко змінити з метою маскування.)

Рот: середній.

(Деякі агенти згадують про вуса, але вуса, звичайно, можуть бути і справжні, й фальшиві.)

Підборіддя: середнє.

(Часом з бородою, часом без неї. NB: Форму підборіддя дуже легко змінити.)

Чуб: русавий.

(Але на це не слід звертати великої уваги. В повідомленнях агентів згадується й рудий, білявий, чорний, каштановий та сивий.)

Колір обличчя: світлий.

(Один більш-менш надійний агент описує його як дуже смаглявого, ще два чи три — як просто смаглявого.)

Особливі прикмети: в повідомленнях агентів таких прикмет не бракує, але дуже покладатися на них не слід, бо більшість їх штучні. Зазначаються родимки й шрами на різних частинах обличчя, але їх можна не брати до уваги. Те саме можна сказати й про кульгавість, що нею наділяють його

деякі агенти. Однак геть усі агенти приписують йому надзвичайно хитрий, скрадливий вираз обличчя, що його не здатне приховати ніяке маскування. Один вельми надійний агент твердить, що в погляді його «світиться майже надприродна хитрість», другий надійний агент пише, що, сидячи з ним за одним столом у ресторані, маєш таке відчуття, ніби обідаєш разом з вовком. Тут, можливо, трохи згущені барви, але ці описи процитовано, щоб показати, яке враження справляє ця визначна людина на дуже досвідчених агентів. Його порівнюють також із змією й лисом».

Бленкінсоп похитав головою. Він не бачив ніякої можливості визначити по цій мішанині суперечливих відомостей, чи Гейсвасер — справді Каценшлосер чи ні. Все мала вирішити спекота в турецькій лазні. Коли Гейсвасерові риси будуть там помалу розпливатись, тоді можна буде припустити, що то Каценшлосер. А коли Гейсвасер вийде з парильні хоч трохи схожий на того чоловіка, що туди зайшов, — тоді можна гадати, що він справжній. Бо ж навіть Н., звичайно такий обережний, очевидячки схильний вірити, що то справді Гейсвасер.

Бленкінсоп пішов до Ренати розповісти їй добрі новини з Лондона, і ті новини так потішили її, що вона забула навіть свій пропасний драмройський сніданок.

— Як гарно все в вас виходить, друже мій! Будьте певні, я скажу моєму коханому королеві...

— Містерові Джонсонові, містерові Джонсонові!

— Нехай так, але я скажу йому, коли ми виженемо тих мерзенних республіканців з нашої славної Бреханії, щоб він неодмінно нагородив вас орденом Священного джерела.

— Але ж це найвищий орден Бреханії! — вжахнувся Бленкінсоп. Він не міг повірити, що орденом, якого не дали навіть генералові — голові Бреханської демаркаційної комісії, можуть нагородити його.

— А ви його заслужили, — сказала Рената. — Не турбуйтеся, ми належно оцінимо те, що ви для нас зробили.

Бленкінсоп ще довго тішився б цією розмовою, але мусив побороти спокусу й нагадати Ренаті, що треба негайно відвезти лондонську звістку до Драмроя.

Коли він зійшов униз, щоб замовити машину для Ренати, Флек іще сидів у бібліотеці. Балакучість, що напала на нього після чарки, змінилась сонливістю. Він сидів у кріслі й тихенько хропів; мокра одежа на ньому аж парувала.

Бленкінсоп розбудив його.

— Флеку, підіть краще подбайте про кімнату для себе.

— Слухаю, пане, — позіхнув він. — Пробачте, пане, але це шотландське повітря трохи вдарило мені в голову. Ой, мало не забув! Полковник Н. наказував, щоб я негайно повідомив його шифрованою телеграмою, що ви одержали листа. Ось текст, пане.

Бленкінсон вирішив, що такий текст — «Доїхав щасливо подробиці листом Джо» — не страшно передати на пошту й телефоном.

— Я дозволяю вам послати цю телеграму просто звідси, — сказав він. — А зараз мені треба їхати в одній дуже поважній справі. Ви тим часом випийте чаю і перевдягніться. До речі, остерігайтесь тут у готелі двох старих панн, сестер Макадам. То чужоземні агентки. Уникайте також чоловіка на прізвище Лобінс і ще одного — на прізвище Вудберн. І взагалі ні з ким надто не розбалакуйте.

— Гаразд, пане.

— Як вас питатимуть, скажіть, що служите в фірмі братів Гадсонів клерком, а тепер маєте відпустку. До вечері я, мабуть, повернуся й скажу вам, що робити далі. Я бачу, в адресі стоїть прізвище Сміт. Називайтесь і ви так. Запишіться в адміністраторки як Сміт. А віскі сьогодні більше не пийте, — порадив ще Бленкінсон на відхід. — Я скажу адміністраторці, що ви служите у нас, і вам зразу дадуть кімнату.

Про решту подій того дня можна довідатися з рапорту, що його склав Маккілоп для П.:

«Вівторок, 25 листопада.

Шановний П.!

Я приїхав на місце сьогодні вранці й провів тут багатий на новини і, треба сподіватися, плідний день. Майже зразу я відкрив, що ваші здогади щодо підготовлюваного повстання цілком слушні. Ваша ідея, щоб я перебрався на шотландського націоналіста, виявилася, звичайно, знаменита. З самого початку все пішло як по маслу. Дві старі фанатички, сестри Макадам, за десять хвилин висипали переді мною всі таємниці. Вони, звісно, не мають прямого зв'язку з керівництвом, але мені пощастило вивідати в них, хто верховода всього заколоту. Це Макадам Макадамський, ватаг клану, власник замку Драмрой. Я вирішив податись туди, — чи не пощастить винюхати щось і там, — і винюхав дуже багато.

Замок Драмрой, розташований миль за двадцять від Гленмора, — старовинна садиба, що стоїть над Лох-Роєм — морською затокою, яка тягнеться сюди поміж горами аж від Атлантичного океану. Миль за три від замку — ближче до моря — стоїть на якорі велика яхта (тоннажністю не менш як вісімсот тонн). На яхті немає ні прапора, ні

вимпела, що вже само собою підозріло. Від вівчаря, з яким я потихеньку зайшов у розмову, мені стало відомо, що яхта чужоземна й прибула вже з тиждень тому. А трохи згодом на берег зійшли люди з екіпажу, і мені пощастило підслухати їхню розмову. Росіяни! Ще до цього в одному з гленморських курортників я побачив можливого агента Москви, а це останнє відкриття майже переконало мене, що я не помилився.

Далі я вирішив спробувати проникнути до самого замку. Це виявилось зовсім неважко — допомогла моя спідничка, — і я відкрив, що там повно якихось типів у спідничках, але немало й людей у чужоземній військовій формі, також росіян, хоч форма мені не знайома. Дехто з них розмовляв і по-французькому, і весь час тільки й мови було, що про день, на який призначено спробу. Однак дізнатися, який це саме день і де буде зроблено ту спробу, я не зміг. Але я сподіваюсь дізнатися про це завтра.

Повернувшись до Гленмора десь годині о шостій і якраз устиг побачити, як «Гадсон», себто гаданий агент Москви, припоручав свою супутницю, так звану «сеньйору Міранду», Макадамові, що зразу поїхав з нею в машині. А «Гадсон» тоді пішов до свого номера і довго ходив по кімнаті, збуджено розмовляючи вголос сам із собою. Здається, вивчав напам'ять якусь відозву.

Я обережно розпитався про нього в готелі й з'ясував: 1) Що його прізвище не Гадсон. Це сказав мені один курортник, Лобінс на прізвище, який добре знає фірму Гадсонів. Я забув пояснити вам, що «Гадсон» видає себе за гуртівника бананами. Як видно, під ширмою тих бананів тут робиться велике паскудство. 2) Що «Гадсон» незадовго до зустрічі з Макадамом бачився потай із якимсь буцімто туристом-пішоходцем. Цікаво, що той «пішоходець» сьогодні вранці висів з поїзда перед Гленмором і дістався сюди пішки. Я схильний думати, що то один з добровольців, яких тут, гадаю, вештається по околиці чимало. 3) Що «Гадсон» учора пізно ввечері мав досить інтимну розмову з цією «сеньйорою Мірандою», невеличкою вродливою жіночкою, видимо, чужоземкою, однак напевно не іспанкою з Канарських островів, що за неї вона себе видає. І бананами вона цікавиться тільки як ширмою для пропаганди та контрабандного довозу зброї. 4) Що «Гадсон» збирається завтра вранці зустрітись у турецькій лазні з Макадамом та двома іншими керівниками повстання. Я підкупив лазника і обслуговуватиму їх замість нього. Вмовити його було нелегко, бо він боявся, що я не впораюся з ділом і на нього потім скаржитимуться. Проте я сказав йому, що служив у лазні самого турецького султана й був його

улюбленим масажистом, та ще підкріпив свої слова десяткою, і він перестав опиратися. Після тієї зустрічі в турецькій лазні, гадаю, я зможу надіслати вам повніші й конкретніші відомості.

Ваш Мак.».

Розділ сімнадцятий

ТУРЕЦЬКА ЛАЗНЯ

Того вирішального дня, в середу, Бленкінсоп устав дуже рано й задоволено спостерігав, як від'їждить на станцію в зеленому готельному автобусі надміру цікавий містер Лобінс. Бленкінсопа вже страшенно змучили підозріливі Лобінсові запитання про торгівлю овочами. Та й решта курортників не виявляли великого жалю, бачачи містера Лобінса востаннє. Тих, хто сам не лікувався водою, зовсім не цікавили благодійні зміни в Лобінсових нутрощах під впливом води св. Нініана, а ті, хто лікувався сам, воліли розповідати про свої власні внутрішні органи, бо всі хворі — егоїсти й слухають розповіді про чужі хвороби лише для того, щоб мати нагоду потім розповісти про свої болячки.

А повернувшись до своєї роботи в Ковент-Гарден, Лобінс не мав навіть приємності побачити ефект від того застережного листа, що він написав своєму приятелеві Гадсонові. Лобінс уже години зо дві їхав у «Денному Шотландці» до Лондона, а Гадсонові з дружиною, що сиділи в «Нічному Шотландці», лишалось яких півгодини дороги до Гленмора. Нишпорки, що люблять стромляти носа в чужі справи та робити іншим людям клопіт своїми листами, не заслуговують на те, щоб тішитись картиною вчинених прикрощів. Тому навряд чи хто з читачів пошкодує, що містера Лобінса не було вже на веранді в ту хвилину, коли Бленкінсопове обличчя, звичайно таке незворушне, раптом перекошилось з переляку: майор, що саме збиравсь піти до турецької лазні перевірити, чи все готове до важливої наради, побачив надворі зелений автобус, який уже повернувся із станції, а з нього під привітальні звуки «кози» виходили містер Гадсон з дружиною.

Бленкінсоп опинився в тому скрутному становищі, від якого ніколи не буває застрахований офіцер Секретної служби. Треба було побачити Гадсона наодинці, і то негайно. Не можна припустити, щоб той звер-

нувся до нього як до Бленкінсопа в присутності кого-небудь із готельного персоналу. І не можна припустити, щоб Гадсон почав допитуватись, побачивши в реєстраційній книзі своє власне прізвище. Тому Бленкінсоп підійшов до столу й написав таку записку:

«Друже Гадсоне!

Будь ласка, підійдіть негайно до мене з подавцем цієї записки. Мені неодмінно треба побачити Вас, поки ви ще не зареєструвалися. Не називайте при офіціантові мого прізвища й не кажіть нічого Вашій дружині. Це дуже важливо.

Ваш А. Б.»

— Віднесіть цю записку тому добродієві, що допіру приїхав автобусом. І приведіть його сюди до мене якнайшвидше, — звелів Бленкінсоп офіціантові.

За хвилину той повернувся, ведучи досить спантеличеного Гадсона. А за ним, на превелику Бленкінсопову досаду, плентались обидві панни Макадам.

— О, здрастуйте, майоре! От уже не гадав, не думав здибати вас тут! — з ідіотською недогадливістю вигукнув він.

Бленкінсоп скорчив страхітливую міну, маючи на меті притягти Гадсонового язика, і тихо сказав:

— Вибачте, що я в такий спосіб розлучив вас із місіс Гадсон.

— Нічого, нічого, майоре!

— Не називайте мене майором, — просичав Бленкінсоп. Дальші свої слова він уже обміркував: — Ви знаєте, ваше прибуття створило ситуацію, яка на Монмартрі, — еге ж, на Монмартрі, — називається à contretemps¹.

— Що сталося, друже? — спитав Гадсон. — Ви неначе чимось схвилювані!

— Річ у тому, Гадсоне, — сказав Бленкінсоп, опанувавши себе, — що я... м-м-м... що я надумав, аби внести трошки... м-м-м... реалізму в цю бананову історію... м-м-м... надумав зареєструватись тут у готелі під вашим прізвищем...

— Так це щодо вас мене застерігав Лобінс! Оце так номер, хай йому грець! Ну, сподіваюся, він помилився, вирішивши, ніби ви тут затіяли під моїм прізвищем якусь аферу?

— Та вже ж, що помилився, — сердито відказав Бленкінсоп. — Той ваш Лобінс йолоп. У мене тут була невеличка історійка... ну, самі знаєте, яка; у вас теж такі часом бувають. Ми вже на цю тему колись говорили.

— Добре, добре, друже. Радий вас виручити. Але волів би, щоб мого імені ви в ці діла не вплутували. Бо ви бачили мою половину тільки в доброму настрої, отож

¹ Недоречна (франц.).

іще не знаєте, яка вона буває в лихому. Мене самого весь цей тиждень не було вдома, і коли вона побачить тут у реєстраційній книзі моє прізвище та домашню адресу, то потім більш ніколи не віритиме. Сказати правду, я сам надумався приїхати сюди інкогніто, аби застукати того типа, що прибрав тут моє прізвище. Отож я й сказав, що ми тут зупинимось як містер Йорк Ланкастер із дружиною. Їй ця вигадка припала до вподоби, але, як вона виявить, що я вже був тут під власним прізвищем, то матиму таку мороку, що можу й зовсім забути, як мене звуть.

— Ну що ж, коли ви хочете оселитись тут як Йорк Ланкастер, тоді все гаразд! — сказав Бленкінсон.

— Еге, для вас, може, й гаразд, — відрубав Гадсон трохи ображено. — А мені як?

— Таж ви сказали своїй дружині, ніби працюєте в Секретній службі і ніби я начальник цієї служби. То чого ж ви боїтесь, Ланкастере? Скажіть місіс Гадсон, що я приїхав сюди в якійсь службовій справі, а вас викликав собі на підмогу. Завтра я їду до Лондона, і ви можете сказати їй, що це теж у службовій справі.

— Я й сам завтра вертаюся до Лондона, — відказав Гадсон. — Цього тижня має вийти моя нова книжка, і я хочу бути в місті, щоб надписати й подарувати своїм друзям кілька примірників. Я збирався залишити дружину тут. Їй треба на якийсь час переміняти клімат, бо вона чогось трохи змарніла.

Бленкінсон не дуже зрадів цій новині. Він же просив Енід зайти до Гадсонів, і коли вона застане містера Гадсона вдома, а місіс Гадсон не застане, це нітрохи не полегшить Бленкінсопові зустрічі з дружиною. Однак не можна надавати своїм домашнім клопотам такої великої ваги! Могло бути й гірше.

— Поїдемо разом, — сказав він. — Але, будши вами, Ланкастере, я б не залишав тут надовго дружину. Бо ця вода св. Нініана, що її усі тут п'ють, дуже ослаблює організм. Проте місіс Ланкастер, певне, чекає, щоб ви відвели її до номера. Згодом ми ще побачимось. Та глядіть розтлумачте їй, що я тут живу під прізвищем Гадсона, щоб вона того не забувала. Це ж легко запам'ятати, бо це ваше власне прізвище. І хай вона, боронь боже, не називає мене майором. Пам'ятайте, вся ця таємнича вигадка придається вам, коли ви ще схочете поїхати на Монмартр у справах Секретної служби.

Гадсон пішов до своєї дружини. Спершу йому не дуже сподобалося те, що Бленкінсон, уже привласнивши його фах, тепер привласнив іще й прізвище. Та, подумавши, він вирішив, що вся ця таємничість, без-

перечно, тільки зміцнить його власну позицію в очах дружини.

— Якесь чортівня, — мовила міс Кароліна до сестри, коли Гадсон вийшов з веранди. — Цікаво б знати, де це містер Маккілоп. Я гадаю, його треба попередити.

Їм пощастило спіймати Маккілопа саме в ту хвилину, коли він уже йшов до турецької лазні.

— Ой, містере Маккілопе, — сказала міс Флора, — тут допіру приїхав до готелю якийсь чоловік, і вони з тим потворою Гадсоном сиділи в кутку на веранді й про щось шепотілися. Той чоловік назвав Гадсона майором.

— Добре, добре, пильнуйте за ним, — сказав Маккілоп. — А я оце йду простежити, щоб нашому другові містеру Макадамові не сталось чого лихого в турецькій лазні.

Сержант-інструктор Флек, проспавши ніч як убитий, уранці спустивсь на веранду, щоб доповісти про себе Бленкінсопові.

— Будуть якісь накази, пане?

— Так, — сказав Бленкінсон. — Не давайте тут двом бабиськам ходити за мною назирці. У мене має бути дуже важлива зустріч у турецькій лазні, і я не хочу, щоб вони бачили, хто до мене приїде. Підіть зав'яжіть з ними розмову. Вони зараз, мабуть, у вестибюлі. Обидві вбрані в шотландку й водять за собою білого шотландського тер'єра. Скажіть їм, що ваша мати була шотландкою, і тоді вони вами зацікавляться. Розпитуйте їх весь час про Макадамів. Один з них колись дуже давно заткнув комусь рота постолом. На честь тої події десь тут поставлено пам'ятник. Ото ви й розпитуйте їх про той пам'ятник. Попросіть, щоб вони вас до нього повели. Скажіть, що вам про нього розповідала мати, ще як ви були малий. А там уже самі побачите, що вам робити далі. Головне — аби ви їм якось забили баки, кудись їх на якийсь час виманили звідси так за пів до дванадцятої.

— Слухаю, пане.

За десять хвилин Бленкінсон, сидячи на веранді й дивлячись крізь шибки надвір, задоволено відзначив, що сестри Макадам ведуть Флека в напрямку джерела св. Нініана. Майор підвівся й сторожко подався до турецької лазні.

Радий, що ніхто не бачив, як він туди зайшов, Бленкінсон, однак, здивувався, коли назустріч йому вибіг, ляпаючи босими ногами, не той голомозий лазник із лиснючим тілом, що з ним він домовлявся, а якийсь рудоволосий чоловік з обвітреним, помережаним дрібними зморшками веснянкуватим обличчям.

Бленкінсон насупився. Він дав лазникові цілий фунт, щоб той сьогодні не пускав у

лазню нікого, а тут уже є якийсь незнайомий чоловік, роздягнений, і, видимо, не збирається йти геть. Він натиснув гудзик дзвоника на одному з турецьких столиків.

— Бантінга сьогодні нема, пане, — озвався рудий. — Я замість нього. Бантінг мені сказав, що ви запросили в лазню своїх знайомих.

Бленкінсон мав уже досить досвіду в розвідувальній роботі, щоб підозрювати всіх і кожного. Він кинув на незнайомого лазника пронизливий погляд і гостро спитав:

— Де я вас бачив раніше?

— Не знаю, пане... Я тут обслуговую грязьові й торфові ванни та ванни з морських водоростей і, здається, ще не мав приємності прислужувати вам. А ви бували в Гемемських лазнях, на Джербері-стріт?

— Бував.

— Так я ж там працював помічником масажиста. Може, то я вас масажував? Моє прізвище Кейлер.

Бленкінсон вирішив, що підозра його безпідставна.

— Ви зараз і роздягнетесь, пане? — спитав його лазник.

— Так.

Бленкінсон відповів не зопалу. Він заздалегідь обміркував, як має чинити. З погляду секретності буде ідеально, коли гості, ніби випадково, застануть його в парильні, голого й облитого потом. Аби запобігти присутності в лазні чужих людей, Бленкінсон вирішив піти на ризик і сказати лазникові Бантінгіві, що він запросив попаритися своїх знайомих. Але в той же час він не міг зустрітись уперше з королем Яном одягнений. Це був би надто великий ризик. Адже Бленкінсові тоді було б просто неможливо уникнути якихось виявів пошани до монаршої особи. Може, довелося б принаймні шанобливо виструнчитись і пропустити короля до парильні поперед себе, але й цього могло б вистачити, щоб лазник відчув присутність значної людини й щоб у ньому прокинулася цікавість.

Бленкінсон уже з годину сидів у передпокої парильні, коли, нарешті, крізь спеку турецької лазні до нього долетіли голоси. Тоді він зайшов до самої парильні й квапливо, поки духота не підкосила йому ніг, упав у шезлонг.

В ту мить, коли Бленкінсон уже вирішив, що не годен більше витримувати спекоту навіть задля секретності, в дверному прорізі з'явилися три постаті.

— О боже! — вигукнув чийсь голос. — Яка тут пекельна духота, Макадаме!

— Himmel! ¹ — підхопив другий голос.

Бленкінсон насилу підвівся й порадив гостям швидше сідати.

— Бо стояти ще гірше, — пояснив він задихано, падаючи в шезлонг.

— Але ж послухайте! — вигукнув король. — Побійтесь бога, яка тут може бути нарада!

Бленкінсон був би запропонував вийти в передпокій, але вчасно спостеріг, що там стовбичить у дверях віце-лазник Кейлер.

— Я не буду вас тут затримувати, читаючи весь свій виступ, — сказав він королеві.

— Ні, ні, ради бога! — простогнав його величність.

— Ні, ні, тут буф душе шарко, — промимрив і собі всесвітній фінансист, смаглявий сухенький чоловік із карлючкуватим носом і лисою, як коліно, головою.

Бленкінсон намацав у рушнику текст виступу, однак папірці так скрутились від спеки, що їх годі було розгорнути.

— Ради бога, не зволікайте! — насилу витиснув із себе король.

— Швидше, швидше, будь ласка, — докинув і Гейсвасер.

Морочачись із скрученими аркушиками, Бленкінсон устиг розглядіти фінансиста пильніше. «Здається, він не загримований. Коли цей носяра фальшивий, то піт зараз змиє його...» Однак ніс лишався на місці, і Бленкінсон вирішив, що це справді не Каценшлосер.

— Ось слова пропонованого звернення, — сказав він і прочитав: «На закінчення я хотів би сказати бреханському народові, що ні на яку іншу країну діловий світ Англії не покладатиме таких великих надій у найближчому майбутньому, надто ж коли в Бреханії буде з належним схваленням зустрінуто певну сприятливу подію, намічену на...» Лишається тільки визначити дату прибуття Вашої Величності.

— Якщо я зараз же не вийду звідси, то вже ніколи нікуди не прибуду, — відказав король, підвівся з шезлонга й почалапав до передпокою. Гейсвасер і Бленкінсон пішли за ним.

— Тут теж дуже жарко, — сказав король. — Кінчаймо швидше. Будь ласка, перечитайте звернення ще раз, містере Гадсоне, бо там я нічого не добрав.

Бленкінсон нервово зиркнув на мармурову лаву, де вершились найвищі таїнства турецької лазні. Йому, видимо, здалося, що віце-лазник Кейлер силкується підслухати їх. Однак, не зважившись перечити королеві, він знову пробубонів під ніс текст відозви.

— Я нішого не тшую, — озвався Гейсвасер.

— Дайте сюди, — звелів король.

Бленкінсон, завмираючи від лихих передчуттів, простяг йому скручені аркушики, й

¹ Сили небесні! (нім.).

король перечитав відозву вголос таким тоном, немовби звертався до свого народу.

— Тушє топре, — буркнув Гейсвасер. — По-моєму, нехай путе цей перетача п'ятнадцять тнів після.

— Скажімо, п'ятнадцятого грудня, — додав король. — Щоб ми встигли почути, яка буде реакція в країні, перше ніж остаточно зважитись на вирішальний крок. Ви згодні, Макадаме?

— Авжеж, ваша милість.

— Бо що менше проллється крові, то краще, — вів далі король. — А ми маємо підстави навіть сподіватись на таку палку зустріч у нашого народу, що взагалі не доведеться проливати кров. Ну що ж, містере Гадсоне, я певен, що всі вірні нам люди почуватимуть себе в великому боргу перед вами. А я сподіваюся, що зможу сплатити вам цей борг і належним чином віддячити. Мадам Текта говорила надзвичайно тепло про вашу відданість нашій справі. Мені тільки шкода, що певні обставини й міркування обережності не дозволяють вам відвідати Драмрой. Ви їдете до Лондона сьогодні ввечері, містере Гадсоне?

— Ні, ваша милість. Завтра вранці.

— А ви не запізнитесь?

— Ні, я прибуду на «Бі-бі-сі» о дев'ятій годині вечора й матиму ще сорок п'ять хвилин у запасі.

— Ну, гаразд, вам видніше, але як передача не відбудеться, це буде тяжкий удар

по наших надіях. Бо всі наші прихильники нетерпляче дождають сигналу. Ну, Макадаме, не знаю, як із вас, а з мене вже досить цієї спекоти.

— Ваша правда. Здається, лазник уже чекає на вас.

Король підвівся й пішов до мармурової лави.

А Маккілоп, побачивши, що король лягає на лаву, почав гарячково пригадувати, що ж має насамперед робити масажист. Сам він уже багато років не був у турецькій лазні. Здається, останній раз його добре м'яли... тоді милили, тоді терли... ага, ще ось що!

— Переверніться, будь ласка, — попросив він.

Король перевернувся долічерева, і Маккілоп, замахнувшись мокрим рушником, зсосил вперіщив ним по монаршій сідниці.

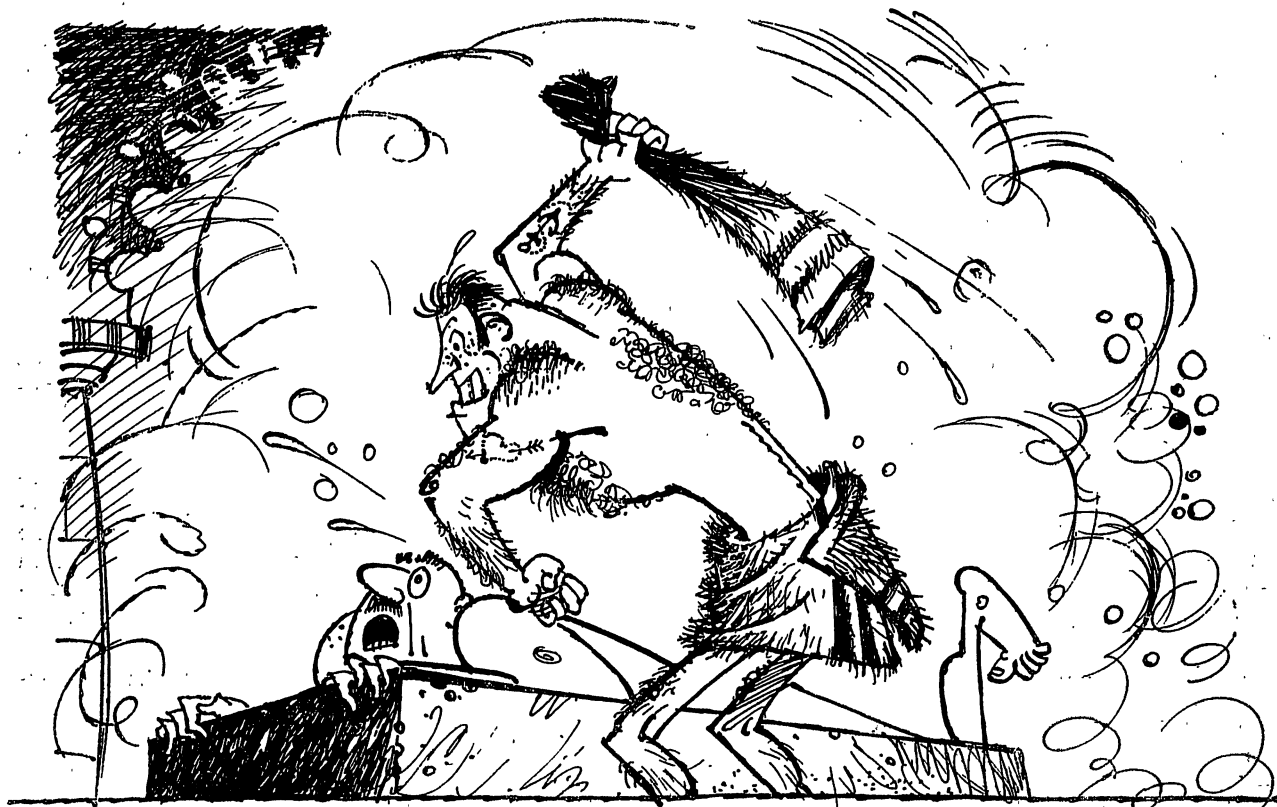
— О господи! — зойкнув його величність, підхопився й сів. — Що це ви робите, хай вам чорт!

— Це ж турецький масаж, — пояснив Маккілоп.

Він, звичайно, не знав, що трактує так поаматорському королівську особу. Він думав, що це герцог Мозервел, один із провідників шотландського націоналізму.

— Так мене в жодній турецькій лазні не масажували, — сердито відрубав король.

— Та ти знаєш, поганцю, кого тобі випала честь обслуговувати? — ревно розгніваний Макадам, зачувши зойк його велич-

ності. Бленкінсон, злякавшись, щоб він не назвав зопалу королівського ймення, злісно штурхонув верховинського ватага під ребра й просичав:

— Ради всього святого, обережніше! Невже ви не розумієте, як небезпечно зрадити, хто такий містер Джонсон?

Тим часом король почав обслуговувати сам Бантінг. Він неголосно вичитував своєму заступникові:

— Просто дивуюся... Я гадав, ти досвідчений масажист...

— А я і є досвідчений, — зухвало огризнувся той. — Покійний турецький султан найбільше любив, коли його масажував я.

— Ну, нам тут ваші турецькі витівки не потрібні, — відрубав Бантінг. А тоді обернувся до короля: — Дуже перепрошую, пане, що з вами так нечемно повелися. Ляжте, будь ласка, на спинку. Вам зручно? Дякую, пане. Як я тертиму надто сильно, скажіть.

Бантінг розім'яв, намилив, натер короля й аж насамкінець лягнув його долонею; та хоч ляпанець той пролунав, мов пістолетний постріл, король не підскачив, бо не відчув нічого.

— Ось що, мабуть, ти хотів зробити, — суворо сказав Бантінг своєму заступникові. — Але такого за один мах не навчишся! Ну, ваша милість, — знов обернувся він до короля, — я вже можу взятись за другого добродія.

Покірно витерпівши всі Бантінгові маніпуляції й лігши на канапі в спочивальні, Бленкінсон замислився про всі події того ранку. Попри ту приємну млість, що обняла його після лазні, йому не давала спокою думка: чи цей віце-лазник часом не республіканський агент? Може, Н. мав рацію, сумніваючись щодо статі сестер Макадам? Може, одна з них — чоловік? Або й обидві? Як подумати розважно, то що в них є жіночого? Нічогісінько. Та ні, невже Флек такий дурень, що дав змогу одній із них утекти й перевдягтись на лазника? Якщо цей Кейлер і справді республіканський агент, то в кожному разі зовсім новий. Але ж якщо він республіканський агент, то він напевне підслухав мало не всю їхню необережну розмову!

Бленкінсон натиснув на гудзик дзвоника. З-за завіси, що відгороджувала спочивальню, з'явився Бантінг у волохатому простиралі.

— Ви дзвонили, пане?

— Так. Я хочу знати, хто цей чоловік, що так неподобно ляпнув рушником одного з моїх гостей.

— Знаєте, пане, мені страшенно прикро, що так сталося. Мені рекомендували його як досвідченого масажиста, а я дав маху,

не перевіривши, як годилося б. Може, ви пробачите нам, пане, бо він так наче й непоганий хлопець, а нас обох потурять зі служби, як директор довідається.

— А ви добре знаєте цього чоловіка? — допитувався Бленкінсон.

— І знаю й не знаю, пане. Він працює в другому кінці готелю, в отих новомодних ваннах. Може, вам принести чашечку турецької кави?

— Ні, дякую, — холодно відрубав Бленкінсон. — Я ще подумаю, скаржитись директорів чи ні.

— Добре, пане, щиро вам дякую. З вашої ласки, я уклінно просив би вас не скаржитись.

І пригнічений Бантінг, підслесливо вклоняючись, позадкував до дверей.

Бленкінсопа нітрохи не заспокоїло його пояснення, однак він вирішив, що скарга директорів тільки погіршить справу. Думка, що всі його остороги, всі зусилля зберегти таємницю були марні, не давала йому спокою й далі. Щоправда, винен був не тільки він, а й його гості. Якби вони лишились у парильні та обговорили все там, ніхто б не зміг їх підслухати... Бленкінсон помалу задрімав, знесилений нервовим напруженням, що в ньому перебував цілий ранок. Скоро він уже міцно спав.

Була друга година, коли він прокинувся й дізнався, що гості вже поїхали.

Коли Бленкінсон вийшов із лазні, перший, кого він побачив, був сержант-інструктор Флек, що сидів на одній із готичних лав у вестибюлі.

— А, ви тут, Сміте! Ну, як вам відпочивається? Ходімо до мене, розкажете, де ви гуляли вранці.

У себе в номері Бленкінсон сказав Флекові:

— Завтра вранці я поїду до Лондона й вернусь аж у п'ятницю рано.

— Добре, пане.

— А ви простежте тут за цими двома агентками, паннами Макадам, куди вони ходитимуть і що робитимуть. І ще потихеньку вивідайте, що зможете, про одного тут служника при ваннах, Кейлер на прізвище. Маю підстави гадати, що він чужоземний агент. Такий рудий, веснянкуватий. Сьогодні він нас обслуговував у турецькій лазні.

— Та що ви кажете, пане! А я бачив отакого саме, як ви кажете, чоловіка, рудого й веснянкуватого, в шотландській спідничці, як він заходив до турецької лазні. Сьогодні вранці, як я йшов до вас на веранду. Він розмовляв із тими двома паніями.

— Що? Той чоловік розмовляв із сестрами Макадам?

— Авжеж!

— Так якого ж дідька ви мені про це не доповіли?

— Та я, пане, не звернув на те великої уваги.

— Каценшлосер!.. Ну, звісно, Каценшлосер! Ось чому його обличчя видалось мені знайоме! Каценшлосер! А я думав, що Гейсвасер — то Каценшлосер! Слухайте мене, сержанте, чи то пак, Сміте! Ви будете стежити не за двома старими паннами, а за цим чоловіком у спідниці. То найнебезпечніший у світі чужоземний агент.

— Господи боже мій!

— Ні в якому разі не можна дозволити, щоб він поїхав завтра за мною до Лондона! Але ж, хай йому грець, він уже знає, що я завтра їду! Слухайте, ви повинні за всяку ціну його затримати!

Бленкінсон почав ходити по кімнаті, шукаючи способу перехитрити найспритнішого в світі шпигуна.

— Еврика! — вигукнув він після п'яти хвилин страхітливого розумового напруження.

— Що я маю зробити, пане?

— Pozнайомтесь як-небудь із тим чоловіком, що називає себе Кейлером, і запропонуйте йому за певну суму грошей розкрити плани повстання в Шотландії. Скажіть йому, приміром, що тут готується повстання, а сигналом до нього буде передача «Бі-бі-сі» про Бреханію. Треба, щоб він повірив, ніби як де згадують Бреханію, то мають на увазі Шотландію. Бо ми сьогодні вранці в турецькій лазні розмовляли про Бреханію. Скажіть йому, що той добродій, якого він ляснув у лазні рушником, — то керівник повстання, а Макадам... Стривайте, я краще запишу вам усе на папірці.

— Добре, пане. Так, мабуть, справді буде ліпше.

Після обіду сержант-інструктор Флек знайшов приключку підійти до Маккілопа, що відпочивав у читальні. А десь по першій годині ночі двері до Бленкінсопового номера тихенько прочинились, і в кімнату прослизнув сержант.

— Ну? — нетерпляче шепнув Бленкінсон.

— Все гаразд, пане, — відказав Флек.

— Добре. Ви певні, що за вами ніхто не стежив, як ви йшли сюди?

— Так, пане. Я йшов з осторогою, як ви наказували. Двічі зайшов до вбиральні на другому поверсі...

— А Кейлер?

— Маккілоп, чи то Кейлер, покинувши мене, пішов сразу до свого номера й там сидить і досі.

Бленкінсон непевно похитав головою.

— Все гаразд, пане. Не турбуйтеся. Коли б ви бачили, як він клюнув на мою байку, ви б не хвилювались!

— Звідки ви знаєте, що він на неї клюнув?

Сержант-інструктор Флек сягнув у кишеню і витяг звідти чотири п'ятифунтових банкноти.

— Якби не клюнув, то хіба дав би мені оце? Двадцять фунтів, пане. Ви їх заберете?

— Ні, це ваш заробіток.

— Мій, пане? А що скаже полковник Н.?

— Я сам усе владнаю, сержанте, цебто Сміте. Ви впоралися зі своїм завданням блискуче.

— Ой, ви не думайте, пане, що мені важко довелося. Все вийшло так легко. Тільки в одному я, здається, схибив. Я запропонував йому завтра повезти його до Драмроя та нищечком показати йому головних самостійників, і що ж, по-вашому, він мені відказав? «Ваше повідомлення, містере Сміте, тільки підтверджує те, що я вже спостеріг сам». Справді, пане, він уже побував у Драмрої. Сказав, що завтра повертається до Лондона. Я не зваживсь переконувати його, щоб він не їхав, бо побоявся, аби в нього не виникла підозра.

— Дарма, — заспокоїв його Бленкінсон. — Ви зробили все, що могли.

— Дякую, пане.

— А ви йому сказали, що містер Йорк Ланкастер іще значніша постать серед заколотників, ніж я?

— Аякже, пане! Я сказав, що містер Ланкастер служить і Ірландській республіканській армії, і більшовикам. Сказав, ніби він тільки те й робить, що влаштовує заколоти та революції.

— Тепер нам лишається тільки одне, — виголосив Бленкінсон. — Треба негайно їхати до Лондона, щоб устигнути попередити полковника Н., хай накаже запати Каценшлосера, як той прибуде на вокзал Кінгзкрос. Спустіться потихеньку вниз і домовтеся з нічним швейцаром, щоб нам за півгодини подали найшвидше авто, яке в них є, із двома шоферами. Треба дістатись до Лондона на дві-три години раніше за нього.

Коли сержант-інструктор Флек пішов, Бленкінсон сів до столу й написав:

«Гленмор, 1 година ночі, четвер,

27 листопада.

Шановний Н.!

Пишу Вам похапцем, аби повідомити, що Каценшлосер прибув сюди вчора вранці, спритно замаскувавшись під шотландського націоналіста, і проник до турецької лазні, перебравшись лазником. Таким чином він підслухав розмову між мною, містером Джонсоном і Джонсоновим приятелем. Завдяки кмітливості сержанта Ф. ми переконали його, що бреханська справа — то буцімто підготовка самостійницького повстан-

ня в Шотландії. Він від'їздить до Лондона тим поїздом, яким збирався їхати я. Щоб дати Вам змогу зв'язатися з П. та вистежити Каценшлосера, я від'їжджаю автомобілем за кілька хвилин, а сержанта Флека пошлю з цією запискою у «В'язи». Звичайно, сержанта Ф. не можна використати для того, щоб він упізнав Каценшлосера на вокзалі, бо К. його знає. Я не можу сповістити Вас, як замаскується К. в дорозі, але ж коли П. запитає залізничну адміністрацію, він зможе дізнатися, в якому купе їде К. В Гленморі навряд чи сяде до поїзда багато пасажирів. До виступу по радіо все готове. Містер Джонсон схвалив текст відозви. День перевороту призначено на 15 грудня. Гейсвасер, поза всяким сумнівом, справжній. Я, звісно, маю розповісти Вам дуже багато, але за браком часу повідомляю тільки найголовніше.

Ваш Б.»

Бленкінсон квапливо запечатав листа, вклав його в другий конверт, а другий у третій, тоді перевдягся в дорожній костюм, кинув у валізку найнеобхідніші речі й обережно зійшов униз. Там він надряпав іще одну записку — Гадсонові, сповіщаючи, що його спішно викликали до Лондона й він повернеться в четвер вечірнім поїздом.

А за чверть години Бленкінсон із Флеком уже мчали в машині на південь.

Розділ вісімнадцятий

РОЗВІДКА ЗА РОБОТОЮ

Бленкінсон із Флеком дісталися до Лондона рівно о пів на сьому вечора. Спершу Бленкінсон думав був забігти на часинку додому, показатись на очі Енід. Але потім вирішив, що не витримає довгої сімейної суперечки в такий критичний для історії Європи момент, а тому краще пересидіти в клубі, поки настане час їхати на «Бі-бі-сі».

Флекові, що його Бленкінсон послав розшукати Н. хоч би й під землею, пощастило застати начальника Секретної служби ще у «В'язах».

— Підіть подивіться, чи майор Гантер-Гант іще тут. Коли ні, негайно зателефонуйте до нього додому й попросіть зразу приїхати сюди, — наказав Н. сержантові, перечитавши Бленкінсопового листа.

Та Гантер-Гант був іще у «В'язах». Він мучився над повідомленнями двох агентів:

один сповіщав, ніби інциденти на балмансько-ругарійському кордоні ще ніколи не були такі часті й прикрі, а другий — ніби такої тиші й спокою на тому кордоні ще не було з часів Версальської угоди. Оскільки обидва — агенти цілком надійні, то проблема здавалася вельми нелегка.

— Прочитайте оце, Г.-Г., — сказав Н., посунувши до нього через стіл Бленкінсопового листа.

— Боже мій, начальнику! — вирячив очі Гантер-Гант, повільно всмоктавши крізь соломинку свого інтелекту Бленкінсопове повідомлення. — Треба негайно злапати Каценшлосера!

— Бленкінсон, як видно, виявив неабияку рішучість, — сказав Н., беручись за телефонну трубку, — тепер ми повинні як слід використати його успіх. — І поважно мовив у телефон: — З'єднайте мене з Другим номером. Алло! Це Другий номер? П. ще там? З'єднайте мене з ним. Це говорить Н. Так, сам Н. Так, сам Н. Алло! Алло! Це ви, П.? Це Н. Слухайте, у нас є точні відомості, що Каценшлосер зараз їде поїздом із Гленмора й має прибути на вокзал Кінгзкрос... здається, о восьмій тридцять, але ви краще перевірте... Що він там робив, питаєте?... Боюся, що я не зможу вам цього сказати. Нам треба знати, що він робитиме далі... Так, я знаю, що це ваша парафія. Тому я вам і подзвонив. Я думав, що ви можете послати свого агента на вокзал, щоб він за ним простежив... Ні, не можу. Кажу, що не можу дати вам точний опис... Чому? Та тому, що ця людина вміє дуже спритно гримуватися... Ні, ми не знаємо, під яким прізвищем він їде... У нас принаймні...

Н. знову затулив рукою мікрофон і обернувся до Гантер-Ганта.

— Скільки в нас зареєстровано Каценшлосерових псевдонімів?

— Точно сказати зразу не можу, але, напевне, більш як п'ятдесят.

— У нас зареєстровано принаймні півсотні його псевдонімів... — заговорив Н. у трубку. — Атож, атож... Нема рації взагалі звертати велику увагу на прізвище... Чуєте, П., вся річ у тому, що в Гленморі навряд чи сіло багато пасажирів. Ви не могли б зв'язатись із залізничною адміністрацією та дізнатися, скільки душ брало там квитки?... Кажете, в мирний час це парафія Скотленд-Ярду?... Невже ви думаєте, що вони там образяться, коли ви наведете довідку безпосередньо?... Ну, тоді я скажу лише, що чим скоріше почнеться війна, тим краще! Гадаєте, що якимось упорається?... Треба сподіватися... Я знаю, що ви не можете його заарештувати. Я й не думав цього... Я б послав когось із своїх людей, але

ж по домовленості з ННР ми тепер не втручаємось у справи контррозвідки... Я тільки прошу вас, щоб ви повідомили нас про те, що ви розвідаєте сьогодні ввечері. Нам це необхідно для архіву... Так, так, я знаю, що прем'єр-міністр поїхав до Америки. До нас тут теж доходять деякі відомості... Ні, ні, звичайно, ми не хочемо ніякої мороки з американським посольством... Я тільки хочу, щоб ви послали кого-небудь зі своїх найкращих філерів простежити сьогодні ввечері за Каценшлосером... Зробіть? Спасибі... ні, про Гленмор нічого цікавого я не чув... Звичайно, я вас повідомлю... На все добре.

Н. поклав трубку й глибоко зітхнув.

— Сподіваюся, що я говорив із ним не надто різко, Г.-Г., але старий П. часом може вивести з терпіння навіть ангела. Ніколи не може зразу вхопитися за суть. Боїться Скотленд-Ярду, ускладнень з американським посольством... А тим часом, коли б ми самі послали свою людину простежити за Каценшлосером, вибухла б справжня громадянська війна між нашими відомствами. Втім, він дуже зацікавився Гленмором; але хіба ж я міг хоч натякнути йому про бреханську справу? Сам П., звичайно, людина цілком надійна, але дехто з його працівників там, у Другому номері, — справжні ходячі грамофони.

— Знаю, знаю, — скрушно потвердив Гантер-Гант.

— І я гадаю, що тепер, після того, що сказав мені ПЗМ про становище в Європі, ми не маємо права ризикувати. Я навіть словом не прохопився, звідки в нас відомості про Каценшлосера. Про Бленкінсопа казати П. не варто.

— Безперечно.

— Бачити самого Бленкінсопа нам, по-моєму, зараз нема потреби. Я дуже задоволений, що він сюди не приїхав. По-моєму, він учинив вельми розважливо, — сказав Н. — Сьогодні ввечері, після виступу по радіо, він повернеться до Гленмора. Флек, мабуть, краще хай лишиться тут. Може, нам треба буде послати звістку Бленкінсопові, якщо філерам П. справді пощастить щось вивідати про Каценшлосера...

А тим часом у Другому номері П. обговорював з майором Грімшо свою телефонну розмову з Н.

— Вони там у «В'язах» стають у край безвідповідальні, — зітхнув він.

— Та вони завше були такі, — сказав майор Грімшо, хитаючи своєю гудзуватою головою.

— Н. ніяк не хоче зрозуміти, що ми не можемо просто так, із доброго дива, ходити й заарештовувати людей. Він, як видно, не здатен збагнути всієї делікатності наших

взаємин із Скотленд-Ярдом. Йому хочеться думати, ніби у нас в Англії такі самі умови, як у якій-небудь іграшковій балканській країні. І все ж я спромігся кінець кінцем переконати його, що ми не можемо заарештувати американського підданого просто для того, щоб поповнити його архів нікому не потрібними даними. А однак кумедно, правда ж, що сердега Н. має не більше уявлення, аніж горопашний Кенонбері, про те, що діється в Західній Шотландії?

— Справді кумедія, — сказав майор Грімшо, зневажливо скубнувши себе за вуса.

— Звичайно, я й словом не прохопився перед ним про те, що наш Маккілоп у Гленморі. Я не здивуюся, коли він уже наколов того Каценшлосера, хоча, може, ще й не впізнав його точно. Бо чого б це він раптом телеграфував нам, що сьогодні повернеться з Гленмора, коли б не мав якихось надто цікавих новин?

— Ви, певне, пошлете кого-небудь на Кінгзкроський вокзал? — спитав Грімшо.

— Авжеж, ми пошлемо туди Еклза, і Маккілоп зможе показати йому Каценшлосера. Він є тут зараз?

— Так, оце двадцять хвилин як повернувся і доповів мені про те місце в Степні, куди ми посилали його на розвідки. Як ви й гадали, то не шпигунське кубло, а контрабандистське.

— Кенонбері повідомили?

— Авжеж.

— Він вам хоч подякував?

— Де там!

— І не діждете. Поліція завше не любила, коли ми вчили її, як треба працювати. Пошліть, будь ласка, до мене Еклза, я дам йому вказівки щодо цього Каценшлосера.

Майор Грімшо вийшов, а невдовзі в кабінеті з'явився зморщений смаглявий чоловічок у старенькому костюмі з синьою діагоналлю.

— Я хочу доручити вам одну справу, Еклзе, — сказав П. — Поїдьте зараз на вокзал Кінгзкрос. Туди гленморським поїздом о восьмій тридцять має прибути капітан Маккілоп. Тим самим поїздом, можливо, прибуде один чужоземний агент, що цікавить нас. Зустріньте капітана Маккілопа й скажіть йому, що ви прийшли вистежити чужоземного агента, про якого нас повідомлено з Гленмора. Якщо в поїзді їхав хто-небудь подібний до такого агента, Маккілоп вам його покаже. Простежте за ним до його дому, чи куди там він піде, й негайно зателефонуйте нам, коли побачите, що він прибув на місце. Тоді ми пришлемо когось вам на зміну, а ви потім знову змініте його вранці. Зрозуміли?

— Атож.

— Капітанові Маккілопові скажіть, будь ласка, що я чекаю його тут і прошу прийти якнайшвидше.

Зморщений чоловічок пішов, а начальник СБ взяв телефонну трубку:

— З'єднайте мене з майором Грімшо. Слухайте, Гріме, я зараз піду пообідаю. Повернуся за чверть дев'ята. Коли Маккілоп прийде раніше, скажіть йому, будь ласка, хай підожде.

Та не така людина був П., щоб сидіти довго за обідом; коли в Шотландії от-от має вибухнути повстання. О пів на дев'яту він уже повернувся до Другого номера — за добру чверть години до того, як прибув Маккілоп.

Капітан був не такий дурний, щоб приїхати з Гленмора в шотландській спідничці. Того листопадового вечора він зайшов до кабінету П. в своєму звичному вигляді, як бувала, з великим життєвим досвідом людина, в нічим не примітному сірому костюмі.

— Ну, наголов Еклз того агента, що про нього нас попередили? — зразу спитав П.

— Так. Там тільки один такий чоловік був. Називав себе Йорком Ланкастером — дуже схоже на псевдонім. Еклз прилип до нього, мов реп'ях. Але як ви дізналися, що він у Гленморі?

— Нам подзвонили з «В'язів», що вони мають підстави гадати, ніби цим поїздом їде Каценшлосер.

Маккілоп аж свиснув.

— Каценшлосер? Ого! Але звідки у «В'язях» про те почули? — ревниво спитав він.

— Не знаю, як вони пронюхали про Каценшлосера, але про повстання вони не знають нічого ніяк.

— Дуже добре, — сказав Маккілоп. — А то МК 99(Е) могло б нам перекапустити всю справу. Ну дарма, краще я розкажу вам усе, що вивідав. Ви ж одержали мого листа?

— Сьогодні вранці.

— Так от, учора в турецькій лазні все обійшлося якнайкраще. Справді, кращого годі було й сподіватися. Той тип Гадсон, про якого я вам писав, весь час намагався їх присаджувати, щоб вони говорили тихіше, але мені однаково пощастило почути, що повстання призначено на п'ятнадцяте. Я довідався ще більше: той Гадсон має виступити сьогодні о дев'ятій сорок п'ять по радіо на «Бі-бі-сі» і в кінці свого виступу назве цю дату, давши таким чином сигнал зосереджувати повстанські сили.

— Боже мій! — вигукнув П. — То ви гадаєте, що тут замішане й «Бі-бі-сі»? Я, звісно, завжди знав, що то антипатріотична банда пацифістів і соціалістів, але ніколи

не сподівався, що вони можуть докотитися до такого!

Маккілоп похитав головою.

— Ні, навряд чи тут замішане «Бі-бі-сі». Виступ той буде про Бреханію. Страшенно хитро придумано... А потім мені ще раз пощастило: в одного з добровольців раптом прокинулось сумління чи не витримали нерви, і він викрив мені все, надто після того, як я допоміг йому кількома п'ятифунтовими папірцями. Отже, за всім цим стоять російські гроші, а зброю вони одержують з Ірландії.

— Нас же про те нещодавно сповіщали, але Кенонбері прогавив усе.

— Авжеж. От і покладайся на поліцію! Щоправда, про Америку я не здогадувався. Та коли тут сам Каценшлосер, це пахне американськими грішми. Звичайно, той доброволець і гадки не мав, що Йорк Ланкастер — то насправді Каценшлосер, хоч і знав, що Ланкастер — важлива персона. Там, у турецькій лазні, був іще один росіянин, але я не встиг розвідати, хто він такий. А решта були Макадам Макадамський і герцог Мозервел!

— Герцог Мозервел? Неймовірно!

— Ще б пак! Ну, але ж я і врізав герцога мокрим рушником, як масажував його! Думаю: «Ах ти падлючий аристократ, кров блакитна! Хочеш збунтувати країну, наробити бешкету?»

— А чи не було це трохи ризиковано?

— Та, мабуть, було, але я так розлютився, що просто не втерпів. Така ж нагода! Ну, словом, по-моєму, той Гадсон зачув щось непевне. Серед ночі найняв готельну машину й поїхав. Мало того: він іще й того Сміта забрав із собою. Сподіваюся, сердегу не вбили десь дорогою, хоча навряд чи це йому так минулося... Тоді я вирішив, що треба негайно їхати до Лондона та попередити вас, щоб ви перешкодили цій передачі.

— Зараз я з ними поговорю.

П. взяв телефонну трубку.

— З'єднайте мене з «Бі-бі-сі»... Алло! Алло! Мені стало відомо, що сьогодні ввечері ви маєте передавати... Що? Ви з'єднаєте мене з відділом довідок? А хто тоді ви? Алло! Алло!! Це відділ довідок? Мені стало відомо, що сьогодні ввечері ви маєте передавати виступ якогось містера Гадсона. А о котрій годині? О дев'ятій сорок п'ять? Ну, гаразд, з'єднайте мене, будь ласка, з ким-небудь із відповідальних осіб. За що відповідальних? Та за «Бі-бі-сі», звичайно ж! Як-як? Сер Джон як? Сера Джона Рейта немає? Ну, то хто-небудь же там є? Чи потрібен мені відділ передач? Так, якщо вони зможуть мені до ладу відповісти. Я не кладу трубки. Звичайна катавасія, — мовив

П. до Маккілопа, затуливши долонею мікрофон. — Чому це тільки Другий номер повинен усе знати?.. Алло! Це відділ передач? У вас на сьогодні, на дев'яту сорок п'ять, призначено передачу про Бреханію. Виступатиме якийсь містер Гадсон. Я хочу знати, хто у вас відповідальний за організацію цієї передачі. Хто, хто?.. Попросіть його негайно до телефону. Кудись вийшов? Ну, а хто там є з начальства? Хто я такий? Я говорю від імені Військового міністерства. Так, Військового міністерства... Ви гадаєте, що зможете знайти кого-небудь? Добре, будь ласка, знайдіть. Так, так, я не класти трубки... Нагнав я їм холоду, Маккілопе, — сказав П. — Той тип, що говорив зі мною, наче аж похлинувся, як зачув, що... Алло! Я говорю від імені генерала сера Вільяма Вестмакота, начальника Надзвичайної розвідки імперського генерального штабу. Ви організували на сьогодні передачу про Бреханію за участю якогось містера Гадсона. З міркувань державної безпеки, що їх я не можу розкрити вам зараз, ця передача не повинна відбутися... Що?.. Кажете «Бі-бі-сі» не може звертати уваги на такі дзвінки? А ви усвідомлюєте, що наслідки можуть бути надзвичайно серйозні? Що, що? Що таке? Кажете, передачу влаштовано на прохання сера Вестмакота? Мабуть, помиляєтесь... Кажете, у вас є офіційний лист від нього?.. Дивно, дуже дивно. А яка в вас гарантія, що в передачі буде сказано саме те, що хотів сер Вільям Вестмакот? Кажете, вам надіслано текст? Так, але якщо цей містер Гадсон наговорить чогось зовсім іншого?.. Розумію... А хто сьогодні диктор? Ви з'ясуєте? Дякую. Так, я не класти трубки. Надзвичайно загадкова історія, — сказав П. Маккілопові. — Ті хлопці хитріші, ніж ми гадали. Видимо, вони якось обкрутили самого ННР... Алло! Кажете, диктор — капітан Гюберт Чанслер? Це часом не той капітан Чанслер, що написав роман під назвою «Чужоземний агент»?.. Ну гаразд, ви можете дати йому трубку?.. Що, що він якраз читає?.. Останні вісті?.. І довго він їх читатиме?.. Добре, добре. За чверть години я подзвоню іще.

П. поклав трубку.

— Ви знаєте Чанслера, Маккілопе?

— Це того Чанслера, з МК 99(Е)?

— Так. Пам'ятаєте той скандал з його романом? Йому довелося піти у відставку, і він, очевидно, влаштувався диктором на «Бі-бі-сі». Невже б таки він після всіх попереджень міг настільки втратити глузд, що... та ні, це просто смішно. Він цілком пристойний хлопець, хоча й, звісно, не досить обережний для своєї роботи. По-моєму, я можу спокійно назвати йому себе. Не бачу, як можна тепер запобігти цій передачі,

але спробую. Гадаю, він буде радий нагоді помиритися з нами.

За чверть години П. знову подзвонив до «Бі-бі-сі».

— Алло? Це капітан Гюберт Чанслер? Слухайте, Чанслере! Говорить П... Так. Мені сказали, що ви оголошуєте передачу про Бреханію о дев'ятій сорок п'ять. Як по-вашому, чи нема якої-небудь змоги цю передачу затримати?.. Розумію... Але ж можна було б замінити чимось іншим... Не можна?.. Річ у тому, що Весті дав маху. Я зараз іще не можу з'ясувати, що сталося, але тут щось не так. Ви що-небудь знаєте про цього Гадсона, що має виступати?.. Не знаємо й ми, але, напевне, то не справжнє його прізвище... Однак нам відомо, що він має тісний зв'язок із Каценшлосером. Пам'ятаєте такого?.. Ну що ви! Викиньте це з голови! Ніякий він не міф. Один із наших філерів якраз цю хвилину бігає за ним по Лондону... Та дарма, вернімось до Гадсона. Я сподіваюся, ви стежите, щоб він читав саме текст, надісланий Весті й перевірений «Бі-бі-сі»... Це дуже, дуже важливо. Я не можу пояснити вам, чому саме, але це дійсно справа великої політичної ваги... То слухайте ж, що я від вас хочу. Я маю підстави думати, що в кінці передачі він щось додасть від себе, якусь зашифровану відозву, чи що... Ви зможете простежити за цим і вимкнути мікрофон, перш ніж він устигне прочитати ту свою відозву?.. Добре, ми на вас покладаємося... І слухайте, Чанслере, я, звичайно, знаю про той конфлікт, що ви мали через свій роман, і мені оце спало на думку, що якби ви нам допомогли в цій справі, я б міг поговорити, де треба, щоб вас, коли ви схочете, прийняли назад... За Н. я, звичайно, ручатись не можу, ви знаєте, який він був ображений... Але, можливо, ми б узяли вас у Другий номер... Обіцяти напевне я нічого не можу... Що я хочу? Я хочу, аби ви простежили за цим Гадсоном, куди він піде від вас після свого виступу. Мабуть, він поїде до Гленмора з вокзалу Кінгзкрос... Ну що ви, ми ж оплатимо всі витрати... Що? Ви повинні ще сказати всім на добраніч? Не розумію. Один раз можна вийти з «Бі-бі-сі», не попрощавшись з усіма!.. А, зрозумів! «На добраніч» усім радіо-слухачам!.. То, виходить, ви не зможете залишити студію до одинадцятої... Ну, це річ серйозна... Що, що? Ваша дружина у студії?.. А вона зможе це зробити?.. Чудово, чудово! Вона колись працювала в Н., еге? Так це ж прекрасно! Якби вона змогла піти за Гадсоном та простежити за ним, це б нам дуже допомогло... Усі витрати ми оплатимо... Низький уклін їй від мене! А може, краще буде, якщо вона візьме інше прізвище?.. Кажете, вона вже прийшла? Ви пере-

даєте їй трубку?.. Так, так, я не кладу... Це ж чудово, Маккілопе. Я вже сушив собі голову, кого б його, в дідька, послати... Алло! Це ви, місіс Чанслер? Це говорить П. Чи не будете ви такі ласкаві зробити для нас одну річ?.. Згодні?.. Чудово, чудово! Яке ви приберете собі прізвище? Не чую. Вимовте по буквах. Б-л-е-н-к-і-н-с-о-п?.. А хіба це не прізвище того чоловіка, що Н. недавно взяв до себе у «В'язи»?.. Ну, дарма. Це ж не їхня парафія... Гаразд, тоді телеграфуйте мені: «Доїхала добре» те місце, куди ви приїдете, і підпишіть «Бленкінсон»... Простежте за Гадсоном і сповіщайте мене телеграмами... Я зразу пришлю вам зміну, ви тільки на перший час нас виручіть... Щиро дякую... На все добре. Ну, це діло владно непогано, — сказав П. Маккілопові. — Ідіть відпочивайте. Однаково ми нічого не зможемо зробити, поки не почуємо від Еклза щось про Каценшлосера. А завтра вранці, об одинадцятій, зберемося порадитись і вирішимо, що чинити. Звичайно, найліпше було б посадити всіх заводіїв у Тауер. Герцога Мозервела, Макадама й решту. Але боюся, що уряд вирішить зам'яти цю справу. Бо в наших політиканів заячі душі. Вони все думають про голоси на наступних виборах. Видимо, ми просто закинемо на здогад герцогові і його кодлові, що добре знаємо їхні плани, та й по всьому Задзеленчав телефон.

— Алло! А, це ви, Еклзе! Кажете, що той чоловік, за яким ви стежили, прибув на Норбітонський проспект, будинок п'ять? І ви встановили, що той будинок належить Вільямові Гадсонові з фірми «Брати Гадсони»? І фірма міститься в Ковент-Гардені, Кінг-стріт, двісті десять?.. Розумію... Ми зараз пошлемо людей підмінити вас, і ви їм передасте... Видимо, це кишло великої банди... Дуже цікаво... Я пошлю ще двох чоловік на Кінг-стріт... Ні, ні, звичайно, ви повертайтеся зразу ж на Норбітонський проспект. — П. поклав трубку. — По-моєму, ми справді натрапили на велику справу, Маккілопе. Як ви й гадали, ці Гадсони імпортують не тільки банани, а й іще щось. Попросіть, будь ласка, Грімшо зайти до мене на хвилинку. А ви йдіть та відпочиньте як слід. Завтра об одинадцятій ранку нарада.

Маккілоп вийшов, а за хвилину чи дві на його місці вже сидів, схиливши набік свою гудзувату голову, майор Грімшо.

— Гріме, братику, — вигукнув начальник Служби безпеки, — нам страшенно поталанило! Це шотландське повстання дає нам змогу розгромити всю Каценшлосерову організацію!

— Двох зайців за одним пострілом! — зрадів Грімшо.

— Вони працюють під ширмою бананів. Ми ще ніколи не мали підозри на банани, еге ж?

— Ні. З голландською морквою торік у нас був якийсь клопіт, але проти бананів у наших картотеках, здається, не стоїть нічого, — відповів майор Грімшо. — Так, таки нічого.

П. переповів своєму заступникові всі відомості про банани.

— Ви гадаєте, що ми зможемо злапати в Гленморі все те кодро? — спитав Грімшо. — Можливо, під виглядом бананів вони завозили рушниці...

— Злапати — навряд... — відповів П. — Я навіть не певен, чи варто це робити. Краще нехай вони собі думають, що працюють цілком безпечно під ширмою бананів, а як почнеться війна, ми доб'ємось надзвичайного закону і враз перехапаємо всіх бананників у країні. І в такий спосіб одним махом ліквідуємо всі ворожі організації.

— А як же з цією шотландською справою? Що ви пропонуєте?

— Я ще не вирішив остаточно. Мабуть, треба передати все на розсуд Весті. Послати до Форт-Вейда один англійський полк, і повстання буде придушене в зародку.

— Авжеж.

— Правду сказати, вся та шотландська історія мене вже не хвилює. Ця бананова організація, здається мені, куди важливіша.

— А щодо «Бі-бі-сі» ви вживете ще яких-небудь заходів? — спитав Грімшо.

— О, а хіба я вам не казав? Я ж організував стеження за Гадсоном, і ми тепер знатимемо кожен його крок. Але для мене центр інтересу вже перемістився у Ковент-Гарден і Норбітон. Правда, мене трохи непокоїть Н. Вони там у «В'язах» будуть всіляко пантрувати, щоб добути якісь дані про Каценшлосера для своєї проклятущої картотеки. Навіть із того тону, яким Н. говорив зі мною по телефону, я зрозумів, як йому не хотілося передоручати цю справу нам. А тим часом ясно, як білий день, що Каценшлосер належить до нашої парафії.

— Ще б пак! — палко потвердив Грімшо. Знову задзеленчав телефон.

— Алло! А, це ви, Еклзе? Так, П... Кажете, Йорк Ланкастер вийшов з дому, взяв таксі й поїхав у напрямі вокзалу Кінгз-крос?.. Так, так, звичайно... А що ж іще вам лишається... Так, так, коли він поїде до Шотландії, їдьте за ним... Або заждіть хвилинку, ми пошлемо на Кінгзкрос Гокінса, ви зустрінете його, і хай він їде за Ланкастером... Тільки, заради бога, не згубіть його з очей, бо він стає дедалі важливіший для нас.

П. поклав трубку.

— Каценшлосер утік від Еклза, але, спо-

діваюся, все обійдеться. Еклз затримався, чекаючи таксі.

— Треба було зразу послати його в машині, — озвався Грімшо.

— Знаю. Але ж на сьогоднішній вечір збіглося стільки всякої всячини! І «Бі-бі-сі», і банани, і Н. наговорив мені сім мішків гречаної вівни по телефону, і це шотландське повстання, і Весті наробив мороки з тією передачею. Коли Каценшлосер примітив, що Еклз за ним стежить, він, може, навмисно сказав таксистові їхати на Кінгз-крос, щоб Еклз подумав, ніби він насправді їде на Юстонський чи Сент-Панкраський вокзал. А коли він не помітив Еклза, то просто сказав водієві правду, і виходить те саме. В кожному разі, я думаю, що він таки поїхав на Кінгзкрос. Може, він хоче дати Гадсонові останні вказівки, коли той піде з «Бі-бі-сі».

— Що ж, П., ви, як завжди, маєте рацію, — погодився його заступник.

— Просто здоровий глузд, — скромно відказав П. — До речі, я ще не розповідав вам про свій новий план, як зробити нашу службу надійнішою? В мене він склався оце допіру ввечері, як закрутилась уся оця машинка. Коротше кажучи, я хочу домогтися, щоб нам давали перерахувати всі листи середнього офіцерського складу.

— Я вже давно прийшов до висновку, що це слід робити, — підхопив Грімшо.

— Якось я вже закидав про це Весті, та він висунув цілу купу досить безглузких заперечень. Але після цього ляпсусу, що він припустився з «Бі-бі-сі», я гадаю, він сприйме нашу ідею прихильніше. Те заперечення, що, мовляв, пересічний середній офіцер не знає нічого цікавого для чужоземних агентів, не витримує ніякої критики. Ви можете пригадати, щоб хоч один агент коли добув якісь відомості, варті того, аби їх добувати?

— Де там! — упевнено відказав Грімшо.

— Одне слово, я добиватимуся, щоб нам дали такі повноваження, — сказав П.

Розділ дев'ятнадцятий

В ЕФІРІ

Капітан Гюберт Чанслер, видимо, був іще наймолодший серед ангельського хору дикторів, хоч віком, либонь, був найстарший серед них. Він іще не зважувався з'являтися у студії тільки в ту мить, коли стрілка годинника вже перестрибує на фатальну

хвилину. А тому він не дозволив собі довго сперечатися з дружиною про те, чи слід їй, у разі потреби, їхати аж до Шотландії за чоловіком, що виступатиме в передачі про Бреханію.

— Любий, — казала вона йому, — я не можу не поїхати! Це ж така нагода втерти носа полковникові Натінгові.

— Філіс, рідненька, говори обережніше! — заволав Чанслер.

Він зовсім не думав, що полковникове прізвище — це секрет, який треба пильнувати, мов ока в лобі, але й не хотів, щоб його переслідували за законом про державні таємниці.

— Я певна, що тут знов якась плутанина між «В'язами» й Другим номером. Я домовилася з П., що назвуся місіс Бленкінсоп. По-моєму, звучить чудово — Філіс Бленкінсоп!

— Ти домовилася, що назвешся місіс Бленкінсоп? — жахнувся Чанслер. — Ні, ні, Філіс, ні в якому разі!

— Але ж я вже домовилася, любий! Уявляєш собі, що скаже та потвора міс Гліден, як почує...

— Та уявляю, але ж подумай про Н., про Клоді Г.-Г., про...

— Берті, рідненький, ну чого ти так хвилюєшся! Я ж просто виконую доручення П.! Звідки і мені, і тобі знати, що той нікчема Гадсон — один із «помпувальників» Н.? Не переч мені, серденько! Біжи швидше оголошуй передачі, будь слухняним хлопчиком.

— Але як же ти поїдеш отак голіруч? І без грошей...

— Грошей я зможу дістати в своєму клубі і ще встигну забігти додому, взяти що треба.

— Невже ти справді думаєш їхати до Гленмора під ім'ям місіс Бленкінсоп?

— Якщо туди поїде цей таємничий Гадсон, поїду і я. А якщо він подасться звідси не на Кінгзкрос, то, як чемна дитина, я повернусь додому й уранці зателефоную П., що загубила Гадсонів слід у Лаймгаузі. Подумай про передрук твого нового роману й признайся, що я зразкова дружина для письменника.

— Так, але ж тут може розсердитись начальство...

— Коли дикторова дружина з патріотичних мотивів виконує секретне доручення, хіба чоловік за це має відповідати? Ну, годі тобі вдавати з себе ревного вояку. Я поїду. Як я тебе поцілую, коли повернуся!.. — і місіс Чанслер вийшла.

За двадцять хвилин до десятої Бленкінсопа, що прибув до «Бі-бі-сі» за добрих три чверті години до початку своєї передачі, завели у студію, де він мав говорити. Йому

й на думку не спало, що цей диктор, який так гречно садить його за стіл, так чемно застерігає від будь-яких зайвих звуків перед мікрофоном і так люб'язно пояснює систему сигналізації, — то його попередник у «В'язах». Та й Гюберт Чанслер не думав, не гадав, що має відрекомендувати слухачам свого наступника.

— Я дуже цікавлюсь вашим виступом, містере Гадсоне, — сказав він, коли довга стрілка намірилась уже стрибнути на 9.45, — бо й сам дещо знаю про Бреханію. А тепер спокійно і не шелестіть папером.

Бленкінсопові нерви були напнуті, мов струни. Коли перед ним заблимала червона лампочка, попереджаючи, що голос його лунатиме в ефірі над усією Європою, йому здалося, наче на нього враз звалилися апоплексія, епілепсія, астма, загальний параліч, кретинізм, млість, спазматична нудота й смерть. Мікрофон шкіривсь на нього, мов людський череп. Рука, що тримала першу сторінку, стиха забарабанила по столу. Язик нараз став неначе ватяний.

Бленкінсопові пригадалися останні дикторські слова, і в голові йому блиснула страшна думка, що цей диктор може бути бреханським агентом. Коли Каценшлосер спромігся загризуватись під лазника, невже він не зумів би пробратись і сюди, перевдягнений на диктора? Та помалу Бленкінсоп заспокоївсь і опанував свій голос. Його підбадьорила думка, що десь далеко на півночі Рената слухає його промову.

А Гюберта Чанслера, що сидів позад нього на дивані в кутку студії, нараз пойняло таке відчуття, наче він колись уже чув весь цей виступ. Аж ось до його слуху долетіла фраза, що її він пам'ятав дуже добре, бо сам написав її два чи три місяці тому, як відав бреханським підвідділом у «В'язах». Справді, слухаючи Бленкінсопа далі, Чанслер виразно усвідомив, що трохи не кожне слово цього виступу вийшло з-під його пера. І небагато часу треба було йому, аби збагнути, що вся ця сьогоднішня передача влаштована МК 99(Е). Тож не диво, що генерал Вестмакот виступив у ролі хрещеного батька. Чанслер задумався про те непорозуміння, що про нього звістувала телефонна розмова з П. Безперечно, тут знов якась знаменита плутанина, спричинена грою в таємниці. Чанслер усміхнувся, пригадавши ще кілька таких кумедних непорозумінь. Поринувши в спогади, він зовсім забув стежити за виступом. І раптом він почув, що Бленкінсопів голос задзвенів, мовби той віддавав команду ескадронові на параді. Чанслер хапливо зазирнув у текст передачі, шукаючи відповідного місця.

— «На закінчення я хотів би сказати бреханському народові, що ні на яку іншу

країну діловий світ Англії не покладатиме таких великих надій у найближчому майбутньому, надто ж коли в Бреханії буде з належним схваленням зустрінуто певну сприятливу подію, намічену на п'ятнадцяте грудня».

І Бленкінсон кинув додолу останній аркушик. Чанслер схопився, вимкнув мікрофон й аж тоді спитав, чи він уже скінчив.

— Хай йому чорт, це були найстрашніші п'ятнадцять хвилин у моєму житті, — заявив Бленкінсон. — Ваше життя, либонь, повне страшного напруження. Але, сподіваюся, у вас хоч відпустка довга?

— Оці останні слова, що ви прочитали... Вони є в тому тексті, що його було подано нам? — спитав Чанслер. — Вони здались мені не знайомі... Цебто я хочу сказати, що не знайшов їх у своєму примірнику.

Бленкінсон гостро поглянув на диктора. Невже той хоче щось вивідати в нього?

— Ні, в тексті їх немає, — признався він. — Я вирішив, що треба закінчити чимось ефектним.

— Матиму через вас клопіт, коли хто зі слухачів поскаржиться, — сказав Чанслер. — Треба було вимкнути мікрофон раніше. Слухайте, ми можемо бути відверті. Ви маєте якусь дотичність до «В'язів»?

Бленкінсон аж відсахнувся від нього.

— Я не розумію, про що ви.

— Пробачте, мені треба було спершу сказати, хто я такий. Мене звуть Чанслер, Гюберт Чанслер. Я працював у МК 99(Е).

— Ви Чанслер? — перепитав Бленкінсон. — То це ви написали того романа?

— Так. «Чужоземного агента». Через нього стільки гвалту було... Все дурниці, звичайно; але старий добряга Н. дав Клоді Г.-Г. переконати себе, і все скінчилося тим, що мені довелося подати у відставку. Але я ось що хочу сказати: через оцю сьогоднішню передачу знов буде морока. Бо годині о дев'ятій П. телефонував до мене й просив зняти ваш виступ із програми.

— А ви певні, що то був не Н.? — занепокоєно спитав Бленкінсон.

— Та ні, ні! Я вже хотів був подзвонити до «В'язів» і спитати, в чому річ; але ви ж знаєте, як вони не люблять, коли їм дзвонять не по секретній лінії. І все ж, сподіваюся, Н. пояснить вам, що це все означає. От кумедія: знаєте, я здогадався, що ви із «В'язів», слухаючи ваш виступ. Бо, сказати правду, він майже до слова списаний з одного звіту, що я написав для них про Бреханію місяців зо два тому. Ой, боже мій!

— Що таке? — злякався Бленкінсон. — Ви не вимкнули мікрофона? Невже все оце, що ми говорили, гриміло з гучномовців по всій країні?

— Та ні, ні, не лякайтеся. Я просто подумав, чи ви часом не Бленкінсон.

Майор швидко зміркував: брехати людині, чиє місце він зайняв, було б не поджентльменському.

— Так, — сказав він зовсім просто. — Я Бленкінсон.

Чанслер швидко почав міркувати, чи можна признатися людині, яка зайняла його місце у «В'язах», що він на прохання суперника Н. дозволив дружині стежити за своїм наступником під ім'ям цього наступника? Навряд... Мов уві сні, почув він од Бленкінсона, що йому вже час іти.

— Ви повертаєтесь до Гленмора, еге ж? — спитав Чанслер.

— Так, — неохоче признався Бленкінсон, мимоволі подумавши, що Чанслерова цікавість за таких обставин межує з нетактовністю.

А Чанслер вирішив не казати нічого такого, що могло б спровокувати конфлікт між МК 99(Е) і Другим номером. Він добре знав усі страхоття міжвідомчої війни. Литимуться потоки, якщо й не крові, то червоного чорнила, якщо й не по зелених лахах, то по зеленому сукні канцелярських столів... Ні, ні! Мир між відомствами треба зберегти за всяку ціну.

Скоро Бленкінсон пішов із «Бі-бі-сі», Чанслер подзвонив до клубу. Йому сказали, що дружина була там, але допіру пішла. Він подзвонив додому. Ніхто йому не відповів. Він вирішив, що спробує перехопити її на вокзалі, й подався шукати якого-небудь диктора, щоб сказав за нього «на добраніч усім, на добраніч». Однак йому не пощастило. В будинку не було вже жодного диктора. Чанслер подумав: а що сталося б, якби ніхто не сказав «на добраніч усім, на добраніч»? Ні, про таке не можна й думати! Це означало б смерть радіомовлення.

Нарешті настала одинадцята година, Чанслер сказав усім на добраніч, а за хвилину вже мчав таксі на Юстонський вокзал.

— На якій платформі гленморський поїзд? — схвильовано запитав він носія на вокзалі.

— Так вам же треба було на Кінгзкрос, пане, — відповів той. — Здається, він відходить об одинадцятій дванадцять. Але наврод чи ви встигнете, пане.

Носій мав рацію. Коли Чанслер приїхав на Кінгзкрос, кленучи себе за свою дурну помилку, «Нічний Шотландець» уже відійшов. Чанслерові лишалось одне: послати дружині до Гленмора телеграму. І телеграму ту довелося адресувати на ім'я місис Бленкінсон:

«Прошу тебе негайно вертайся я дізнався Бленкінсон буде Гленморі крапка З П. я все владнаю

Берті».

А приїхавши додому, Чанслер застав дружину там. Вона сиділа на дивані й спокійнісінько курила.

— Берті, я впорала дурницю, — сказала вона. — Я ж зовсім забула, що не знаю того Гадсона на вигляд. А їхати до Шотландії, не знаючи, чи й він туди їде, не хотіла й махнула на все рукою.

— І дуже добре зробила! — палко вигукнув Чанслер. — Я з'ясував, що то був сам Бленкінсон.

— О, тоді шкода, що я не поїхала... Вийшла б гарна забавка!

Бленкінсон приїхав на Кінгзкрос задовго до відходу поїзда. Він прогулювався по перону, чекаючи на «Нічного Шотландця», і на серці йому було легко, як ніколи. Якщо не зважати на неминучу сварку з Енід, йому тепер майже не було чого турбуватися. Відозва, безмірно важлива відозва до народу Бреханії, полетіла в ефір. Він поламав Каценшлосерові плани. Він перехитрив агентів Бреханської республіки. Він заслужив орден Священного джерела. Тепер, напевне, й Рената буде високої думки про нього. Начальник його радітиме, що знайшов собі такого здібного працівника. Те саме подумає й генерал Вестмакот. І постійний заступник міністра, безперечно, зацікавиться ним. Річ тут не в якійсь нагороді чи пошані, а в тому мовчазному схваленні вищих кіл, що його так прагне кожний офіцер Секретної служби. А крім того, Н. щось натякав про те, що, можливо, пошле його до Бреханії. Це ж блискуча перспектива.

Звісно, Рената буде надто зайнята, щоб віддавати йому багато часу й уваги. І все ж час від часу він зможе бачити її. А крім того, з'явиться можливість знову відкрити готель «Малтум». Треба буде зразу, повернувшись до Лондона, поговорити про це з братом Джоном. Життя набирало дедалі рожевіших барв — коли не думати про Енід, про те, як важко буде пояснити дружині, чому він цілий тиждень не писав їй. Він ходив і думав про свій клопіт, і в голову йому вже закрадалася думка, що даремно він одружився, коли нараз хтось покликав: «Майоре!» Обернувшись, Бленкінсон побачив, що до нього, весь сяючи, пероном простує Гадсон.

— У понеділок виходить моя книжка, майоре! Коли я приїхав додому, там уже лежали прислані мені авторські примірники; будь ласка, прийміть від мене в дарунок один для вашої дружини й один для вас.

Бленкінсопа трошки розсмішило те, що Гадсон надає такої великої ваги виходові в світ своєї книжки, і він усміхнувся сам до себе, подумавши, як сторопів би цей чоло-

вік, дізнавшись, кому він так наївно вручає свою писанину.

Вони трохи побалакали на пероні біля гленморського поїзда, потім Гадсон сказав, що йому вже час іти, бо завтра вранці мусять бути у видавництві.

А Бленкінсон, тішачись хвилиною передишкою, — на те йому давав право успішний виступ по радіо, — навіть не помітив, як якийсь смаглявий зморшкуватий чоловічок показав на Гадсона іншому, схожому на актора провінційного театрика, і як той актор зразу подався назирці за Гадсоном. Зайшовши до свого купе, майор роздягся, ліг і задрімав. Проспавши дві чи три години, він прокинувся. Полежав трохи з заплющеними очима; чогось не спалося, і він увімкнув лампочку в головах та розв'язав пакуночок з Гадсоновим дарунком. Може, кільканадцять сторінок навіють йому сон...

Та коли Бленкінсон прочитав назву книжки, йому аж в очах потьмарилося. Це вже був третій несподіваний удар, що впав на Бленкінсопа в купе спального вагона. І цей третій удар був настільки тяжкий за перших два, що всіх слів, які вживаються в нашій мові на позначення фізичних виявів крайнього переляку, не вистачить, аби описати страшний Бленкінсопів стан. Краще буде просто навести назву книжки. На її суперобкладинці стояло:

ТАЄМНИЦЯ ВІЛЛИ «ПОМОНА»

А нижче — рекламна анотація:

«Містер Йорк Ланкастер, чий роман «Зеленоока шпигунка» був одним з найвизначніших детективних творів сезону, своєю новою книжкою ще раз показав себе як майстер гострого сюжету.

В цій книжці оповідається про зусилля офіцера британської Секретної служби Ральфа Грандісона вберегти таємницю вілли «Помона» від підступів Айзека Шнебергера, ватажка горезвісної організації міжнародних революціонерів «Чорні коти», що розпустила свої щупальця по всьому світу. Вілла «Помона» була резиденцією британської Секретної служби, і містер Йорк Ланкастер, що своєю обізнаністю в таємницях дипломатії може рівнятися з незабутнім Вільямом ле Ке, написав блискучий, запаморочливо цікавий твір. Любовна історія, змальована в романі, додасть іще більшої втіхи читачеві, й ми щиро сподіваємося, що «Таємниця вілли «Помона» поставить містера Йорка Ланкастера в перші лави сучасних белетристів, бо він уміє поєднувати скрупульозне знання матеріалу з рідкісною вишуканістю стилю».

«Нічний Шотландець» з гуркотом промчав повз якусь станцію, що відгукнулася луною. Бленкінсон лежав горілиць, утупивши в стелю осклянілі очі.

Нарешті він зважився. Підхопившись з постелі, одягся, потім викликав кондуктора.

— Грентем скоро?

— Ми вже давно проминули його, пане, — відказав кондуктор. — Дальша станція — Йорк. Хвилин за сорок п'ять.

— Я там зійду, — заявив Бленкінсоп, — бо дещо забув у Лондоні. Винесіть мою валізку.

«Нічний Шотландець» помчав на північ, лишивши Бленкінсопа блукати по темних, вітряних обширах Йоркської станції, поки прибуде поїзд на Лондон.

«Але ж як, до лиха, міг він додуматися до такої неймовірної речі, до такої назви?» — стогнав Бленкінсоп, і вогкий холодний вітер, що свистів над голим безлюдним пероном, луною відгукувався на його стогін.

Розділ двадцятий

ЕНІД

НА РОЗВІДИНАХ

У Лондоні на Бленкінсопа не чекало нічого приємного, та принаймні він урятувався від ще тяжчого удару — зустрічі з дружиною в Гленморі.

У четвер увечері Енід лягла спати, мучачись від думки, що десь тут, у цьому готелі, чоловік її ганебно ховається від неї.

— Серденько, якщо це тебе хоч трохи заспокоїть, я рада буду розпитати про нього, — заявила вірна подруга. — Але ти сьогодні спокійно спочинь, прошу тебе. Зараз твої нерви не витримали б ніякої сцени. А тобі ж треба виставити себе в кращому світлі. Я скажу, щоб тобі принесли вечерю в номер — яких-небудь сендвічів або що.

За півгодини Тіна повернулась.

— Артур, певне, попідкуплював усю обслугу, — мовила вона. — Бо всі водно твердять, що він поїхав. Нібито ще вчора ввечері, в автомобілі, взявши з собою ще якогось туриста-пішоходця на прізвище Сміт.

— А ти не питала їх, як же це вийшло, що ми чули його голос, тільки-но приїхали сюди?

— Вони кажуть, що ми помилилися, а крім того, — ти тільки не хвилюйся, любо моя, — вони ще сказали, що тут у готелі є знайома містера Гадсона, якась місіс Ланкастер, і вона може потвердити, що містер Гадсон справді поїхав. Ти тільки кріпись, Енід, бо я... бо я певна, що ця місіс Ланкастер — не хто інший, як сама місіс

Гадсон. Вона якраз сиділа в салоні, і я побачила її. Здоровенна бабега і має ту грубу вроду, що подобається декому.

— Авжеж, то місіс Гадсон, — відповіла Енід. — Йорк Ланкастер — це псевдонім, що ним її плюгавий чоловік підписує свою гидку писанину. Я це давно знала. Але ж чому Артур назвався Гадсоном, коли вона приїхала сюди як місіс Ланкастер?

— Я з нею не розмовляла, — сказала Тіна. — Боялася, що не витримаю й усе зіпсую. Я не могла б говорити ввічливо, знаючи, як страждає через неї моя найкраща подруга. Але це ще не найбільше лихо, Енід. Я боюся, що в Артура тут є ще одна полюбовниця.

Енід аж дух перехопило.

— Ще одна? — насилу вимовила вона.

— Так, Пінчіз сказав правду про ту сеньйору Міранду. Вона іспанка з Канарських островів. Але мені сказали, що зараз її в готелі немає. Вона нібито має повернутися завтра. І мені чогось здається, що Артур тепер із нею.

Енід зважила в думці це припущення.

— Мабуть, місіс Гадсон теж зачула про цю іспанку, — сказала вона, — й приїхала сюди під чоловіковим псевдонімом, щоб відбити Артура собі. І все ж... і все ж, чому Артур патякав тут про порошок від комах, як ми сюди приїхали?

— Справді, від усього цього голова йде обертом, — погодилась Тіна. — Але скоро ми про все дізнаємося, бо адміністраторка мені сказала, що Артур завтра вранці повернеться.

— Ой, щось не віриться, — мовила Енід.

— Енід, прошу тебе, не треба зараз хвилюватися. Вранці, може, все з'ясується. Ось я принесла тобі цієї води, що нею так славиться їхня водолікарня. Усі, з ким я тут унизу розмовляла, переконували мене пити її, казали, буцімто вона просто чудодійна. Я випила кілька ковточків, і хоч на смак вона не надто приємна, гадаю, якщо ми вип'ємо її вдвох...

Другого дня вранці Енід зійшла вниз у настрої, що зовсім не підтверджував заспокійливих властивостей води св. Нініана. Справді-бо: попри весь свій благодійний вплив на шлунок, на душевний стан вона впливала шкідливо. А тому, хоч як прикро було Бленкінсопові під вітром і дощем листопадового світанку дожидатися в Йорку лондонського поїзда, все ж коли б він був повернувся у п'ятницю вранці до Гленмора, йому було б непереливки. Бо поганий настрій Енід обернувся в справжнє шаленство, коли Тіна принесла їй телеграму, адресовану на ім'я місіс Бленкінсоп.

— Це я знайшла на столі у вестибюлі. Артур, видно, таки втік.

— Боягуз! — вигукнула Енід, розриваючи конверта.

«Прошу тебе негайно вертайся, — прочитала вона. — Я дізнався Бленкінсоп буде Гленморі крапка З П. я все владнаю Берті». А, то в нього тут цілий гарем, Тіно!

— Але хто такий Берті? — спитала Тіна.

— Берті? Та, мабуть, іще один такий плюгавець, — відказала Енід.

— А хто ж це П.?

— Та хто ж, як не отой брехун детектив, що з ним ти мене звела! Тепер я, мабуть, одержу ще один рахунок на сорок шість фунтів одинадцять шилінгів і п'ять з половиною пенсів за цю місис Бленкінсоп. Але мені здається, я вже починаю здогадуватися, що сталося з Артуром.

— Хто ж іще може здогадатися, як не ти, — запевнила подругу Тіна.

— По-моєму, в Артура була інтрижка з цією білявою слонихою, місис Гадсон, і він приїхав сюди під прізвиськом Гадсона, щоб... ну, ти сама розумієш.

— Авжеж, авжеж, Енід, я здогадуюся, що ти хотіла сказати.

— А в поїзді, дорогою сюди, — пам'ятаєш, Догет розповідав? — в Артура була якась таємнича зустріч із людиною, вбраною в чоловічу одіж. І що спершу він вирішив, ніби то сама місис Гадсон, але та таємнича особа зникла з поїзда серед ночі.

— Так, так, пригадую...

— Тож, по-моєму, ота таємнича особа і є цей турист-пішоходець, цебто ота потвора, що їй послано телеграму як місис Бленкінсоп. А Берті, звичайно, її чоловік.

— А як же іспанка?

— А іспанка — то, либонь, іще одна Артурова полюбовниця, що поїхала за ним сюди і, треба сподіватися, завдала йому тим неабиякої мороки. А тоді, як ми несподівано прибули слідом за місис Гадсон, Артур зовсім розгубивсь і втік із цією пішоходкою.

— Але ж чому тоді її чоловік телеграфував їй сюди як місис Бленкінсоп?

— Тому, що той здирця Пінчіз, зачувши, що тут пахне грішми, сказав йому, ніби його дружина має зупинитися в готелі під моїм ім'ям, і пообіцяв мовчати за певну винагороду.

Озброївшись цією теорією, Енід почала шукати факти, що підтверджували б її. Передусім вона встановила, що Артура вчора ввечері справді не було в готелі. Вона довідалася про це, почувши на веранді розмову між містером Вудберном і паннами Макадам.

— Ви не чули, як учора ввечері наш приятель знайомий Гадсон виступав по радіо? — спитав їх містер Вудберн.

— Ми з сестрою нічого не слухаємо,

крім передач Шотландської окружної, — відповіла місис Кароліна. — А про що ж він говорив, той зануда містер Гадсон?

— Про порошок від комах, — відповів містер Вудберн.

— Гарна тема, нічого сказати, — зауважила міс Кароліна. — Варто платити десять шилінгів на рік, щоб слухати, як отакі люди просторікають про порошок від комах!

Енід було трохи ніяково встрявати в розмову з іще незнайомими курортниками, але, зачувши, як вороже говорять дві старі дивачки про Артура, вона вирішила, що ті, напевне, не схвалюють його поведінки, а тому зможуть розповісти таке, що її цікавить.

— Вибачте, — сказала вона, — але я мимохіть почула вашу розмову і хочу вас запитати, чи не знаєте ви, коли має повернутися містер Гадсон? Бо я з ним знайома. — Побачивши, як насупилась на ті слова міс Кароліна, Енід похопилася очистити свою репутацію від плями, що кидало на неї знайомство з Артуром: — Я колись давно зустрічалася з містером Гадсоном у Бреханії і тепер зацікавилася ним, почувши, що він був тут.

— Боюся, що я не зможу сказати вам, де подівсь і коли повернеться містер Гадсон... м-м-м... — зам'ялася міс Кароліна.

— Міс Медісон, — підказала Енід.

— Нічогосінько не можу сказати вам, міс Медісон, крім того, що він поїхав звідси вчора о другій годині ночі разом з чоловіком, що виявивсь не тим, ким здавався спершу.

— А чому ви так гадаєте? — вхопилася за ці слова Енід.

— Ми з сестрою маємо на те свої підстави, — відказала міс Кароліна.

— Може, що-небудь відкрило вам, що то не чоловік, а жінка? — наївпростець спитала Енід.

Міс Кароліна підвелася з крісла.

— Ми з сестрою незаміжні, міс Медісон. І мене ваше запитання дивує. Дивує і, як б сказала, вражає. Ходімо, Флоро. — І обидві панни Макадам, сповнені гідності, вишли.

Енід майже не розсердилася на цих двох загорнених у твід старих відьом, так приємно було їй, що потвердився її здогад щодо статі туриста-пішоходця. Вона задумалася: чи дорожче обійдеться їй розлучний процес з приводу потрібної зради? Артурові, звісно, дорожче: і грошей більше, і клопоту. А крім того, він тоді не зможе одружитися з котрею-небудь із тих потвор. Щоправда, адвокати такий зажерливий народ; може, краще не давати їм нагоди заробити на трьох співвідповідачках?

А коли так, то треба подумати, котру з трьох вибрати. Місіс Гадсон? До речі, де вона тепер, та місіс Гадсон? Розпитавшись, Енід довідалася, що місіс Йорк Ланкастер поїхала до Лондона вранішнім поїздом. Певно, подалась у погоню за Артуром і тією його пішоходкою. Коли Магомет не йде до гори, гора мусить іти до Магомета. Ні, вона не потягне місіс Гадсон до суду, це ж буде якраз те, чого хоче її чоловік. Він і на гроші не поскупиться. Ця гадюка іспанка? За неї Енід уже мала рахунок на сорок шість фунтів одинадцять шилінгів і п'ять з половиною пенсів. Але які в неї докази? Розмова про банани та якийсь будильник. Ні, нехай та іспанська гадюка їде собі до своєї Іспанії. Треба потягти до суду оту «пішоходку», бо її чоловік так за нею впадає, що ніколи не погодиться на розлучення. Нехай ця паскуда «пішоходка», що по-сміла назватися «місіс Бленкінсон», набере сору перед судом.

Годині о дванадцятій Енід побачила, як до готелю під'їхало авто і з нього вийшла гарно вбрана чорнява жінка, а з нею високий чоловік у шотландській спідничці. Енід вийшла у вестибюль і почула, як директор готелю шанобливо привітав чоловіка:

— Доброго ранку, Макадаме!

— Містер Гадсон дома? — спитав верховинський ватаг.

— Ні, Макадаме, містер Гадсон вранішнім поїздом не вернувся, — відповів директор. — І коли він повернеться, ми не знаємо, хоч речі його ще в нас.

— Боюся, що ми вже його не побачимо, Ренато, — сказав ватаг. — Сьогодні ввечері ми повинні відпливти.

— Дарма, — відказала мадам Текта. — Він нам трошки прислужився, це правда, але ж я можу лишити йому записочку. Скажіть, будь ласка, ви перешлете мою записку мсьє Гадсонові, коли він зараз не повернеться?.. — спитала вона директора.

— Охоче, сеньйоро, — пообіцяв той, запобігливо потираючи руки.

— А тепер, друже мій Макадаме, мені треба спакуватися. А ви посидьте, випийте віскі з содовою, щоб не нудьгувати.

І мадам Текта пішла до ліфта, мимохідь кинувши на Енід байдужий погляд. За годину Енід побачила, як вона в супроводі верховинського ватага назавше поїхала з Гленмора.

— Що хоч кажи про тих приватних детективів, — сказала Енід Тіні Гоулдзворт під час обіду, — але я за один цей ранок довідалася більше, ніж твій приятель Пінчіз за цілий тиждень, і до того ж утричі дешевшим коштом, ніж обійшлася мені його цілком неправдива інформація про сеньйору Міранду. Я ще маю точно з'ясувати,

що Артур для неї зробив, і я те з'ясую. Але ще як той слизняк Догет сказав, що вона чорнява, я зрозуміла відразу, що в Артура з нею нічого не могло бути. Бо він зроду ні разу й не глянув ні на одну чорняву жінку, і я певна, що й не гляне. Увечері ми повертаємось до Лондона.

Розділ двадцять перший

ЧИЯ ПАРАФІЯ?

Напівдорозі з Йорка до Лондона Бленкінсопа знову почала гнітити думка, що, прагнучи перешкодити виході в світ Гадсонової книжки, він порушив прямий наказ Н. — повернутись до Гленмора й повідомляти «В'язи» про дії короля Яна. Вже на вокзалі Кінгзкрос його розум воїна зробив висновок, що жодні обставини не зможуть виправдати в начальникових очах такого невиконання обов'язку. Прибувши в Лондон на світанку сльотавого листопадового дня, в таку годину, коли ще й чашки чаю не можна замовити, розгублений, нещасний, він зрештою вирішив послати Гадсонові телеграму й вернутись до Гленмора «Денним Шотландцем». Кінець кінцем книжка має вийти аж у понеділок, а сьогодні ще тільки п'ятниця. Він може довідатись від Ренати, коли відпливає яхта, а якщо Гадсон упреться, то можна ще в суботу вернутись до Лондона й напосісти на нього в неділю.

І Бленкінсон послав Гадсонові телеграму: «Ковент-Гарден Кінг-стріт 210 Гадсонові особисто

Знайшов вашій книжці кілька серйозних помилок крапка Настійливо прошу затримати вихід книжки до зустрічі мною крапка Телеграфуйте Гленмор водолікарня Гадсонові вашу згоду прийняти мою пораду цілком ваших інтересах крапка Публікація книжки нинішньому вигляді завдасть вам великих збитків

Бленкінсон»

Прочитавши «Таємницю вілли «Помона» й не знайшовши в ній, крім назви, нічого небезпечного, він заснув і проспав спокійно три чи чотири години. А коли він прибув до Гленмора, Енід із своєю приятелькою Тіною Гоулдзворт давно вже їхала в лондонському поїзді. Однак телеграма, що вже чекала на Бленкінсопа в готелі, коли він за двадцять хвилин до десятої прибув туди,

була не сподіваною Гадсоною відповіддю, де той дякував йому за добру пораду й сповіщав, що випуск книжки відкладено. Ні, в ній писалося ось що:

«Гленморська водолікарня Гадсонові

Майор Артур Бленкінсон повинен з'явитися до мене Військове міністерство дванадцятій годині дня суботу двадцять дев'ятого листопада крапка

Підпис ННР

Не показуйтеся біля в'язів не робіть нічого стосовно Юнони й містера Джонсона крапка

Підпис Н.»

Прочитавши цю телеграму, Бленкінсон похолов. Не встиг він отямитись, як директор готелю підніс йому записку:

«Mon cher ami!

Мені дуже сумно, що я не побачилася з вами й не попрощалася. Будьте певні, що Й. В. не забуде того, що ви зробили, і Рената теж не забуде. Увечері ми відпливаємо. Побажайте нам удачі.

Bien à vous, P. T.»

Перед Бленкінсоповими очима на мить постало прекрасне видиво: Рената на мерехтливому тлі бухананівської шотландки. Потім він обернувся до директора:

— Мені потрібна ваша найкраща машина і два водії. Я повинен бути в Лондоні завтра опівдні.

— Навряд чи встигнете, містере Гадсоне...

— Мушу встигнути, — відказав крізь зіплені зуби Бленкінсон. — За чверть години я спакуюся.

Ренатина записка обернула його серце на крижинку, однак він готовий був зустріти майбутнє як джентльмен і драгун.

Тут ми залишимо Бленкінсопа, що за три дні уже вдруге шалено мчить на південь, і, скориставшись із можливостей пера, повернемось до Лондона ще швидше — за цілий день до того, як він прибув до Гленмора.

Того фатального ранку, у п'ятницю, о восьмій годині, якраз коли Бленкінсон відіслав телеграму Гадсонові й ходив по перону вокзалу Кінгзкрос, чекаючи на «Денного Шотландця», у квартирі Н. на вулиці Х зазеленчав телефон.

— Вибачте, пане, що я буджу вас на півгодини раніше, — сказав його слуга, — але подзвонив майор Г.-Г. і просить негайно з'єднати його з вами.

Начальник Секретної служби зірвався з ліжка, накинув оксамитового халата й пішов до телефону.

— Н. слухає... Я погано вас чую, Г.-Г... Що?.. Що таке з вашим голосом?.. Від удару, кажете? Якого удару?.. Ні, я ще сьогодні газет не читав... Що?.. Зрадили?.. Добре, зараз одягаюся і їду до «В'язів»... Надто

небезпечно?.. Що, що? Нічого не добру, Г.-Г... Ну, звісно, я розумію, що по телефону ви більше не можете сказати... Краще зустрітися в Другому номері? Так, звичайно, я перегляну газети... А ви краще подзвоніть до Другого номера, скажіть, нехай попередять П., що ми будемо в нього о десятій годині.

Н. поклав трубку й гукнув слугі, щоб приніс газети. У «Даймс» він не знайшов нічого такого, що пояснило б Гантер-Гантове схвильоване белькотіння. Та коли Н. розгорнув «Дейлі Тейл», йому відразу впало в очі надруковане великими жирними літерами оголошення:

**«ТАЄМНИЦЯ ВІЛЛИ «ПОМОНА»
СЕНСАЦІЙНИЙ РОМАН
ЙОРКА ЛАНКАСТЕРА
ПРО СЕКРЕТНУ СЛУЖБУ
ХОЧЕТЕ ПОЗНАЙОМИТИСЬ
ІЗ ТАЄМНИЦЯМИ СЕКРЕТНОЇ ДИПЛОМАТІЇ?
ЧИТАЙТЕ ПРИГОЛОМШЛИВУ
«ТАЄМНИЦЮ ВІЛЛИ «ПОМОНА»,
ПРАВДИВУ РОЗПОВІДЬ
ПРО БРИТАНСЬКУ СЕКРЕТНУ СЛУЖБУ
Вийде в світ у понеділок
Питайте по всіх книгарнях та бібліотеках
Видавництво «Логінг і Ролз»
Ціна сім шилінгів шість пенсів».**

Н. кинувся до телефону й подзвонив Гантер-Гантові.

— Алло! Алло! Це ви, Г.-Г.? Н. говорить! Слухайте, я допіру переглянув «Тейл». Тепер я розумію, чому ви такий збентежений... Жахливо?.. Ще б пак не жахливо!.. Всі ми до завтра можемо повилітати зі

служби... Мабуть, подзвонить зараз усім начальникам відділів, попередьте, нехай тримаються подалі від «В'язів»... Так, а я тим часом подзвоню туди, поінструктую Гернета, що робити з молодшим персоналом... До зустрічі в Другому номері.

Потім Н. подзвонив у віллу «Помона».

— Алло! Це «В'язи»? Говорить старший помпувальник! Покличте до телефону старшину Гернета... Алло! Це ви, Гернет? Ви вже читали вранішні газети?... Ну, вам перешочеться снідати, коли ви їх прочитаете... Слушайте, що я вам скажу... Кожному з молодшого персоналу, хто з'являтиметься на службу, наказуйте негайно вертатись додому... Слушайте, кажу!.. Та по змозі кружнішими шляхами... Кружнішими!.. Цебто не навпростець!.. Так. І скажіть, хай пильнують, чи за ними хто не стежить; а коли треба, хай беруть таксі... Ні, грошей не шкодувати!.. Так, так... А ви тоді позамикайте все й поставте варту, а на ніч подвоєну... А хто змінюватиметься ввечері, хай стережеться, йдучи додому... Ні в якому разі не впускайте нікого до «В'язів» без мого особистого письмового дозволу... Всю територію якнайретельніше обшукайте, чи не підкладено де пекельної машини... та ні, не автомашини... бомбі!.. бомбі!.. Барбара, Остін, Мартін, Біллі, б-о-м-бі!.. Як знайдете бомби, повкидайте в басейн... Тепер усе зрозуміло?.. Добре... Коли вам потрібен буду я, дзвонить після десятої до Другого номера.

— Ой, начальнику, слава богу, ви живий і неушкоджений! — здушеним від хвилювання голосом вигукнув Гантер-Гант, зустрівши Н. у вестибюлі Другого номера. — Скільки разів я перемінив таксі й у кожному сидів, мов на голках. А раз, їй же богу, я вже подумав, що мені амба. Напівдорозі між зоопарком і Грейт-Портленд-стріт щось як бабахне в машині! Але, на щастя, то тільки шина луснула.

— Спокійно, Г.-Г., спокійно, — відказав начальник. — Не давайте П. взнаки, що ви дуже вражені. Не забувайте, що нам доведеться вирішувати долю МК 99(Е), і нехай там хоч що, а я не погоджусь ні на який варіант, що дав би людям з СБ змогу втручатись у нашу роботу більше, ніж досі. Я хочу з самого початку зайняти наступальну позицію і твердити, що в цьому скандалі винна виключно СБ.

Ввійшовши до кабінету П. й побачивши його в оточенні Грімшо та ще з півдесятка офіцерів СБ, Н. звернувся до нього крижаним тоном:

— Доброї ж безпеки діждались ми від ваших людей, П.!

П. та його офіцерів на мить так збентежив цей несподіваний наскок, що вони дозволили Н. та Г.-Г. озброїти носи темними

окулярами, перш ніж додумались вихопити з кишень свої. Але ця тактична перевага Н. протривала недовго. Навіть без окулярів працівники СБ дуже скоро спромоглись взяти гору.

— Знаєте, Н., мені вся ця історія страшенно не подобається, — відказав П., — і я розумію, що ви трохи знервовані. Однак боюся, що вина цілком і повністю лежить на ваших людях.

— Он як?! — промовив Н. насторожено, зачувши в тоні П. упевненість у своїй позиції.

— Ця людина, що називає себе Йорком Ланкастером, — насправді Вільям Гадсон, гуртівник бананами з Ковент-Гардена, Кінг-стріт, двісті десять. Учора ввечері він зустрівся на вокзалі Кінгзкрос з одним вашим офіцером, майором Артуром Бленкінсопом, і передав йому дві книжки. Ми маємо підстави гадати, що то були примірники «Таємниці вілли «Помона». Майор Бленкінсоп учора ввечері виступив по радіо з інформацією про становище в Бреханії й признався капітанові Чанслерові, з яким я мав розмову, що він справді майор Бленкінсоп. Звичайно, мені дуже шкода МК 99(Е). Я розумію, що ви всі тепер відчуваєте, однак ви самі погодитесь: коли це не розголошення державної таємниці, то що ж тоді назвати розголошенням?

— Але ж не можемо ми... хіба можна дозволити, щоб ця справа потрапила до поліційного суду? — заперечив Н.

На ту хвилину П. вже начепив на носа свої рогові окуляри. Нахилившись над столом, він повернувся усім тілом до свого колеги:

— Ви, здається, забули, що таку справу завше можна розглянути на закритому засіданні.

Н. одвів погляд.

— А що каже генерал Вестмакот? — ледь чутно запитав він.

— Я ще не розмовляв з ним, але пропоную зателефонувати йому зараз. Гадаю, він накаже вам негайно відкликати майора Бленкінсопа телеграмою з Гленмора. Я ще не знаю точно, що він там робить, але скажу відверто, Н.: я маю відомості про те, що МК 99(Е) втручається в Шотландії не в свою парафію.

Цього Н. уже не міг стерпіти. Він не збирався ставити під загрозу мир у всій Європі, розкривши перед П. та півдесятком його балакунів Бленкінсопову місію в Гленморі; але він не міг дозволити П. думати, ніби МК 99(Е) стромляє носа в справи СБ.

— Я маю трошки більший досвід у секретній роботі, ніж ви, П., — гідно відповів він, — і гадаю, що не згірше за вас знаю, де моя парафія, а де не моя. А коли у вас є які сумніви щодо цього, то зв'яжіться з

Міністерством закордонних справ. І хоч я, звісно, згоден з вами, що Бленкінсопа треба відкликати, проте не схильний виносити вирок своєму офіцерові, не вислухавши його, на підставі самих тільки доказів, поданих СБ.

П. скривився.

— Я гадаю, ви не заперечуватимете, коли я запрошу сюди того Гадсона, щоб він пояснив, як це він додумався написати книжку, що вже в самій своїй назві розкриває розташування вашої штаб-квартири? Ви ж, певне, погодитесь, що, принаймні поки не прибуде майор Бленкінсон, Гадсон — це моя парафія?

— Робіть що знаєте, — відказав Н., — тільки не звинувачуйте мого офіцера в зраді службової таємниці, не вислухавши його спершу. А поки не з'ясувалось остаточно, чи все це не Каценшлосерові каверзи, я тимчасово прикрию «В'язи».

За кілька хвилин Н. і Гантер-Гант, вийшовши з Другого номера різними дверима, розминулися на вулиці, мовби й не впізнавши один одного, щоб зустрітися ніби випадково в лев'ячому павільйоні зоопарку, куди прийшли кружними шляхами.

— Ой, це ви, Гантер-Ганте! Сто років вас не бачив! — вигукнув Н.

— Це ви, Черчіллю? Яка приємна несподіванка! — радісно озвався Гантер-Гант.

— Що ви тут робите? — спитав Н.

— О, я дуже люблю тварин! — відповів Гантер-Гант.

— Я теж. Ви давно були в павільйоні папуг?

— Давно.

— Ну то ходімо подивимось, — запропонував Н. — Там нас ніхто не зможе підслухати, — пошепки прохрипів він.

Серед галасу какаду, ара, макао Н. із Гантер-Гантом обговорили становище.

— Тепер П. легко говорити, що він знає все про Гленмор, Г.-Г. А хто ж його навів на Каценшлосерів слід?

— Ми.

— Авжеж. І замість подяки нам кажуть, що ми стромляємо носа не в своє діло. Та однаково я стривожений. Мені здається, що Бленкінсон, м'яко кажучи, припустився великої необережності. І все ж я дивуюся. Ви чули, як П. сказав, ніби він розмовляв з Чанслером? Або ж Чанслер навмисне наробив нам клопоту, або ж П. пронюхав щось про нашу бреханську справу й сплутав її з повстанням у Шотландії, що сниться йому день і ніч. Знаєте, Г.-Г., якщо ми будемо діяти обережно, то зможемо укусати П. Я сам поговорю з Чанслером.

— Ви не забули, що він одружився з тією особою?

— Ні, ні. Не хвилюйтеся, я зроблю все

якнайобережніше. Ну, в кожному разі, одного я певен: нам доведеться вибратися з «В'язів», Г.-Г.

— Безперечно!

— По-моєму, треба пошукати підходяжого приміщення в...

Та оскільки вони справді знайшли підходяжий будинок саме там, де пропонував Н., і, можливо, перебувають там і досі, то нехай краще назва того району потоне в верещанні великого синьо-жовтого макао, що сидів на гілляці позад начальника Секретної служби.

— Зараз ми підемо туди й подивимось, — провадив далі Н.

І вони пішли. А ми тим часом повернемось до Другого номера.

У Другому номері П. спробував зв'язатися з Гадсоном по телефону. Однак Гадсон був надто зайнятий приємними справами, пов'язаними з виходом у світ його книжки, щоб мати час на телефонні розмови. Він витратив чималу суму грошей на рекламні оголошення, що їх розіслав у всі недільні газети, і сидів тепер у себе вдома на Норбінтонському проспекті, 5, заглиблений у мрії про майбутнє, знову й знову перечитуючи оголошення та час від часу вибираючи котрий-небудь з півсотні опрацьованих примірників «Таємниці вілли «Помона», щоб уписати в нього дарчий напис якому-небудь приятелю. І оскільки щоразу, беручи книжку, він не міг утриматися, щоб не перечитати добрий шмат свого чудового роману, то весь день минув для нього в цілковитому самозаглибленні. І П. марно дзвонив у Ковент-Гарден, на Кінг-стріт, 210. Містер Гадсон, відповідали йому, ще не повернувся, і ніхто з персоналу контори не зміг сказати, де він тепер. Не більше пощастило П. й у видавців, панів Логінга та Ролза.

У себе вдома Гадсон був для П. неприступний, принаймні без ордеру на обшук, а звертатись до Кенонбері П. не хотілося, бо, попри всю свою глибоку зневагу до інспектора, він усе ж побоювався його, знаючи, що той справді обізнаний з законами куди краще за нього самого.

Аж о восьмій годині вечора романіст-аматор, натішившись своїм щастям, згадав нарешті, що, крім світу, витвореного його чарівним пером, існує ще й світ реальний.

— До вас тут прийшов якийсь добродій, уже двев'яте сьогодні, — сказала йому покоївка, — і, здається, не збирається йти. Може, ви його приймете? Бо він мені вже набрид.

Вийшовши з кабінету до передпокою, Гадсон побачив там гудзувату голову майора Грімшо.

Маккілоп і Еклз змагалися за честь ви-

криття Гадсона; однак П. вже зачув своїм надзвичайним нюхом, що вся ця бреханська історія — витівка МК 99(Е), і зрозумів, що, зв'язавши себе версією шотландського повстання або Каценшлосера, він ризикує втратити зразу всю перевагу, здобуту над своїм колегою й суперником. Головне зараз — збити пиху з МК 99(Е), і на цьому він зосередив свої зусилля. Тому майорові Грімшо було наказано будь-що виявити Бленкінсопу провину.

— Наскільки мені відомо, добродію, — почав Грімшо, — це ваш роман у понеділок має вийти в світ?

— Авжеж, авжеж! — радісно вигукнув Гадсон. Ось він, перший відчутний ефект реклами, що обійшлася йому вже не в одну сотню фунтів! — Може, вип'ємо чарку? Ви прочитали рекламу, еге?

— Так, я бачив оголошення, — сухо potwierдив майор Грімшо.

— Гарно складене, еге? Наповал б'є! — сказав Гадсон. — Знаєте, ми якось були випустили плаката «Їжте більше овочів», і торгівля зразу пішла жвавіше. Я тоді зрозумів, що реклама річ вигідна, тож вирішив дати й своїй книжечці таку підмогу. Ви її, звичайно, ще не читали? — В голосі йому нараз забриніла якась дитинна, змішана із страхом пошана. — Чи ви, може, літературний оглядач?

— Ні, я майор Грімшо і прийшов до вас з Військового міністерства. Ми добули у видавців один примірник вашої книжки й прочитали його.

Гадсон був приголомшений. Він мріяв про настирливі компліменти відомих оглядачів, але навіть у найбуйніших залетах своєї фантазії не важився мріяти про те, що твір його приверне увагу Військового міністерства. Може, після цієї розмови його запросять очолити Секретну службу?.. Сповнений шаноби, чекав він дальших слів майора Грімшо.

— Мені наказано спитати вас, містере Гадсоне, звідки ви добули відомості, використані в вашій книжці.

— Сам добрав, — скромно признався автор. — Слухайте, може, справді вип'ємо по чарці?

— Ні, спасибі, — холодно відказав майор Грімшо. — Боюся, що ваша відповідь надто невиразна. Кажете, самі добрали? А докладніше ви можете пояснити?

— Ну, я пописую на дозвіллі, а що я завше любив цікаві книжки про шпигунів, то й сам вирішив спробувати хист. Я написав «Зеленооку шпигунку». Читали?

— Ні, не про неї мова. Нас тепер цікавить «Таємниця вілли «Помона».

— Та я так і думав.

— Ви не знайомі ні з ким таким, про кого маєте підставу думати, що він працює в Військовому міністерстві, виконуючи вельми секретну роботу?

— Якби ж то! Тільки де там! А може, ви самі з Секретної служби? Слухайте, випиймо по чарці, їй-богу! Я просто схибнувся на Секретній службі! Цебто я хочу сказати — ох і життя ж у вас, еге?

— Ви наполягаєте на своїх словах, містере Гадсоне? Ви не знаєте жодної людини, що мала б дотичність до Військового міністерства.

— Ані душі. Кажу цілком відверто.

Ту мить відчинилися двері, і вбігла місіс Гадсон, статурна, білява, по-класичному вродлива.

— Еззі! — вигукнув її чоловік. — Господи боже, звідки ти взялася?

— Я не могла там довше витримати! — заторохтіла вона. — Та хіба тільки я? Їй-право, там ніхто б не витримав. Я так і знала, як ти пішов на цю Секретну службу, що воно на добро не вийде! Ой, чого я натерпілась у тому Гленморі! Там були дві сестри-шотландки, то вони за мною весь час назирці ходили, а одна підглядала в замкову шпаринку, і я потім чула, як вона сказала своїй сестрі, що я англійська шпигунка й мене треба розстріляти. Такої ночі, як учорашня, в мене ще зроду не було. Вони, либонь, пробували отруїти мене. А не вони, то ще хто-небудь. Та, на щастя, я все виплюнула. Цілу ніч пролежала в ліжку і очей не склепила. І світло загасити боялася. Нащо ти мене покинув там, Віллі, саме тоді, коли той твій майор Бленкінсон займався там своїми секретними справами? Нехай він твій начальник, але яке він має право вимагати, щоб ти жертвував своєю дружиною? Отож я сьогодні сіла в ранішній поїзд і ось, бач, приїхала.

— Це майор Грімшо, Еззі, — сказав Гадсон, натякаючи їй, щоб вона не розпускала язика. Та вона мовби й не почула.

— Віллі, голубчику, нехай вони сюди не приходять! А то більшовики нам іще міну підкладуть під будинок! — Вона повернулася до гостя: — Вибачте, майоре, я б не хотіла здатися негостинною, але якщо ви одружений, то мусите знати, як воно терпіти жінці все це шпигунство.

Хоч Гадсон і не був дуже вірним чоловіком, проте досі він ще ні разу по-справжньому не пошкодував, що одружився. А от тепер, побачивши, що через жінчину язикатість утратив таку жадану посаду в Секретній службі, пошкодував.

Грімшо, добувши таким чином потрібні йому відомості про Бленкінсопа, зразу пішов, щоб швидше переказати їх П.

Розділ двадцять другий

ДОЛЯ ВІЛЛИ «ПОМОНА»

Дзигарі на Біг Бені саме вибивали дванадцятку, коли Бленкінсоп під'їхав у таксі до Військового міністерства. Не минуло ще й місяця, як він вийшов із цього будинку, сповнений рожевих надій, гордий своєю відповідальністю, а тепер повертався сюди як офіцер Секретної служби, що не зумів зберегти своєї секретності. Жалюгідне становище! Бленкінсоп почував себе як бездітна королева, як неплодний расовий огир, як драматург, що його п'єси не бачили сцени, як туз, битий козирною шісткою.

У кабінеті начальника Надзвичайної розвідки сиділи сам генерал Вестмакот і Бленкінсопів начальник. Навіть приємність бачити агонію офіцера МК 99(Е) не могла спокусити П. поставити на карту своє інкогніто, з'явившись власною особою до Військового міністерства.

— Ну, майоре, що ви маєте нам сказати? — почав ННР.

— Ви маєте на увазі ту злощасну книжку, що рекламується в газетах, пане генерале? — спитав Бленкінсоп.

— Атож. Ми будемо раді будь-якому вашому поясненню, — сказав ННР тоном, який відібрав у Бленкінсопа всяку надію на те, що його пояснення йому хоч трохи може.

— Ви знаєте, пане генерале, поява цієї книжки була для мене страхотливим ударом. Я ще не мав нагоди поговорити про це з її автором, але, по-моєму, така назва — якийсь фатальний збіг, інакше я не можу її собі витлумачити. Коли дозволите сказати, в самій книжці, що її примірник подарував мені автор учора ввечері, нема нічогісінько такого, що хоч трохи стосується справжньої Секретної служби.

— А що це за організація «Чорні коти»? — озвався Н. — Хіба вона не нагадує вам Каценшлосера?

— Ні, Н., я так не думаю. Я певен, що це також випадковий збіг.

— Чи не забагато випадкових збігів, майоре Бленкінсопе? — суворо запитав ННР.

— Ваша правда, пане генерале, на перший погляд, це викликає дуже сильну підоз-

ру щодо моєї нестриманості на язик; однак я можу тільки своїм словом честі запевнити вас, що, наскільки мені відомо, містер Гадсон і гадки не мав, що я працюю в Секретній службі...

— Стривайте, майоре Бленкінсопе, — урвав його ННР. — У нас є цілком певні відомості від одного офіцера Служби безпеки, що місіс Гадсон знала від свого чоловіка, що ви працюєте в Секретній службі. Вона сказала навіть, ніби ви начальник Секретної служби. Що ви скажете на це?

— По-моєму, це правда, пане генерале, що містер Гадсон із якихось домашніх причин сказав так своїй дружині, але сам містер Гадсон, кажучи їй, ніби я начальник Секретної служби, й у голові не покладав, що частково каже правду. Він сам розповідав мені про це, як про непоганий жарт. Може, ліпше мені пояснити все докладно, пане генерале?

— Може, так і справді буде ліпше, майоре, — похмуро погодився ННР.

Тоді Бленкінсоп розповів про своє знайомство з Гадсоном із самого початку, в усіх подробицях, не завагавшись навіть розкрити всі свої домашні клопоти й прикраси.

— На закінчення я можу доповісти вам, — сказав він, звертаючись до начальника Секретної служби, — що вчора ввечері його величність король Бреханії в супроводі свого почту, свого приятеля Макадама, пана Гейсвасера й мадам Текти відплив із Лох-Роя з метою зробити спробу повернути собі бреханський трон.

Начальник Секретної служби якусь хвилину мовчки обмірковував сповідь свого підлеглого.

— Я схильний прийняти пояснення майора Бленкінсопа, генерале, — сказав нарешті Н., бо він уже розмовляв з Чанслером, а відтак спромігся узнати й усі подробиці про гадане шотландське повстання. Він, звісно, мав надто великий досвід розвідувальної роботи, щоб справді повірити в Бленкінсопове пояснення; однак той самий досвід підказав йому, що заради майбутнього МК 99(Е) розумніше буде не доводити діло до судового переслідування Бленкінсопа за законом про державні таємниці. Це тільки підняло б престиж СБ. А те, що Н. знав про «шотландське повстання», відіб'є П. охоту домагатися контролю над усією розвідкою.

— Ну, гаразд, якщо вас це пояснення задовольняє, я не наполягатиму, щоб проти майора Бленкінсопа було порушено справу, — сказав ННР, пригадавши, що він сам рекомендував Бленкінсопа в МК 99(Е); до того ж він, як і Н., не дуже зичив П. такого явного тріумфу.

— І водночас, — провадив Н., — я не ба-

чу змоги користатись і далі послугами майора Бленкінсопа.

— Авжеж, я з вами згоден. Це зовсім неможлива річ, — відказав ННР.

— Витрати на зміну приміщення будуть неمالі, — мовив Н., — але ми з Гантер-Гантом учора підшукали, здається, цілком підхожий будинок; наскільки мені відомо, уряд збирається влаштувати лікарню для урядовців, що збожеволіли під тягарем своєї відповідальності, і я гадаю, генерале, якщо ви зумієте переконати відповідні інстанції, що вілла «Помона» — якраз підхоже приміщення для цієї мети, то труднощів із придбанням нового будинку в нас не буде. Може, як майор Бленкінсоп піде, ми обговоримо це питання детальніше?

— Певна річ, Н., певна річ, — погодився ННР. — Ваш проект дуже цікавий. Але що робити з оцією злочасною книжкою? Може, спробувати конфіскувати її?

— Навряд чи нам вдасться цього добитись, генерале, не порушивши проти Бленкінсопа справи за законом про державні таємниці. По-моєму, найрозумніше буде вмовити уряд чимшвидше відкрити в віллі «Помона» божевільню. Цілком можливо, що ті засоби остороги, яких уживають, щоб ізолювати нещасних божевільних від людського ока, наштотувать чужоземних агентів на думку, ніби вілла «Помона» й далі лишається штаб-квартирою Секретної служби.

— Так, ця думка мені до вподоби, — мовив ННР. — Справді хитро придумано. Ну гаразд, коли ви хочете обговорити зі мною цю справу докладніше, то не будемо більше затримувати майора Бленкінсопа. Мені ще треба підписати кілька листів та рапортів, а там і полуднувати пора.

— Мені дуже шкода, що все так вийшло, Бленкінсопе, — сказав його колишній начальник, — але ви, певне, й самі розумієте, що далі працювати в нас вам не можна. Бувайте здорові.

Бленкінсоп вийшов з Військового міністерства. Тепер він мав зустрітись вдома з Енід. По дорозі до Трафальгарського майдану він вирішив, що йому більш нічого не лишається, як сказати дружині всю правду, не приховавши нічого, окрім тієї маленької деталі, що він, як і багато інших чоловіків, став жертвою фатальних Ренатиних чарів.

На щастя, коли наш мандрівець повернувся, Енід була вдома сама. Після поїздки з Тіною Гоулдзворт до Гленмора в неї лишилось таке враження, що Тіна любить визискувати своїх друзів. І вона вже сказала Тіні по телефону, що не має ніякісінького бажання говорити з нею про віллу в Аяччо.

— Ти, мабуть, дуже погано думаєш про

мене відтоді, як якимось уранці, з місяць тому, я вперше сказав тобі про банани, — почав Бленкінсоп.

— Ще б пак! — відказала дружина. Однак мовчки вислухала його довгі пояснення.

— Я не вірю тобі, Артуре, — мовила вона, коли Бленкінсоп докінчив. — Не вірю й більш ніколи не віритиму, але я ладна пробачити тобі, і коли я розповім про все, чого натерпілась за цей час, ти зрозумієш, яка це була жертва з мого боку.

І Енід розповіла чоловікові про всі свої страждання, що довершилися у Гленморі склянкою води св. Нініана.

— Ти випила цілу склянку тієї бридкої води? — вжахнувся він. — Енід, серденько, слово честі, я дуже шкодую, що все так склалося.

Тоді Енід вирішила, що настала слушна хвилина показати йому Пінчизів рахунок на сорок шість фунтів одинадцять шилінгів і п'ять з половиною пенсів.

Бленкінсоп якусь хвилю уважно розглядав його.

— Мабуть, можна буде зіпхнути на Секретну службу, — промовив він нарешті. — Не зможуть же вони заперечувати, що це була випадкова витрата. Так, так, їй-право, я випишу чека й перешлю рахунок їм. До того ж це буде доказ, що моє пояснення правдиве.

Енід глянула на нього і сумно всміхнулась.

— Я вже не вірю й ніколи не віритиму, ніби все, що ти кажеш, правдиве, — пролеbedіла вона лагідним голосом людини, яка надто багато витерпіла, аби ще мати на когось серце. — Та одне я тобі можу сказати, якщо це тебе хоч трохи потішить: я таки справді вірю, що та сеньйора Міранда чи Текта тебе нітрохи не цікавила.

— Я дуже радий, що ти так дивишся на мадам Текту, Енід. Бо я, бач, подумав, що ми зможемо знову відкрити наш готель на Парво, коли королеві Янові пощастить сісти на трон. На острові, коли пам'ятаєш, є джерело гидкої-прегидкої води, а після своїх пригод у Гленморі ти, либонь, зрозумієш, який це скарб з погляду медицини.

— Авжеж, Котику, — зітхнула Енід.

Бленкінсоп досі й не уявляв собі, скільки чару може таїтись у цьому назвиську, такому невлучному. Він відчув, що вже знову можна ласкаво пригорнути дружину.

— Якщо п'ятнадцятого грудня ми почуємо добрі новини, то треба буде умовити Джона, аби він знову відкрив готель, — сказав Бленкінсоп.

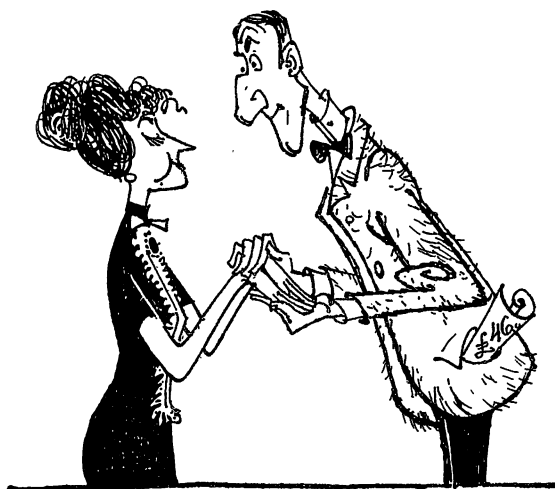
П'ятнадцятого грудня й справді надійшли добрі новини.

В бучних реставраційних святах не забули

й Бленкінсопа. Він став кавалером ордена Священного джерела, і тепер за будь-якої врочистої нагоди в Бреханії його шию прикрашує блідо-блакитна муарова стрічка. Готель «Малтум» процвітає знову — почасти завдяки тому, що спромігся гостинно прийняти одне з щорічних всеєвропейських зібрань ПЕН-клубу, а почасти тому, що у воді Парвського джерела справді виявлено неоціненну властивість очищати шлунки й затуманювати голови тим, хто ревнює вірність у її цілющу силу.

Енід ніколи не ревнувала чоловіка до мадам Текти, бо невдовзі після свого повернення на трон король Ян одружився з Ренатою, а жінка з такими здоровими консервативними поглядами, як Енід, дочка британського генерала й дружина британського офіцера, ніколи не ревнуватиме свого чоловіка до королеви.

*Переклад Галини ДАВИДЕНКО
за редакцією Юрія ЛІСНЯКА*

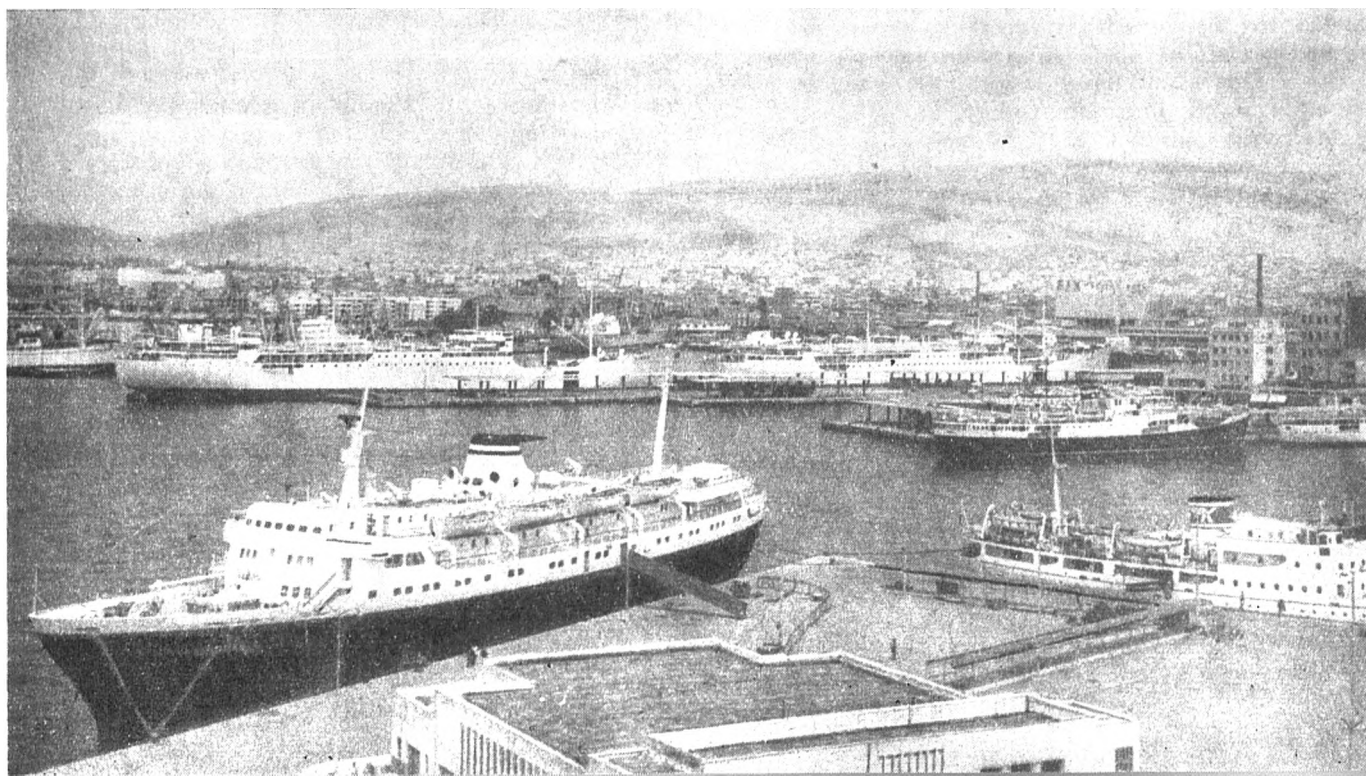

Загальний вигляд східної частини Афін.

У ВЕЛИКИХ АФІНАХ

Панорама порту в Піреї.

До Пірею наші «Олкуш» прибув через два місяці після перевороту, здійсненого в Греції військово-фашистською хунтою.

Легко зрозуміти, з якими почуттями я ступив на землю цього незнайомого мені краю.

Підходячи до Пірею з боку Родосу, ми обминали незліченну кількість островців, якими славиться Греція. Їх тут понад сто, іноді мальовничі, іноді скелясті, на перший погляд, ненаселені. Я дивлюся на них і думаю, чи немає тут Леросу та деяких інших, що здобули сумну славу катівень тисяч грецьких патріотів.

Пірей — це найбільший торговельний і пасажирський грецький порт, вантажооборот якого ще кілька років тому досягав п'яти мільйонів тонн на рік. Пірей існує вже майже 25 століть. Перші споруди цього порту звів Фемістокл у 493 році до н. е., коли почав розвиватися грецький флот. У місті збереглися руїни античних храмів (між іншим і храму Афродіти), а також портових будівель тих часів. Сьогодні Пірей із своїм сучасним центром і численними кварталами, заселеними робітниками та біднотою, із своїми околицями, що тягнуться в бік Афін (відстань від Пірея до Афін — 8 кілометрів), створює разом із столицею єдиний міський комплекс. Це «Великі Афіни», які налічують близько двох мільйонів жителів (майже чверть населення усієї Греції). Тут зосереджена

У центрі грецької столиці.

більшість промислових підприємств, що дають 70 процентів промислової продукції країни.

Через портово-промислову, а потім торговельну частину міста виходжу в центр, що прилягає до розкішного пасажирського порту. Але тут тепер мало пароплавів, бо через непопулярність режиму грецьких полковників наплив туристів значно зменшився. У висотних будинках, розташованих на самому узбережжі, містяться численні судові компанії й туристичні агентства.

Першу половину дня я присвятив старому Пірею, де живе робітнича частина населення. Перед будинками у скромненьких кав'ярнях можна побачити багато чоловіків різного віку. Сидять вони мовчки, з понурим виразом обличчя. Кидають на мене байдужий

погляд: ще один турист, звичайно, західний. Коли я рухом запрошую двох милих на вигляд юнаків попозувати мені, чую запитання: «Герман?». Моє спростування вони сприймають із радісним подивом. «А, Полонія?!» Поки я настроював апарат, до них приєдналося ще два юнаки. Знімок було зроблено, і тут, у Варшаві, лежать у мене чотири відбитки. Я не вислав їх на дану мені адресу. Така посилка з Польщі може бути для «асфалії» (грецька політична поліція) обвинувальним матеріалом проти тих симпатичних хлопців...

На одній з вулиць Пірея я потрапив на видовисько, мабуть, типове для сьогоднішньої Греції. Повз мене проїхав автомобіль із озброєними поліцейськими, а за ним... карета швидкої допомоги. Своєрідна раціоналізація.

Наступного дня їду до Акрополя. Нагадаю читачам, що афінський Акрополь був збудований у VI сторіччі до нашої ери. Його храми, зруйновані під час персидських воєн, відбудував у V сторіччі до н. е. Перікл, записавши для цієї роботи найвидатніших архітекторів і скульпторів свого часу — Іктіна, Калліграта і Фідія. В той час виникли Парфенон, Пропілеї, Ерехтейон і храм Ніке, руїни яких можна побачити й тепер. За часів римського панування Пропілеї були перебудовані і перед ними звели монументальні сходи.

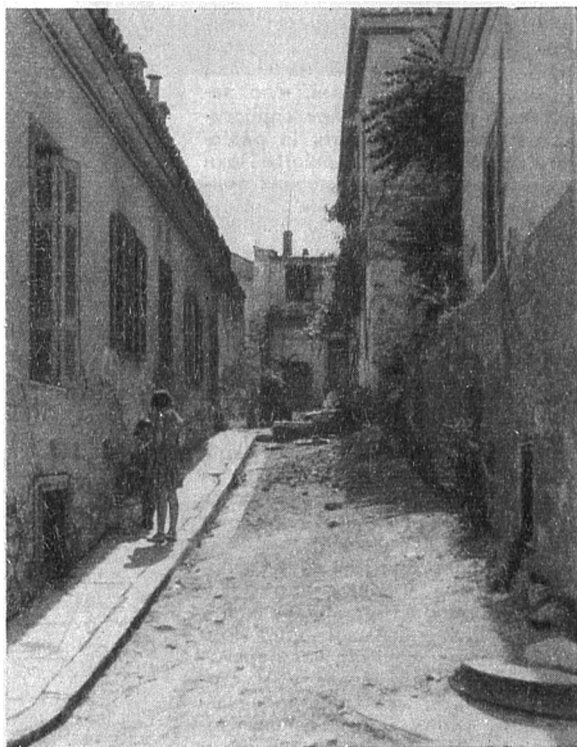
У V сторіччі н. е. храми були замінені християнськими церквами, а з 1453 року ними володіли

Вулиця в робітничому кварталі Пірея.

Дізнавшись, що перед ними турист з Польщі, ці четверо юнаків охоче дозволили себе сфотографувати.

В таких закутках живе афінська біднота.

турки. Панування турок завдало Афінам і Акрополю найбільших руйнувань. З XVII сторіччя афінський Акрополь занепадав все більше і більше (знищення Парфенону у 1687 році, вивезення парфенонських скульптур лордом

Елгіном у 1816 році). Кінець цьому було покладено тільки після визволення Греції у 1830 році.

У другій половині XIX сторіччя на акропольському пагорбі розпочали розкопки і відбудовчі роботи. Тепер Акрополь є музейним комплексом.

Двадцять п'ять віків та руки вандалів майже цілком зруйнували Акрополь. Проте й рештки втіленої в камені гармонійної й простої краси справляють величезне враження. Найкраще зберігся Парфенон. Його стрункі колони прославляють культуру і мистецтво Еллади, вони є символом волелюбного духу країни, що була батьківщиною народоуладдя.

Мимоволі повертаюся в своїх думках до сьогоднішньої грецької дійсності. Перші репресії військово-фашистської диктатури були застосовані до сотень вчителів і працівників, міністерства освіти, до письменників і діячів мистецтва. Чи народ, який колись дав світові Гомера і Фідія, який в наш час висунув таких незламних героїв, як Маноліс Глезос і Мікіс Теодоракіс, а також тисячі борців, ув'язнених на островах, чи такий народ не знайде досить

сили, щоб скинути з себе мізерних карликів? Особисто я не маю щодо цього жодного сумніву.

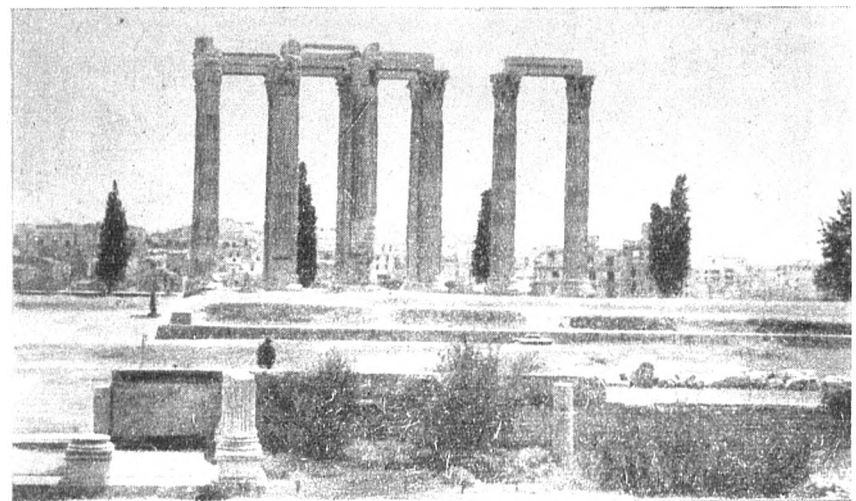
Афіни виникли на місці фортеці на Акропольському пагорбі в мікенську епоху (XVI—XII ст. до н. е.). Найстаріша частина сучасного міста з вузькими й крутими вуличками збудована турками. Вона тягнеться на північний схід від Акрополя. Коли в 1830 році Греція здобула самостійність, Афіни були містечком, що налічувало не більше двох тисяч мешканців. Перенесення у 1833 році столиці до Афін, планова розбудова міста, заснування в ньому університету — сприяли швидкому розвитку Афін, які знову стали центром політичного і культурного життя Греції. Нове місто розвивалося у південному і південно-західному напрямку в бік Пірея, де виникали нові жилі квартали. У Афінах зосереджені найбільші грецькі торговельні і промислові підприємства, найкрупніші банки.

Центр міста має сучасний характер, його прикрашають алеї, сквери і парки, в тому числі ко-

Руїни Парфенону.

Руїни храму Ніке.

ролівський парк, розташований навпроти палацу. подекуди серед зелені можна побачити руїни храмів і античних споруд, серед них храм Зевса Олімпійського, арку Адріана тощо.

Я повернувся до нотаток і фотографій, зроблених у «Великих Афінах». Протягом минулих місяців грецька військово-фашистська хунта продовжувала свою розбійницьку справу, викликаючи до себе ненависть грецького народу і світової прогресивної громадськості. Американська пропаганда спробувала обілити афінських «чорних полковників», поширюючи чутки нібито грецький режим готує ґрунт для повернення до парламентарної системи. Хіба треба говорити, що це свідомий обман, вчинений тими самими політичними колами, які стояли за спинами заколотників у Афінах і тепер прагнуть приховати справжній стан речей в Греції.

Центральний Комітет Комуністичної партії Греції закликав народ до боротьби проти військово-фашистської хунти. У відозві ЦК говориться: «Найвищий націо-

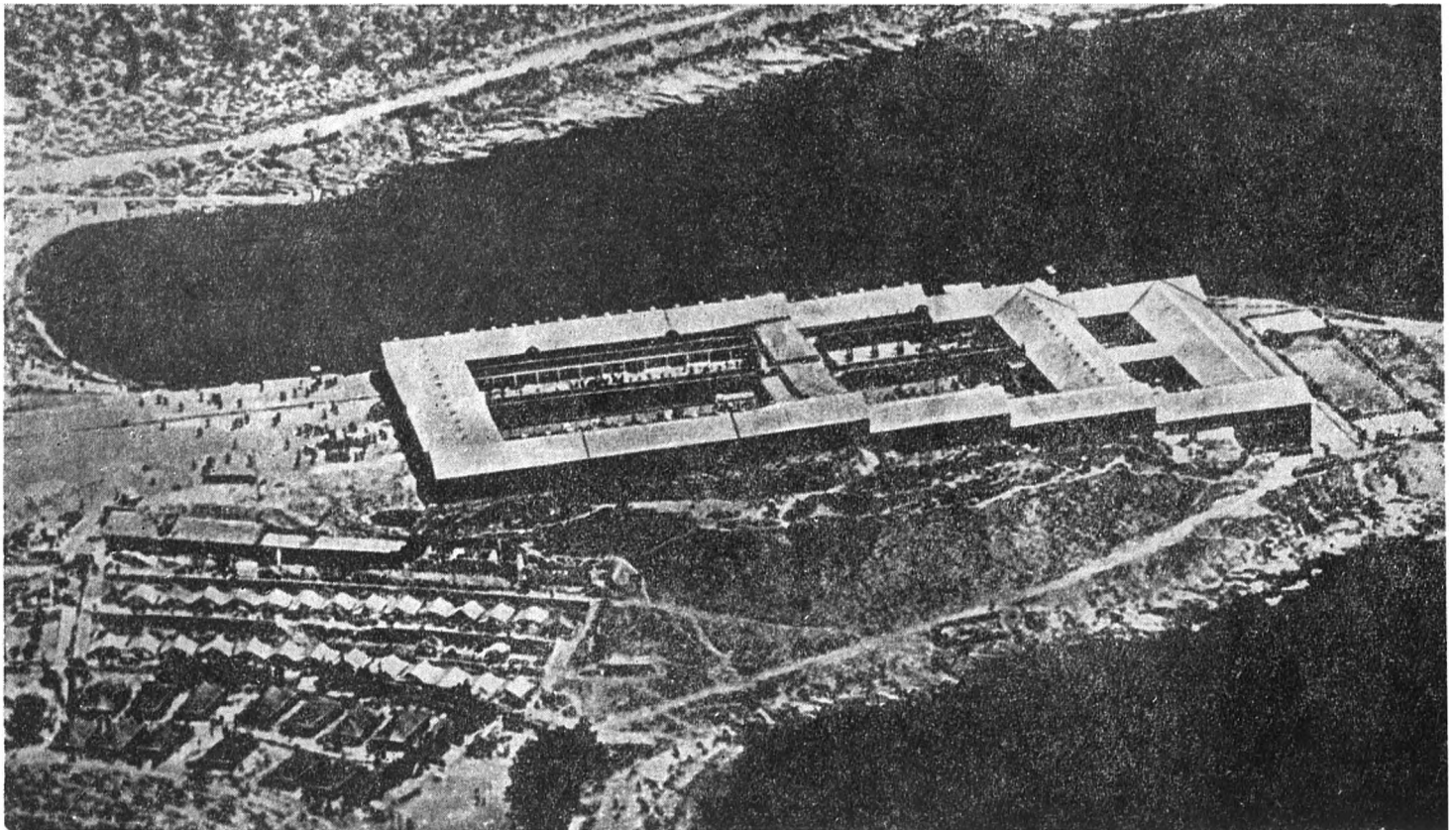
нальний обов'язок всіх партій, політичних і громадських діячів і всіх політичних сил полягає в тому, щоб відкинути всяку існуючу між ними різницю в поглядах і об'єднати всі свої сили в рамках широкого фронту боротьби з диктатурою, в рамках загальної програми такої боротьби».

Програма ця, як проголошує відозва КПГ, передбачає повалення диктатури, повернення конституційних і демократичних свобод, звільнення політичних в'язнів,

волелюбну Грецію, країну великих демократичних традицій, військово-фашистська хунта перетворила на великий концтабір.

проведення вільних виборів під керівництвом уряду, в якому будуть представлені всі партії. Саме така програма відповідає прагненням волелюбного грецького народу.

Тут, на острові Юра, знамаються в концтаборі і праці представники демократичної Греції.

В'язень камери № 621

Антоніо Майдана.

ЦЬОГО НІКОЛИ НЕ БУДЕ!

Влітку 1958 року професор Антоніо Майдана був повністю зайнятий підготовкою загального політичного страйку. Здавалося, все передбачено. Дотримувались найсуворішої конспірації, скрізь нібито були перевірені, віддані партії люди. Але чому ж трапився провал? Як вдалося охоронці буквально за кілька днів до страйку обезглавити оперативний центр партії?

Майдана швидко йшов тихими вулицями Асунсьйона. Хто зрадив? Як застергти партію від провокаторів? І несподівано, ніби з-під землі, перед ним виріс загін «пірагуе»¹. Звідки вони взялися, ці поліцейські собаки, що вже дев'ять років полюють на нього? Що робити? Треба попередити товаришів, не можна допустити, щоб його арешт лишився таємницею. Слід скористатися з останньої можливості.

— Майдану заарештовано, комуніста заарештовано! — закричав він щосили.

— М-айда-а-ну... заа-ре-ешто-ва-

но..! ...ре-што-вано, — віддавалося луною в нічній тиші...

Жандарми накинулися на Майдану, почали душити.

Але робітничий Асунсьйон вже почув попередження. Місто піднялося на захист мужнього комуніста. Почався знаменитий серпневий страйк 1958 року. І хоч парагвайський диктатор Стресснер жорстоко розправився із страйкарями, хоча води Парани забарвилися їхньою кров'ю, страйк продемонстрував силу робітничого класу, силу його ненависті до фашистської диктатури. Це було суворим застереженням тим, хто готував фізичну розправу над Майданою. Обурені робітники й студенти протягом двох тижнів не відходили від урядового палацу, а вулиці столиці здригалися від грому маніфестацій.

Кати з поліції Стресснера робили все, аби зламати непохитний дух Майдани. Його кинули до вогкої тюремної камери № 621, де звичайно тримали політичних в'яз-

нів. Кризь вузьку шпарку під стелею ледь пробивається світло. До кам'яної підлоги пригвинчено парашу. Поряд — купка зрухлявілого очерету, на якому сплять по черзі. Всім на підлозі місця не вистачає — адже в цьому кам'яному мішку на дев'ять квадратних метрів дев'ять в'язнів... Тут панує режим «абсолютного» ув'язнення: заборонено читати, писати, ніколи не видно сонця. В'язень має забути, що за стіною існує життя.

В'язень мовчить на допитах. Тоді його б'ють, катують електрикою, вибивають зуби. Тут все можна. Тут немає людей, лише самі в'язні.

...Минає кілька місяців після серпневого арешту Майдани. Цього разу, ведучи його на допит, стражники були чомусь уважні й запобігливі.

— Вам не заважають кайдани? — запитав один із них.

— Ні, що ви... Хіба можна уявити собі диктатуру Стресснера без кайданів?

¹ «Пірагуе» — зневажлива назва поліції Парагваю.

його привели до начальника слідчого відділу поліції Альберто Паланса.

— Я б хотів, Майдана, поговорити з вами не як представник влади, а як людина з людиною, як батько сім'ї з батьком сім'ї. Знудьгувалися за вами діти, дружина — Дора Моллас — чарівна, мила жінка. Вона мені сказала, що її щастя у ваших руках, вона розраховує на вашу розсудливість.

Майдана мовчить. У думках він з ними — з дітьми, з дружиною. Паланс порушив мовчання.

— Незабаром суд, Майдана. Все залежить од вас. Зречетеся своїх переконань, і ви вільні.

О, це стара пісня. Він уже багато разів чув цю пропозицію.

— Цього не буде, — сказав Майдана. — Комуністи сумлінням не торгують. Чуєте? Цього ніколи не буде! Народна справа для комуніста дорожча за життя, сильніша за смерть!.. Запам'ятайте це!

— Майдана, не забувайте про нашу головну камеру катувань, не забувайте, що можете до суду й не дожити!

Майдану вивели.

мократії, а про захист фашизму, панове судді, — заявив Майдана. — І ваш обов'язок оголосити його злочинним і поховати тут, на цьому процесі.

Пристрасно пролунали слова Майдани:

— Закон смерті, за яким хочуть нас засудити, — сказав він, — покликаний залякати народ, всіх чесних людей. Та якщо діятимуть навіть десятки таких законів, ми залишимося нацією борців... Роки, коли ми мовчали, позаду, вчителі вчитимуть дітей мислити, виховуватимуть людей, відданих батьківщині, а не диктатору. Ви можете, панове судді, засудити мене до страти чи заморити голодом — таке вже було у нашій благословенній країні! Та знайте, будуть нові вчителі, вони продовжать те, що почали Рохас, я та наші товариші!

Робітничий Парагвай не лише захоплювався мужніми словами вчителя, але й вів широку кампанію за визволення Майдани.

— Я вимагаю страти, — наполягав прокурор.

Але суд не наважився на це. Сила громадської думки, блискучий самозахист Майдани вплинули на рішення трибуналу. Мужнього комуніста заслали у пустельний район країни — Чако.

«Антоніо Майдана, — читаємо ми в одному з документів ЦК Компартії Парагваю, — випала честь поховати закон смерті, посадити на лаву підсудних його прихильників. У прекрасній промові, величній, хвилюючій і простій він, як і Георгій Димитров,

ПЕРЕМОЖЕЦЬ «ЗАКОНУ СМЕРТІ»

...Антоніо Майдана розпочав боротьбу за визволення своєї багаторазжальної батьківщини, коли йому не минуло ще й 20 років. Нині йому 51 рік. За всіх режимів, що панували у Парагваї протягом останніх десятиріч, Антоніо Майдана зазнавав репресій. Все життя його переслідували, і він завжди був під загрозою арешту.

1941 року під час правління генерала Морініґо Майдана — вчитель історії та географії — був заарештований за організацію першого великого страйку учителів на знак солідарності із загальним страйком трудящих. Його судили за так званім «законом про захист демократії», про-

званим у народі «законом смерті». Майдані та його другові й соратникові, вчителю із міста Есєбіо Аджала Хуліо Рохасу, загрозувала страта.

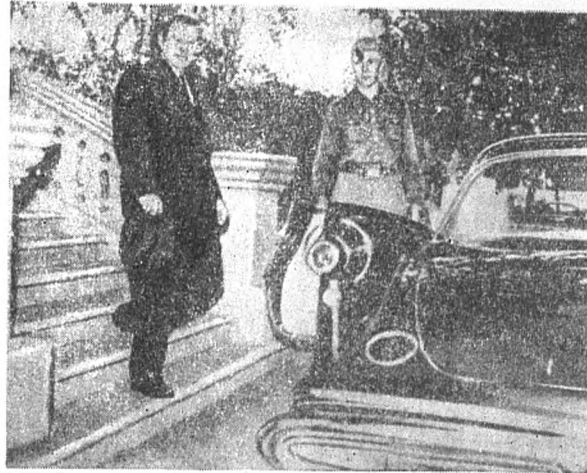
Два Парагваї — Парагвай трудящих і Парагвай інквізиторів — готувалися до судового процесу. Для уряду Морініґо виграти процес, примусити обвинувачених зайняти оборону, пасивну позицію означало створити прецедент до нових репресій, дискредитувати комуністів та їхні ідеї.

Майдана, подібно до Димитрова на Лейпцігському процесі, також відмовився від офіційного захисника, сам вів свій захист. Судді чекали захисту, але не такого. Вони не хотіли й не здатні були зрозуміти, що комуністи захищають не себе, а свою партію, не своє життя, а свої погляди, справу комунізму.

— Це закон не про захист де-

Загін парагвайських партизанів, які мужньо борються проти режиму Стресснера.

Диктатор і один з його охоронців, на вербованих з числа колишніх німецьких есеців.

викрив антинаціональний, антинародний характер цього закону смерті».

НОВИЙ ПОДВИГ

...1942 рік. Світ з неослабною увагою стежить за героїчною боротьбою, яку веде Радянський Союз проти гітлерівських полчищ. Правителі Парагваю намагаються дезінформувати населення своєї країни, приховати правду про війну. І в цей час у Парагваї почала виходити газета «Аделанте», що принесла в робітничі сім'ї правду, надію, що закликала до пильності й активних дій на підтримку Радянського Союзу. І багато хто здогадувався: організатор «Аделанте» — Майдана. Чітка і ясна мова. Послідовний, переконливий, логічний виклад, пристрасність — в усьому відчувалася почерк першого редактора газети, переможця «закону смерті». Майдана зумів за короткий час організувати збір коштів, дістати за кордоном шрифти, папір, друкарські верстати. Треба було лише обрати місце для друкарні. І Майдана приймає сміливе рішення: створює друкарню в центрі парагвайської столиці, за сто метрів від поліцейської дільниці. Шпигам і на думку не спаде, що під самісіньким носом у них друкується робітнича газета. Популярність «Аделанте» зростає. Німецьке посольство вимагає ліквідації друкованого органу комуністів. Поліція організувала справжнє полювання на невовлених творців газети. Вересневої ночі 1944 року загін пірагує вислідив друкарню і розгромив її. Всі співробітники, в

тому числі й Майдана, були заарештовані й заслані в каменоломні Тукумбі, названі «цвинтарем для живих».

З п'ятої ранку й поки сонце не сяде, серед розжареного каміння сотні політв'язнів, зв'язані один з одним довгою мотузкою, врубуються кирками у неприступну скелю. Вони одержують жалюгідну порцію баланди та літр води на день. У наглядців кийки з колючого дроту. На роботі у каменоломні забороняється носити взуття. Довкола тут непрохідні хащі, втекти звідси неможливо.

Після року перебування в цьому пеклі Майдану перевели в його рідне місто Енкарнасьйон, а звідти вислали в Уругвай. У Монтевідео Майдана повів активну революційну роботу, виступаючи по радіо, у пресі, на масових мітингах на підтримку руху солідарності з парагвайським народом.

У серпні 1946 року в Парагваї було відмінено надзвичайне становище і Антоніо Майдана повернувся на батьківщину. Однак комуністи дуже недовго залишалися на легальному становищі. Почалася нова хвиля репресій. 1947 року Майдану знову кинули за ґрати. Разом з трьома тисячами інших заарештованих він зазнав жорстоких катувань. Тюремники часто виганяли їх на внутрішнє подвір'я, де в'язні протягом цілої доби стояли під зливою, або під пекучим сонцем, не маючи права присісти, часто без води й без їжі. Але й тут не занепадав могутній дух Антоніо. У в'язниці він навчав людей грамоті, вів пропагандистську роботу. У глибокій таємниці він організовував серед політичних в'язнів вивчення праць В. І. Леніна.

Потім Майдану відокремили від інших в'язнів і вислали в пустельний район, але йому пощастило втекти. Майдана повернувся в столицю, вів у підпіллі активну революційну боротьбу. 1953 року

Поліція й солдати на вулицях міст, нескінченні облави — такий сьогоднішній Парагвай.

він був обраний секретарем ЦК ПКП з організаційних питань, а 1957 року — другим секретарем Центрального Комітету.

Дев'ять років, не ночуючи на одному місці більше однієї ночі, постійно ризикуючи долею та життям, Майдана працював по зміцненню партійних рядів, готував маси до політичної боротьби.

СУДДІ ПРОТИ СУДУ

... Нестерпно тяглися дні. Майже три довгі роки тривало слідство після арешту 1958 року.

Майдану звинувачували у «порушенні демократії» на основі так званого закону № 294.

Міністр внутрішніх справ Парагваю Едгар Інсфран недвозначно налякав суддям, що в президентському палаці від них чекають лише одного рішення — страти Майдана.

Справу доручено було вести Томасу Бенітосу Акоста — видатному юристу, людині бездоганної репутації. Стресснеру дуже хотілося, щоб смертний вирок комуністам винесла саме ця шанована людина...

...За іронією долі за сто мет-

рів від третьої поліцейської дільниці, де були ув'язнені Майдана і його товариші, стоїть палац правосуддя. Підступи до нього блокувані поліцією. На вулицях — посилені наряди військ. У залі суду — переодягнені шпики.

— Сеньйоре, чи визнаєте себе винним у порушенні закону № 294 про захист демократії? — запитує Акоста.

— Очевидно трапилося якесь непорозуміння, сеньйоре голово, — відповідає Майдана, підводячись з лави підсудних, — закон 294 — це закон про захист тиранії й найлютішої диктатури.

— Як ви сказали?

— Я повторю те, що сказав... Конституція Парагваю дозволяє громадянам проповідувати будь-які погляди. За що ж ви судите комуністів? Стаття 28 забороняє катування та тілесні покарання у в'язницях. Чому ж ми не бачимо тут, на лаві підсудних, поліцейських агентів? Чому вони в залі? Чому міністр внутрішніх справ все ще на волі?

— Вимагаю позбавити Майдану слова, він образив міністра! — кричить прокурор.

Акоста дозволяє Майдані продовжувати свій виступ.

— Ви судите нас, комуністів, — говорить Майдана, — на підставі закону, який суперечить конституції. Цей суд — беззаконня. Ми розглядаємо закон № 294, як прямий результат втручання США у внутрішні справи нашої країни. Проект цього закону готувався у Вашингтоні!

— Я стверджую, — продовжував Майдана, — що цей закон являє собою політичну умову, на основі якої США подають Парагваю свою допомогу. Але хто ж не розуміє, що ця так звана допомога позбавляє нас політичної й економічної незалежності, веде до загострення кризи й голоду! Ні, справа про закон 294 — це і є справа Антоніо Майдани, Альфреда Акорди, Хуліо Рохаса та інших підсудних на цьому процесі. Хіба не зрозуміло, що цей інквізиторський закон гідний лише розбійницьких режимів Гітлера і Муссоліні. І його наважуються називати законом про захист демократії!

Прокурор, пополотнівши, грюкає кулаком об стіл.

— Замовкність, замовкність! — кричить він.

Головуючий Акоста просить прокурора поводитися спокійно, а підсудному рекомендує говорити по суті.

— Комуністична партія Парагваю — це могутня демократична сила нашого народу, — говорить Майдана. — Я б хотів звернути увагу суду на те, що життєвість марксизму-ленінізму підтверджується історичним досвідом: саме ідеї марксизму-ленінізму востор-

Злидні, неписьменність, хвороби — доля більшості населення цієї країни.

жествували з перемогою Великої соціалістичної революції 1917 року. Завдяки цьому радянський народ, керований Комуністичною партією, перетворив стару Росію, напівфеодальну, відсталу, поневолену капіталістами й поміщиками, на могутню індустріальну державу з високим рівнем матеріального та культурного життя...»

Прокурор знову заявляє протест.

— Це не стосується справи! — кричить червоний від гніву прокурор, забувши, мабуть, що він сам назвав Майдана й інших комуністів «агентами Москви».

— Радянський Союз, — каже Майдана, — вірний союзник нашого народу. Вірний союзник всіх народів, які борються за свою

свободу і національну незалежність, головний захисник миру... Ви можете засудити мене, але вам не засудити ні партії, ні її ідей.

У залі суду шумно. Робітничий Асунсьйон у захопленні. Браво, Антоніо! Браво!

— Ви перетворюєте цей суд на комедію! — кричить прокурор судді.

— Ні, сеньйоре, це ви хочете зробити із мене блазня, — з гідністю відповідає доктор Акоста.

Судове засідання перервано. ...Суддя Акоста в кабінеті міністра внутрішніх справ.

— Я' прибув, ваша світлість, — каже суддя тихо.

— Що там у вас трапилося? — питає Інсфран, не підводячи очей від паперів.

— Засідання почалося нормально.

— Навіщо ви надали Майдані слово? — перебиває Ісфран.

— Але суд є суд, сеньйор міністр.

— Президент незадоволений вами. Суд слід закінчити...

— Гаразд, ваша світлість.

— Ідьте до Майдани й умовте його бути розсудливим. Якщо він хоче жити, нехай відмовиться від марксизму. І якщо ви хочете лишитися тим, ким є, доможіться цього. Я подбаю, щоб нічого не було відомо про те, що сталося там у вас.

— Гаразд, ваша світлість... Я поїду до Майдани.

Томас Бенітос Акоста довго розмовляв з Майданою.

Суддя слухав підсудного і багато що починав розуміти по-іншому. Він мимоволі проймався повагою до переконань Майдани, до його віри у патріотичні сили нації. Коли процес відновився, Томас Бенітос Акоста визнав Антоніо Майдану винним у приналежності до компартії й засудив його до трьох років ув'язнення.

— Закон 294 передбачає смертну кару, — істерично заволав про-

курор, — і я вимагаю страти!..

— Цей закон суперечить конституції, — відповів суддя, підводячись зі свого місця.

Він був блідий і голос його тремтів.

— Я засуджую Антоніо Майдану до трьох років ув'язнення, оскільки ж він перебуває у в'язниці більше строку, передбаченого судом, він звільняється з-під арешту.

Що тут зчинилося в залі!

— Не випускати Майдану! — заволав начальник варті.

Коли розлючений диктатор Стресснер наказав скасувати вирок, Акоста заявив, що він підписав рішення, яке підказало йому сумління та обов'язок, і скасувати його не може. Більше того, він підтвердив своє розпорядження про звільнення Майдани і змушений був втекти за кордон. Рішення суду й досі не виконане, хоча залишається в силі.

Парагвайський диктатор, діючи методами Гітлера, оголосив Антоніо Майдану, у якого горлом йде кров, і його товаришів — видатних діячів Компартії Парагваю Хуліо Рохаса, який майже осліп у в'язниці, та Альфреда Алькорта,

що має відкриту форму туберкульозу, заложниками. Стресснер дав сувору вказівку своїм поплічникам — негайно вбити Майдану та його соратників, якщо стануться масові виступи трудящих проти диктатури.

— Ми знаємо, що нас тримають у в'язниці як заложників, — сказав Майдана майже після десятирічного ув'язнення видатному уругвайському письменникові Гонсалесу, який домігся побачення з ним, — і в будь-який момент ладні померти, як помирають комуністи.

Правлячі кола Парагваю давно б знищили Антоніо Майдану та його товаришів, коли б не боялися сили громадської думки всередині країни і не боялися масового руху на захист парагвайських патріотів, який шириться у Латинській Америці, в усіх країнах, на всіх континентах.

В'язень камери № 621 й тепер залишається таким нескореним, як і тоді, коли перебував на волі. Він нескорений, як нескорена Комуністична партія Парагваю, що веде героїчний двобій з фашистською диктатурою Стресснера.

Я. ЯШИН

ЗАГАДКИ НАРОДУ ВЕНДА

ПІВДЕННО-АФРИКАНСЬКА РЕСПУБЛІКА

МУДРІСТЬ НАРОДНА

Як народилася, жодного разу не глянула на небо [свиня].

Маленький б'є великого, а той у відповідь лише кричить [барабан].

Приходять — гримлять. Ідуть — гримлять [двері].

М'яса у неї немає, самі лише ребра [корзина].

Дивний звір — у нього багато води, а він її не п'є [помаранча].

Один брат зустрічає другого [дощ, що падає над річкою].

В якій напій не кладуть ні солі, ні цукру! [у молоко].

Він лише тоді гарний, коли надіне капелюха [дім і дах].

Все життя працює на кухні, а погладшати ніяк не може [товкачик].

Швейна машина шиє не вгаваючи [дихання].

Побачив доріжку, пішов нею, оглянувся — а назад вже не можна [павутиння].

З'явився вождь, а за ним його поcht [місяць і зірки].

Все життя один за другим біжить, а наздогнати ніяк не може [передня й задня пара коліс].

Батько крикне — і діти біжать геть [рушниця і кулі].

Хто не поласує — всім смачно [сон].

САМОТНИЙ МОРЕПЛАВЕЦЬ

Леонід Теліга на своєму «Опті».

Польський моряк-аматор Леонід Теліга цю свою юнацьку мрію плевав аж до сивого волосся, перш ніж зумів нарешті її здійснити. Він вирушив у кругосвітню подорож — один на маленькому вітрильнику. Коли писалися ці рядки, Теліга залишив вже позаду Атлантичний океан, половину Тихого і відпочивав на Таїті. Тепер, коли цей номер «Всесвіту» вийшов з друку, подорож Теліги, яку він сам назвав «Операція «Самотність»», наближається до кінця.

«Я ширую в просторі. Навіть коли я був військовим льотчиком, я не відчував нічого подібного. Я виразно бачу, як море зливається з небом, бачу вночі зірки. Вони стоять наді мною й віддзеркалюються в тихій водній гладіні, і тоді виникає враження, що всесвіт — то величезна миска, посеред якої гойдається на хвилях маленький «Опті» та я».

Так описує Теліга свої враження про плавання самотою навколо світу.

Цю подорож він задумав ще 35 років тому, коли вчився в гімназії. Мрія про неї червоною ниткою проходить через багато книжок Теліги, в яких можна знайти й розповіді про сміливі морські пригоди. Але тільки на п'ятдесятому році свого життя Теліга спромігся здійснити цю давню мрію. Для такої подорожі він повинен був опанувати основи морської справи, зберегти свої фізичні сили й надовго відмовитися від спокійного життя.

Леонід Теліга — дуже різностороння людина. Він займається літературою, журналістикою, був

членом Міжнародної комісії по перемир'ю в Кореї та Лаосі, працював кореспондентом Польського агентства преси в Римі. Теліга багато плавав на яхті по Північному і Балтійському морях, брав участь у риболовецькій експедиції біля берегів Африки. Так виникла його книжка «На траулері в Африку». Він одержав у Польщі 1967 року літературну премію за краший твір на морську тематику. В той час як друкувалася ця книга, автор плив під вітрилами з Лас-Пальмаса на Канарських островах до Бріджтауна на Барбадосі. Він став першим поляком, що сам один здійснив подорож через Атлантичний океан.

В одному із своїх листів Теліга писав:

«У мене виникло значно більше турбот, ніж я передбачав. Наприклад, під час переїзду через Атлантику мені довелося зняти коронку з хворого зуба, який у мене потім в Бріджтауні вирвали... Відмовився працювати водовідливний насос, замість гумового вентилія у формі кулі я пристосував крикетний м'яч з пластмаси. Океан страшенно великий, і щоб його переплисти, потрібно стільки ж терпіння, скільки він містить води».

А ось уривок із щоденника: «Почулося якесь шарудіння, і дві тонни Карибського моря влилися в каюту. Я, певна річ, одразу ж вискочив на палубу наскрізь просолений. Воду вичерпав горщиком. Хвилі були важкі, як свинець. «Опті» кружляв як стара качка, лягав бортом на воду; вітрила опадали, тріпотіли, а потім знову напружувалися так, що мало не лопалися; такелаж вже не присвистував мелодично, а майже ревів. За бортом кипіла вода, кипіла вона і у мене за коміром. Незважаючи на спеку, мене почало трусити, не тільки від вітру, а і від напруження... Так тривало 240 годин».

Під час подорожі навколо світу Телізі довелося виявити неабияке терпіння й для подолання паспортних формальностей. В Крістобалі, наприклад, перед входом в Панамський канал Теліга простояв на якорі одинадцять днів, перш ніж дістав дозвіл на відвідання Галапагоських островів та Полінезії. Причому «гостинні» американські чиновники так і не дозволили йому зійти на берег.

Можна уявити собі, яку цікаву книжку напише мандрівник, коли його «Опті» повернеться на батьківщину й кине якію у Гдині.

**ЛЕСЛІ
ГАЛЛІВЕЛЛ**

ЦЕЛУЛОЇДНИЙ

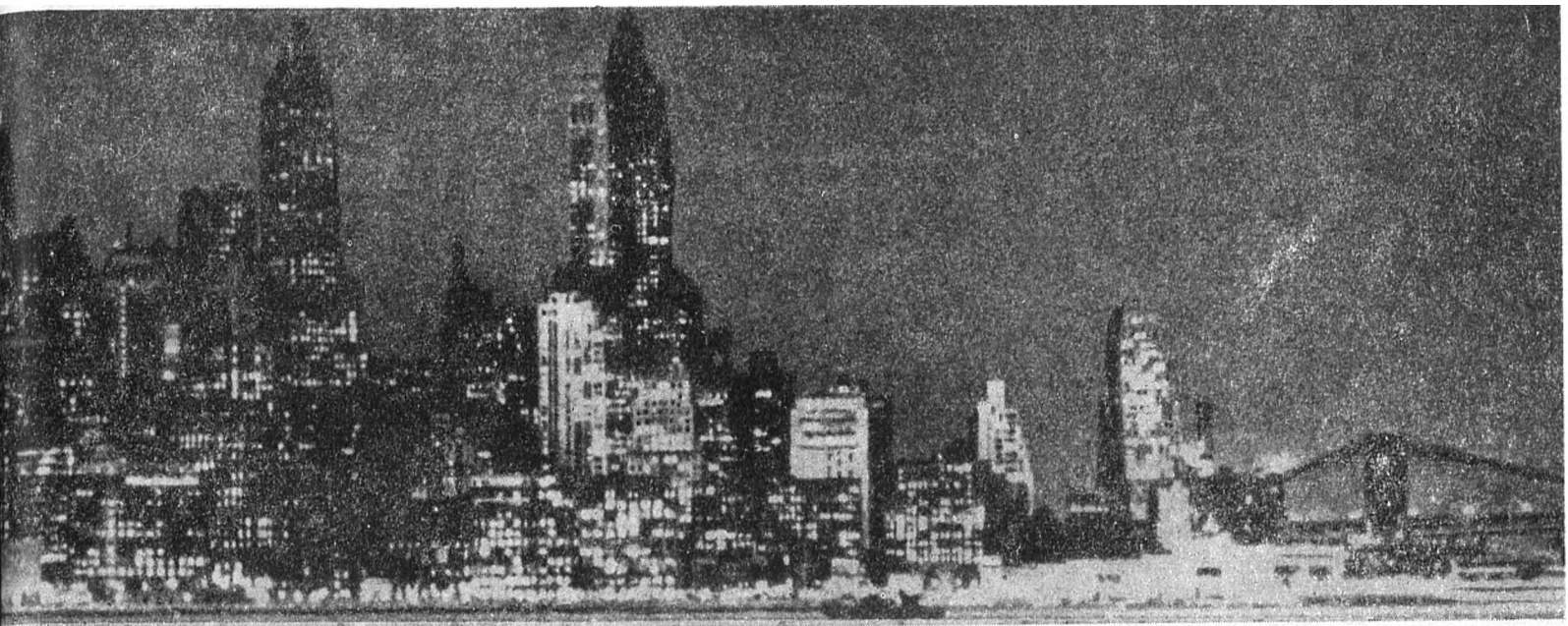
Вже понад п'ятдесят років кіноглядачі зачаровано спостерігають целулоїдні голлівудські образи Нью-Йорка. Напевно, мало хто з них бачить правду. Свята простота! Я мав можливість відвідати Нью-Йорк і Голлівуд навесні 1967 року, коли приїхав у США, щоб взяти у зірок американського кіно інтерв'ю для британського телебачення. Відтоді американські фільми більше не завоюють мене, всі мої романтичні ілюзії розвіялися, мов дим...

Якщо Нью-Йорк у фільмах — це місто, залите сонячним світлом, то пояснюється це тільки тим, що більшість «нью-йоркських» сцен знімається на студіях сонячної Каліфорнії, де кожна компанія має свою «Нью-Йорк-стріт».

До справжнього Нью-Йорка я приїхав під час березневого снігопаду, що цілком дезорганізував аеропорт Кеннеді; протягом наступних шести днів мрячив дощ, дув вітер, падав град, а в суботу раптом визирнуло яскраве сонце, що пригріло жалюгідний моріжок у Центральному парку й нещадно освітило весь бруд Манхеттена. З дитинства я звик до думки, що цей малий гранітний острів геть увесь витиканий гігантськими хмарочосами, що туляться один до одного, не залишаючи жодної вільної місчинки. Саме таке враження підтримують у глядача і американські кінематографісти. Насправді ж Манхеттен — це величезний обшир, на якому ще можна будувати й будувати. На території між південною час-

тиною острова й центральними торговельними кварталами лежить широка смуга землі, де стоять кособокі халупи злидарів.

Це місця подій фільмів, що зображують Манхеттен справжнім раєм, а його мешканців — добрими ангелами. Насправді ж я не помічав таких якостей у людей, що безцінно тинялися по захаращених мотлохом подвір'ях або сиділи на ганках похмурих житлових будинків. І натовп тут зовсім не такий жвавий, як його зображують у безлічі фільмів на зразок «Голого міста» чи «Змарнованого уїк-енда». Найбільш мене здивувало не те, що Нью-Йорк все ще має такі сумні гнітючі вулиці, а те, що їх так багато саме в центрі — в Манхеттені, а не десь на околицях — в

МІФ

районах Брукліна чи Бронкса, куди туристів ніколи не возять.

Прямокутна, шахова забудова Манхеттена дозволяє легко вивчити острів. З безбарвної Вашингтон-сквер бачиш П'яту авеню аж до дерев Сектрал-парку. Це похмурий нескінченний бетонований каньйон, один бік якого ніколи не знає сонця. Південна частина Манхеттена — це справжні джунглі оптових складів та доків. Звідси видно статую Свободи, хоч до смолоскипа тепер уже добутися не можна, — мабуть, багато злидарів наслідували б приклад героя фільму Хічкока «Саботажник», що кинувся зі статуї вниз. Повз статую Свободи курсують катери й порони. Зробити таку подорож варто не тільки для того, щоб

подихати чистим морським повітрям, але й тому, що перед вами розгортається панорама хмарочосів на Уолл-стріт, тих самих, що зняті на багатьох поштових листівках і у фільмах. В цьому невеликому, бездоганно чистому кварталі фінансистів вас оточує нагромадження різних зразків архітектури. Але знайомство з цим районом не робить приємності — за кілька хвилин у вас починає боліти шия, бо весь час якась таємнича сила змушує вас дивитися вгору, на запаморочливі блоки хмарочосів, що височать обабіч вузесеньких вулиць.

Проминувши за п'ять хвилин порівняно зелений оазис Сіті-Холлу, ви сходите вниз до Парк-Роу і потрапляєте до маленького кварталу вузьких вулиць — Чайнатауна. Звідси лише кілька кроків до Бауері, вулиці, вздовж якої тягнуться ломбарди й невеличкі брудні готелі, ледь освітлені маленькими тьмяними лампами. Тут мешкають здебільшого п'яниці й різні покидьки суспільства. Поточуючись, вони виповзають, мов тіні, з підвороті, бурмочучи одну й ту

ПОДОРОЖІ І ВРАЖЕННЯ

саму фразу: «Мені потрібні тільки 15 центів».

Звернувши на захід, ви через деякий час потрапляєте у Грінвіч-Віллідж. Будинки в цьому районі пофарбовані в одноманітно червоний колір. Хоч як я намагався, та нічого привабливого в цьому осередку нью-йоркської божми не побачив — за винятком хіба «підпільного» кінотеатру та двох приємно-ексцентричних вітрин з рекламами: «Всередині ще краще» та «Іспано-американська перукарня».

Кажуть, що в ресторанах Грінвіч-Вілліджу досить цікаво, але місцеві театри, зраз широкі відомі, мають занедбаний вигляд. Студентська ж молодь справляє таке враження, ніби вона вже втомилась від життя — все знає і все бачила — і тепер шукає чогось нового.

Ще далі на північ знов починається шахівниця вулиць, і наступні дві милі — це досить нудна подорож. Нарешті біля Тридцять четвертої стріт починають з'являтися величезні універсальні магазини. Недалеко звідси розташований Емпайр-Стейт-білдинг. Щоб дістатися нагору, де ви знайдете безліч коштовних сувенірів сумнівної якості (всі з маркою «Зроблено в Японії»), треба довго їхати кількома ліфтами. З даху Емпайр-Стейт-білдинг перед вами розгортається панорама, добре знайома з безлічі кінофільмів та кольорових фото...

Після цього хмарочоса на черзі Бродвей — вулиця 20 миль завдовжки, яку називають головною артерією Нью-Йорка або «Великим білим шляхом». Бродвей відрізняється від інших, прямих, мов стріла, нью-йоркських вулиць тим, що весь час змінює свій напрям, перетинаючи весь острів.

З усіх бродвейських театрів лише два виходять фасадами на вулицю. Решта ховається у вузьких провулках між Бродвеем і Восьмою авеню. Тепер нью-йоркці рідко ходять до театру, очевидно, тому, що квитки дорого коштують.

Звернувши на північ од «Великого білого шляху», потрапляємо, нарешті, до Нью-Йорка, яким ми його уявляли з фільмів. Будинки тут виблискують бронзою і склом, злітаючи на шістдесят і більше поверхів у небо. Тільки тут, нарешті, в районі великого бізнесу і розкішних магазинів, бачиш чисті тротуари, а коли дивишся в бік собору Святого Патрика, то бачиш дерева Сентрал-парку. Але пальма першості в Нью-Йорку належить Рокфеллер-Центру, який існує якихось тридцять п'ять років. Тут містяться концертні зали, музей сучасного мистецтва та інші культурні заклади. Повз кінотеатри звід-

си можна пройти на П'яту авеню і вийти на п'ятий кілометр Сентрал-парку. Порізаний шосейними дорогами, оточений з усіх боків кварталами розкішних будинків, парк цей був місцем дії багатьох кінофільмів. В ньому живуть вивірки, добрі й веселі — чого не скажеш про відвідувачів парку.

Доброзичливість, до речі, взагалі не дуже характерна для нью-йоркців риса. Нью-Йорк називають містом, де «сміятися заборонено законом», де «кожний бунтує, але ніхто не стає дезертиром», і «стіною в милю заввишки, на яку можна видертися, тільки встроївши ножа в спину тому, хто над тобою, і потім уже підтягнутися». Дуже часто чемне звертання до когось у ресторані чи автобусі наражається на неприємне вперте мовчання. Непривітність і мовчазність — характерні для багатьох нью-йоркців.

Вам ніхто не зробить послуги, — та й від вас її ніхто не чекає. Мій приятель розповідав, що якось він і його колега настовхнулися на Медісон-авеню на людину, що лежала в канаві. Чоловік упав і ушкодив собі ногу. Кілька людей поспішно пройшли повз нього, удаючи, що не помічають; мій приятель хотів був зупинитися й допомогти, коли раптом колега схопив його майже в паніці за рукав і потяг до найближчого рогу, шепочучи: «Не втручайся! Не втручайся, прошу тебе!».

У північній частині міста визначні пам'ятки, цікаві для пересічного туриста, на жаль, кінчаються. Щоправда, там є Колумбійський університет, могила Гранта, монастирі, але дорога туди одноманітно-нудна. Спочатку ви потрапляєте до Гарлема, з його довгими кварталами занедбаних будинків, і далі — аж до Вашингтон-Гайтс жодна споруда не милує ока. Зате з засміченої кінцевої зупин-

ки приміського автобуса, розташованої на високому горбі, в ясну погоду відкривається панорама Гудзону та Іст-Рівер. Бродвей тягнеться далі через міст і вливається в Бронкс, але в тому районі нічого визначного ви не побачите, якщо тільки не належите до тих невгамовних туристів, яких цікавлять нескінченні крамниці з назвами типу: «Винарня Карніцера» чи «Бакалія Мільгаузера». Все це так зворушливо змальоване у фільмі «Марті», але дійсності явно бракує драматичного дотику Падді Чаєвського. Що далі ви мандруєте Манхеттеном, то більше дивуєтесь, чому було складено так багато сентиментальних пісень про любов американців до свого міста.

За перші п'ять днів перебування в Сполучених Штатах я жодного разу не почув фрази «Божа країна», і вже почав був вважати, що з джінгоїзмом в Америці покінчено. Потім, подорожуючи човном навколо Манхеттена, ми побачили якось державний прапор Сполучених Штатів на даху одного з хмарочосів. Екскурс о в о д, який доти досить спокійно видавав нам через мегафон потік інформації, пересипаючи її старими дотепами й вульгаризмами, раптом перейшов на урочистий тон і майже заспівав: «Подивіться на цей уславлений прапор, що майорить над вами, друзі! Яке захоплююче видовище! Зірки і смуги... Хай майорить тут повік!»

Всім відомо, що Гарлем — негритянське гетто, і, йдучи туди, ви заздалегідь готуетесь побачити страшну картину. Та реальність ще жахливіша: це — справжні нетрі...

Ви, звичайно, знаєте також про роль реклами в США, але ладен закластися, що справжніх масштабів її ви собі не уявляєте.

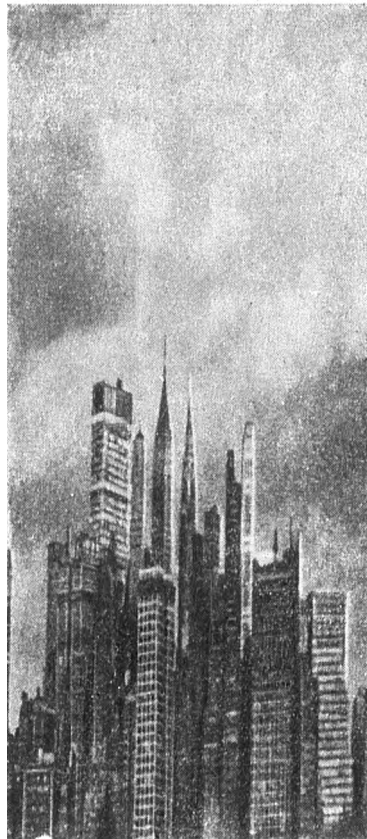
Цілком заслуговує на

свою репутацію і американське телебачення—воно навіть гірше, ніж вам здається. Якою б не була передача, щонайменше через кожні десять, а іноді й п'ять хвилин її нівечать торговельними рекламами. Такі перебивки можуть довести до нестями, до бажання розтрощити телевізор... Пам'ятаю, як одного разу певна станція мала передавати відзначений премією Академії кінофільм Таті «Мій дядько». Я ввімкнув телевізор і побачив останні сцени якогось фільму. Потім пішла торговельна реклама, а за нею — кілька титрів фільму Таті (це робиться для того, щоб глядач визначив наперед, чи варто дивитися його). І знов — реклама. Далі диктор оголошує, що за кілька хвилин розпочнеться демонстрація шедевра Жакка Таті «Мій дядько». Диктор зникає, з'являється реклама, що поступається місцем емблемі станції й ще одному торговельному оголошенню. Нарешті на екрані — повні титри фільму «Мій дядько». Але перед самим початком дії — ви догадуєтесь — вигулькує реклама.

В цю мить я зрозумів, що протягом 14 хвилин дивився на екран, а побачив тільки два рази повторені титри, — і мені стало ясно, що «Мій дядько» мене вже не цікавить. Ще більше дратують самі реклами. Диктор, наприклад, оголошує: «Зараз ви зустрінетесь з відомим актором Елі Уоллеком, але спочатку подивіться на цю найновішу етикетку славного американського маргарину». Або під час дитячої передачі раптом починається розповідь про хлопця, який певен, що його мати — найкраща мати в світі саме тому, що вона купила йому літні черевики марки «Бленк». Далі диктор додає: «Двоє з вас, хлопчики й дівчатка, зможуть виграти тиж-

неву путівку до нашого чудового літнього табору. Для цього треба лише, щоб ви написали п'ятсот слів про те, чому ви вважаєте, що ваша мати — найкраща в світі. Але не забудьте додати до листа дві етикетки від крему на черевики фірми «Бленк». Не дивно, отже, що американське телебачення називають «краплиною уяви, розчиненою в бочці торговельних реклам». А якийсь жартун визначив рекламу, як «п'ятнадцятихвилинний вступ і п'ятнадцятихвилинне закінчення до півгодинної передачі»... Реклама переслідує вас усюди. Її друкують навіть на листівках з розкладом автобусного руху, додаючи... цитати з літературних творів, над якими житель Нью-Йорка може замислитися, коли автобус потрапляє у вуличну «пробку». Пам'ятаю, на одній такій листівці була цитата з «Самотності» Вордсворта. І я подумав тоді, що для самотньої людини нема страшнішого міста в світі, ніж Нью-Йорк.

*Скорочений переклад
з англійської*

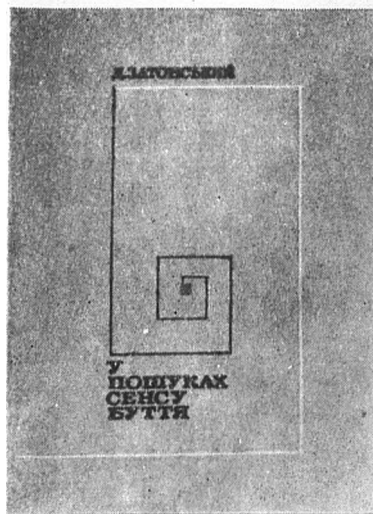

Сонце освітлює лише верхівки нью-йоркських хмарочосів.

ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ— ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС

Складною, суперечливою є картина сучасного мистецтва. Все очевиднішою тепер стає обмеженість схематичних «чорно-білих» конструкцій, неспроможність однозначних визначень при оцінці змісту і характеру процесів і явищ, що відбуваються у світовій літературі. Визначити загальну концепцію сучасного стану літературного процесу — це значить, насамперед, розкрити суть естетичних здобутків сучасного реалізму, мистецтва глибоких роздумів, передових ідеалів, високохудожньої форми; це значить осмислити і зобразити гостру ідеологічну боротьбу, що відбувається у світі, проти різних буржуазних теорій, проти модерністської естетики.

У своєму останньому дослідженні «У пошуках сенсу буття. Погляд на літературу сучасного Заходу» Д. Затонський¹ ставить перед собою двоєдине завдання — «показати, що таке новітній реалізм, в чому його схожість і відмінність щодо класично-

го реалізму минулого... й що таке модернізм в дійсності, модернізм у всій його розмаїтості, складності і суперечливості». Цю непросту розмову автор веде принципово і об'єктивно — без упередженості, без навішування ярликів, без зловживання фіміаом і рожевою водичкою.

Д. Затонський доводить, що в мистецтві безплідні як надто широкі поняття й категорії «без берегів», так і догматично мертвотна сталість, яка не враховує впливу часу. Ми, наприклад, ап-

ріорно знаємо, що є добрим і що є поганим — реалізм — «так», модернізм — «ні», — та далеко не завжди замислюємось над тим, що являє собою на практиці і який має вигляд реалістичний метод у сучасній літературі Заходу, в чому полягає смисл естетичного явища, яке ми називаємо досить випадковим і розпливчастим словом «модернізм». Тут абсолютно обов'язкова чіткість вихідних позицій, принциповість, безкомпромісність у обстоюванні нашого естетичного ідеалу, бо модернізм і реалізм — це два протилежних творчих методи, дві антагоністичні системи. Д. Затонський послідовно і ґрунтовно розкриває цю принципову боротьбу реалістичного і модерністського мистецтва.

Реалістичне узагальнення відбиває закономірності розвитку реальної дійсності, розкриває перспективу руху суспільства, сприяє поглибленому пізнанню людини в усій складності її внутрішнього життя, в її соціально-суспільних зв'язках.

Модерністське мистецтво теж по-своєму відбиває

¹ Д. Затонський. У пошуках сенсу буття. Погляд на літературу сучасного Заходу. Вид-во «Дніпро», К., 1967.

дійсність, її складні суперечності. Модернізм нездатний усвідомити суті закономірностей розвитку, тому світ постає як хаос, безглуздя, де у стихійному потоці життя, незрозумілому й жорстокому, б'ється, захлинається приречена на вічну самотність людина. Франц Кафка, абсолютизуючи такий погляд на світ і місце людини в ньому, записує у щоденнику: «Все — фантазія: родина, служба, друзі, вулиця, все — фантазія, більш ясна чи бліда, все, навіть дружина; гола правда полягає, однак, у тім, що ти б'єшся головою об стіну глухої в'язничної камери». Заперечуючи наявність реальних закономірностей буття, модерністи підмінюють їх суб'єктивними конструкціями, породженням «творчого імпульсу», що принципово не співвідносяться із дійсністю. «Процес модерністської творчості, — пише Д. Затонський, — це процес перетворення реальних явищ, подій, проблем в ідіоми, символи, знаки, тобто абстрактні форми, які не відбивають дійсність, а тільки схематично моделюють її, створюють щось на зразок адекватного їй душевного настрою. Такі знаки й ієрогліфи загрожують перетворитися на продукти чистої фантазії, бо єдина гарантія їхньої відповідності оригіналу — це сила провидіння суб'єктивного «я» художника. Але ж модерністське «я» не дивиться на світ. Воно всередині потоку. Воно невіддільне від нього. Воно — саме собі світ».

Випадковості, частковості неправомірно абсолютизуються, набувають у творах художників-модерністів універсального значення, стають символами дійсності, моделями буття. Дійсність, з точки зору модерніста, — абсурдна, антилюдська, ірраціональна, вона не містить і не відбиває глибинної

правди людського буття. Саме цю правду митець шукає тепер не зовні, не у навколишній дійсності, а лише в глибинах підсвідомості, у сфері інтуїції, «чистого», незатьмареного навіть тінню свідомості, виявлення «внутрішнього «я». «Будь-який мій твір, — проголошує Ежен Йонеско, — це спроектоване на лаштунки сцени зображення мого внутрішнього світу з усіма притаманними йому протиріччями, що виражаються в обрисах динамічних конструкцій. Однак цей індивідуальний світ є носієм певного універсального змісту...». Авторське «я», «вираження форми присутності людини в світі» підміняє собою цей світ, стає для себе світом, і завдання митця — лише фіксувати потік імпульсів, в процесі яких сам митець неначе «пізнає» сутність життєвих процесів. Ця фіксація, «незацікавлений» запис, поза всякою участю свідомості, аналітичного начала, стає нібито художнім твором, адекватним глибинній правді буття. Адепт цього «інтуїтивного методу» А. Роб-Грійє у зв'язку з виходом у світ свого останнього роману «Дім побачень» зазначив: «У своїй творчості я завжди прагну розповісти про незрозуміле. Я почав писати, щоб поділитись чимсь, чого я і сам не знаю і що шукаю для всього світу, а не лише для самого себе».

Модерністське мистецтво — породження і вираження процесу відчуження, яке панує в капіталістичному суспільстві. Характерний для модернізму в цілому відхід від реальних конфліктів дійсності в світ суб'єктивних сприйнять, у сферу ірраціонального відбувається по-різному в різних літературах, у різних письменників, у різних історичних і суспільних умовах. Відзначаючи, що модернізм — це

«дзеркало помилок епохи», Д. Затонський наголошує на потребі «зрозуміти» модернізм, побачити його коріння, причини і форми його поширення в літературі Заходу: «Якщо ми хочемо досягти епоху в усій її складності і суперечностях, то, мабуть, і не слід нам просто відмахуватися від модерністів, як від якогось тільки комічного непорозуміння. Інакше не збагнути ні самого явища, ні його джерел, ні його трагічних збочень». Автор аналізує форми взаємин модерністського мистецтва з суспільством, яке його породило, виступає проти прямолінійно-спрошенських звинувачень типу «агенти буржуазії», «найманці капіталу». Письменники-модерністи, пише Д. Затонський, часом «були здатні і до засудження навколишнього, навіть до бунту проти нього». Але при всьому тому, що окремі авангардистські течії самі собі ввижалися непримиренно - радикальними, антибуржуазними, що окремі модерністські митці здатні на суспільні виступи, спрямовані проти реакції, на захист миру (наприклад, Сартр, Бютор), слід з усією рішучістю розвінчати міф про прогресивність, антибуржуазну спрямованість модернізму. «За ідейною й естетичною суттю своєю модернізм буржуазний, буржуазний у тому розумінні, що, заперечуючи все, виступаючи за жорстокі, безрадісні, песимістичні «художні цінності», за мистецтво, яке саме не знає, куди йде, цей напрямок якось мимоволі допомагає старому в його боротьбі проти нового».

Ще одним «міфом», який зараз активно пропагується, є прагнення видати модернізм за законного спадкоємця, що сприйняв досвід старого реалізму, збагатив його в сучасному дусі і пішов «далі» реалізму в пізнанні дійсності. Теорію естетичної,

так би мовити, інтеграції сучасного мистецтва, «злиття» модернізму і реалізму поділяють, до речі, не лише представники буржуазного літературознавства. Так, час від часу лунають голоси, які пропонують нам (зрозуміло, в ім'я подолання естетичного «догматизму», нормативної вузькості) об'єднати «художній досвід соціалістичного реалізму з експериментуванням модернізму» (Ж.-П. Сартр), «розсунути береги», розширити межі реалізму взагалі, збагатити його ідеєю міфотворчості, «нової реальності» (Р. Гароді). Але подібна апологія творчості «новітніх форм», «безбережної» деформації образу закономірно і неминуче пов'язується з недооцінкою ролі і значення змісту мистецтва, його ідеологічної, класової основи, його здатності (і завдання) пізнавати, узагальнювати і відтворювати соціальне життя. «Реалізм має береги, — зазначає Д. Затонський. — Ці береги — об'єктивна дійсність, яка існує незалежно від волі і думок людини. Світ реалістичного мистецтва — це олюднений світ, проте світ, який не став чисто людським. Це світ пошуків, дерзаних, боротьби — боротьби, яка ведеться на землі, а не в стерильному просторі міфотворчої фантазії».

Поступки модернізму за рахунок послаблення принципів позицій — неприпустимі. Боротьба реалізму з модернізмом виходить за межі лише літературних суперечок. Тому в нашій критиці шкідливі прояви естетства, апологія «чистої краси», коли твір розглядається лише під кутом зору форми, технології, внутрішньої структури, коли ігнорується його суспільне звучання, співвідношення з процесами соціальної дійсності, визначеність естетичного ідеалу. Разом з тим цілковите запе-

речення всього, що зроблене письменниками - модерністами, було б не виправданим. Художній пошук, експеримент, навіть помилковий, заслуговує неупередженої оцінки, бо чесний талант, хай навіть ущербний чи однобічний, здатний іноді створити щось художньо помітне, таке, що заслуговує на увагу. Зараз, наприклад, навряд чи хтось буде заперечувати взагалі значення досвіду таких письменників, як Кафка, Пруст, Камю, Сартр, навіть Йонеско чи Бютор. Тут особливо важливим є вміння відокремити в творчій практиці таких митців елементи «розуму» від імлі «передсудів».

Цінною рисою праці Д. Затонського є широке, цілеспрямоване звернення до праць цілого ряду зарубіжних дослідників (Е. Штейгера і В. Кайзера, Е. Фішера і Р. Гароді, С. Спендера і Г. Ріда, А. Хаузера і Р. Альбереса, М. Надо і Г. Блеккера, А. Курелли, К. Сімона і багатьох інших відомих і маловідомих нашому читачеві авторів). Переконливість висновків, доказовість полеміки, свіжість аналізу художньої тканини творів у дослідженні Д. Затонського багато в чому залежить від того, що автор спирається на творчу практику дуже великого кола сучасних митців Заходу. Так, спеціальні розділи книги присвячені творчості Б. Брехта, В. Кеппена, Л. Франка, драматургії М. Фріша, Ф. Дюрренматта, творам Е. Хемінгуей і Л. Арагона. В полі зору автора такі різні явища сучасного західного мистецтва, як романи і повісті Беля, Моравія, Ремарка, Грасса, Кафки, Пруста, Джойса, Камю, Сартра, Г. Гріна, Т. Манна, представників школи «нового роману» (Н. Саррот і А. Роб-Грійє), «театру абсурду» (Е. Йонеско, С. Беккета) та ін. У цій

зливі імен і творів дослідник, як правило, послідовно дотримується обраного ним напрямку — широко розкрити суперечливу картину розвитку сучасного зарубіжного літературного процесу, складне переплетіння, гостру боротьбу двох протилежних принципів — реалізму й модернізму.

Говорячи про втілення в художній практиці модерністського бачення світу, Д. Затонський відзначає, що «сучасні модерністи руйнують сюжет, оголошують застарілим поняття характеру, заперечують об'єктивність категорії часу, атомізують людську свідомість, позбавляючи її як ознак конкретно-історичного, так і індивідуального; вони, на решті, женуть людину з твору мистецтва, підмінюють письменницький погляд на світ «абсолютно об'єктивним», «неорганічним» поглядом, що не розрізняє в речах нічого, окрім їх присутності».

Життя, конфлікти нашого часу змушують митців, що дотримуються протилежних естетичних і суспільних позицій, шукати шляхів розв'язання суттєвих проблем епохи. Але відповіді отримують вони принципово різні, бо пошук ведеться в протилежних напрямках. Одночасно в процесі пошуку можлива поява подібних моментів, паралелей у прийомах, елементах форми, ситуаціях, деталях характерів і т. д. Ці випадки потребують особливої чіткості, конкретності аналізу. Тут, слушно наголошує Д. Затонський, необхідно вміти заглянути «глибше безпосередньої видимості форми і — замість простої реєстрації збігу технічних прийомів — усвідомити в цілому художній образ, створений тим чи іншим письменником, тоді зовнішня подібність може обернутися принциповою різницею».

І автор не ухиляється від розгляду подібних складних випадків, від творів і письменників, де «межі поміж реалізмом і модернізмом виглядають мовби стертими»: переплетіння реалістичного і модерністського у творах Ф. Дюрренматта, А. Камю, В. Кеппена, впливу поетики експресіонізму на творчість Л. Франка, хитань в естетичних поглядах і творчості М. Фріша. Особливий інтерес являють переконливі паралельно-контрасні зіставлення персонажів і ситуацій у драмах Б. Брехта й авангардистського «театру абсурду»; романів «Більярд опів на десяту» Г. Белля, «Бляшаний барабан» Г. Грасса, «Процес» Ф. Кафки; творів «Чужий» А. Камю та «Очима клоуна» Г. Белля.

Розходження тут — не частковості, не лише форми виявлення різних творчих особистостей, а закономірний (хоч не завжди такий, що лежить на поверхні) наслідок принципових відмінностей у поглядах на світ, шляхів узагальнення матеріалу життя, утвердження свого естетичного ідеалу. Мистецтво — багатогранне, пошук іде в різних напрямках, у тому числі — пошук у галузі форми, адекватної новому змісту в його ускладненості, в ім'я глибшого пізнання світу, суспільства, людини. Але мистецтво, література — це не мертвотний відбиток, не фотокопія, а образ дійсності; тому не можна спрощувати складні діалектичні форми взаємозв'язку мистецтва з дійсністю, зводити складний процес розвитку літератури до автоматичного повторення всіх аспектів економіки, її розвитку. Саме це робить, наприклад, французький філософ і естетик Люсьєн Гольдманн у праці «До соціології роману» (1964). Л. Гольдманн, абсолютизуючи «постійно зростаючий

вплив економічного сектору суспільного життя на зміст і структуру свідомості» в сучасному буржуазному суспільстві, приходить до заперечення ролі ідей, значення форм духовної діяльності, складного, опосередкованого характеру залежності розвитку мистецтва від економіки.

Прогрес у мистецтві було б глибоко помилково й безплідно, навіть з точки зору вузькоестетичної, обмежувати формотворчістю. Справжнє велике мистецтво завжди охоплене пафосом пошуку і відкриття нового в житті в ім'я втілення гуманістичного ідеалу, в ім'я перебудови світу для блага людини.

Сучасний реалізм активно використовує різноманітні умовні форми, символи, алегорію, фантастику, гротеск. При цьому найширша абстракція «не протипоказана» реалістичному методу, якщо вона сприяє виявленню закономірностей дійсності, відбиває реальні життєві відносини. Це, зрозуміло, не означає, що умовні форми мають якісь переваги; все залежить тут від конкретної мети, поставленої певним митцем у певному творі. У мистецтві взагалі надто шкідлива генералізація форм вираження, абсолютизація «модних» прийомів, побудови на цій хисткій основі якихось перспективних схем «стилю епохи», «мистецтва майбутнього» і подібних абстракцій.

Картина сучасного літературного процесу — строка-та, сповнена різноманітних явищ, суперечливих тенденцій. Тут і новий розквіт великої епічної форми (М. Шолохов, Р. Роллан, О. Толстой, К. Федін, М. Ауєзов, Я. Івашкевич). І своєрідне відродження художньо-документальних жанрів (П. Вейс, С. Смирнов, Р. Гохгут, Т. Капоте). І лаконічна манера оповіді з

характерним для неї прагненням «вірно зображувати, а не описувати» (Е. Хемінгуей). І широке введення ліричного начала в оповідну тканину твору (Ч. Айтматов, О. Гончар, М. Стельмах, І. Друце). І публіцистична наснага соціального роману (П. Куртад, А. Зегерс, Ю. Смолич, Н. Рибак). І пошук справжнього філософського узагальнення, змалювання діалектичного зв'язку між думкою і відчуттям, ідеєю та її втіленням, зростання питомої ваги ідейної проблематики у творах за рахунок емпіричної правдоподібності (Т. Манн, Л. Леонов, Г. Белль). Активізація авторського начала, безпосереднє введення оповідача в дію. Різке зростання ролі і значення іронії, гротеску (А. Франс, К. Чапек, Е. Штрїтматтер, Ю. Смул, І. Андрич). Поглиблення психологічного аналізу, внутрішній монолог, техніка потоку свідомості як засіб розкриття глибин людської психології, зламів душевного життя людей (У. Фолкнер, Н. Хікмет, Е. Тріоле, А. Стіль, К. Симонов, Є. Гуцало). Пошук засобів художнього втілення руху часу, ідеї історичного розвитку (Т. Манн, Л. Арагон, Л. Первомайський, А. Беляускас). Широкий розвиток форм реалістичної умовності (Б. Брехт, П. Когут, О. Левада) в ім'я розкриття дійсності в її складності, суперечності, потенціях.

Оновленими виступають структурні форми і прийоми організації матеріалу, розвитку дії — кондесованість оповіді, динаміка дії, посилення ролі «підводних течій», внутрішнього руху оповіді, сплав суцього предметного і гранично узагальненого, неодноразові розриви оповіді, зміна фокусних відстаней і часових планів, багатопланова ретроспекція тощо. Можна було б навес-

ти ще ряд, можливо, не менш характерних рис і ознак сучасного мистецтва слова. Але справа не в кількості прізвищ та прикладів, тим більше, що в конкретній практиці, у самих творах ці структурні елементи, ідейно-естетичні принципи постають, як правило, в складній єдності, взаємодії, переплетінні.

Говорячи про характерні структурні прикмети сучасної літератури, треба наголосити на тому, що з'явилися вони не на порожньому місці, не внаслідок якогось розриву з художньою традицією, досвідом поколінь, а були підготовані, експериментально випробувані літературою попередніх періодів. Мистецтво сучасності не можна зрозуміти в усій його складності поза органічним зв'язком з минулим, поза, як зазначає автор рецензованої праці, «найважливішою і плідною його традицією — традицією наступності, традицією використання і модифікованого засвоєння великої класичної спадщини».

Правильно відзначає це Д. Затонський, розглядаючи твори Б. Брехта та Е. Хемінгуея саме з точки зору розвитку ними класичних традицій, розкриваючи значення їхнього художнього новаторства. Тим прикріше зустрічати в цій книзі окремі місця, де аналіз підміняється загальними фразами, скоромовками типу «Сноу — не Шекспір...» (119), «Йонеско — не Шіллер!» (82); протиставленням літературних «обойм» — «романи Шолохова та Фадєєва, Леонова і Федіна, Казакевича і Граніна — це вже не роман Гоголя, Тургенєва, Толстого; Роллан, Нексе, Арагон, Хемінгуей, Томас Манн, Сноу писали і пишуть інакше, ніж це робили колись не лише Сервантес, Рабле, Філдінг, Стерн, а й Бальзак, Текке-

рей, Діккенс, Мопассан» (стор. 101). В деяких випадках, мабуть, заради утвердження «сучасної» манери писання, автор виділяє момент відмінності, на шкоду розглядові його разом з моментом зв'язку, спадковості. Цим, мабуть, слід пояснити наявність у праці окремих місць, де об'єктивно звучить певна недооцінка зробленого раніше в літературі. Так, невиправданим видається відшукування якихось «метафізичних сторін манери Бальзака» (стор. 157—158); безсумнівною однобічністю протиставлення насичені закиди у формалізмі на адресу Лоренса Стерна — «Стерн доволіно і ексцентрично порушував хронологічну послідовність дії...»; «ексцентрика»; «ескапади»; «Стерн грався з вогнем...» (стор. 102—103).

Правильно вказує Д. Затонський на вододіл в сучасному мистецтві — на характер уявлення про роль людини, її перспективи, на різне розуміння суті і форм взаємин між людиною і суспільством. Отже стає остаточно зрозумілим самий характер спроб модерністів замінити зображення особи в цілісності її соціальної, національної, історичної характеристики якоюсь безплотною «людиною взагалі», «абстрактною людиною». Тоді закономірно з'являються теорії «дегуманізації мистецтва» (Ортега-і-Гассет), прагнення «антироманістів» виключити людську особистість взагалі з літературного твору, підмінити дослідження характерів бездушним описом «світу речей» (Роб-Гріє).

Але й визнання гуманістичного начала, людської особистості взагалі як головного для художньої практики ще не визначає автоматично вирішення питання про ідейно-естетичну спрямованість позиції письменника. Визначальним є:

що і як бачить митець у людській особі, в її внутрішньому житті, її суспільній діяльності.

«Фрейдисти оголошують людину рабом звірячих, архаїчних інстинктів, — пише Д. Затонський, — екзистенціалісти вбачають у ній жалюгідний, тремтячий шматочок плазми, відданої на волю стихіям чужого й ворожого світу; ніцшеанці славлять у ній торжествуючого вбивцю, що топче всі етичні заповіді...»

У той же час не існує ніякого «сучасного гуманізму» взагалі; активному, соціальному, марксистському гуманізму в мистецтві об'єктивно протистоїть гуманізм абстрактний, що нездатний вказати реальний вихід, позитивну програму дії, яка б спиралася на соціальний конкретний аналіз. Навіть такий прогресивний в цілому художник, як Г. Белль, «державі буйволів», силам реакції, реваншистам, неофашистам, політиці і практиці боннської держави, буржуазному суспільству взагалі — усьому цьому може протиставити лише надто ефемерні цінності — морально-етичні основи християнського вчення, моральні начала релігійної, католицької свідомості. Подібні слабкості в утвердженні реальної позитивної програми можна простежити в творчій практиці таких письменників, як Грем Грін і Альберто Моравія, Ремарк і Фаллада, Селінджер і Апдайк, Кеппен і Фріш.

Різнобічно аналізуючи твори Дюрренматта, Фріша, Кеппена, Л. Франка, дослідник вказує на суперечності їх творчого шляху, сильні й слабкі сторони авторської позиції. Так, «проблема моральної відповідальності людини перед своїм часом» (М. Фріш), «зображення взаємин між індивідом і суспільством» (Ф. Дюрренматт), «гуманістичний по-

шук людини, утвердження людської доброти» (Л. Франк), протест проти відродження фашизму (В. Кеппен), проти загрози нової війни водночас поєднується з абстрактно-гуманістичним поглядом на світ, з уступками модерністським теоріям, із своєрідним соціальним песимізмом, «апологією слабкості», яка, в їх свідомості, синонімічна доброті, терпимості, гуманізму.

Праці Д. Затонського притаманна постійна активна зацікавленість творчим розвитком митців сучасного Заходу, які поступово, не без суперечностей, тимчасових поступок і помилок, виборюють для себе правду нашого часу, відкривають перспективу розвитку людства. Цей гуманістичний пошук письменників-критичних реалістів у сьогоденних умовах об'єктивно наближає їхню творчу практику до

революційного мистецтва, до мистецтва соціалістичного реалізму.

Проте слід сказати, що подекуди автор зловживає тотальними категоріями типу «новітній реалізм», «реалізм нашої епохи» (стор. 163), «реалісти ХХ століття» (стор. 276), «реалісти нашого часу» (стор. 296), «живий реалізм нашої епохи» (стор. 307) тощо. Водночас більш послідовне і конкретне звертання дослідника до художнього досвіду, естетичних досягнень літератури соціалістичного реалізму (в нашій країні і за кордоном) зробило б картину світового літературного процесу, революційну перспективу його розвитку більш наочною, жвавою, повнокривою.

Можна було б говорити і про деякі інші часткові прорахунки, недосить перекон-

ливі твердження у праці (наприклад, здається не в усьому переконливою полеміка з Б. Сучковим; заперечення викликає відкинуте нашою критикою трактування історичного роману як «роману-аналогії»).

Але в цілому нова праця Дмитра Затонського привертає увагу переконливістю викладу, глибоким висвітленням складних явищ сучасного мистецтва, поєднанням соціологічного аналізу з повнотою естетичного розуміння структури художнього твору; деяка ж полемічна загостреність окремих визначень, безперечно, викличе своєрідну «ланцюгову реакцію» у вдумливого читача — настійне бажання детальніше розібратися в складних процесах, що відбуваються зараз, визначити тенденції розвитку красногось письменства в сучасному світі.

КАМЕИДОСКОП ВСЕСВІТУ

НЕВИДИМОЮ КАМЕРОЮ. Співробітники кримінальної поліції в Італії зняли таємно фільм про нелегальний картярський салон у Равенні. На кіноплівку потрапили й хазяї салону, і його відвідувачі, що сиділи навколо гравального стола. Одним з найзаповзятливіших гравців виявився... голова державної комісії по боротьбі з нелегальними картярськими закладами!

ФАЛЬШИВИЙ ШАРЛАТАН. У Сполучених Штатах судили одного шарлатана, який лікував людей, не маючи на це відповідного дозволу властей. На суді обвинувачений, однак, показав диплом лікаря. «Я не мав би такого успіху, — пояснив він, — коли б пацієнти дізналися, що я справжній лікар. Зцілителям у нас вірять більше».

ВИХОВАТЕЛЬ З ОСОБЛИВИМИ ЯКОСТЯМИ. В одній нью-йоркській газеті вміщено таке оголошення: «Потрібний вихователь для трьох жвавих дітей. Оплата за згодою. Перевагу надаємо добре тренованому спортсменові, що має силу важкоатлета і терпіння святого».

ЗА ЕНЕРГІЙНИХ СЛУЖБОВЦІВ. Уряд Англії має намір підвищити працездатність всіх урядових чиновників за допомогою нових пілюль «Повернення юності КХ-3». Ці рожеві пілюлі нібито вселяють енергію й підвищують розумові здібності людини. Першу партію пілюль одержать детективи із Скотланд-Ярда.

ПРИЧИНА І НАСЛІДОК. Туристи, потрапивши до одної старовинної церкви поблизу Верони, дуже дивуються, коли бачать тут мозаїчну підлогу, що напрочуд добре збереглася, хоча церква збудована кілька сторіч тому. Священик пояснив туристам: «Віруючі цієї парафії протягом багатьох віків ходили босі».

Поділ на білих і чорних... Одне з найганебніших явищ, що й досі панують у Сполучених Штатах Америки. Більше як сто років тому, тисячі й тисячі африканців були захоплені в неволю й продані в рабство американським плантаторам. Відтоді, названі «неграми» (від «нігро» — чорний), вони міцно осіли на землях Західної півкулі, власними руками створювали її багатства, але й досі залишилися «людьми другого сорту», неповноцінними громадянами, більшість з яких живе в злиднях, не захищена законом, а в південних штатах і зовсім безправна.

Час від часу світова преса повідомляє про вибухи повстань в різних містах США: то доведені до відчаю негри виступають проти дискримінації, голоду, злиднів. Часом виникають справжні бої між негритянським населенням і регулярними американськими військами — сил поліції, як відомо, вже не досить.

Та ми розповімо тут лише дещо про інтимний бік стосунків між білими й чорними в Сполучених Штатах. Цілком природно, що між чоловіком і жінкою, хо-

БІЛИЙ ЧОРНИЙ

ча б і різного кольору шкіри, які живуть поряд і зустрічаються постійно одне з одним, — може виникнути кохання. Кохання може завершитися шлюбом. Як же ставляться до цього в «найвільнішій країні світу», в Сполучених Штатах?

Як відомо, в США кожен штат має свої закони, і лише в окремих випадках федеральний суд має право їх відмінити. Багато років в штаті Вірджинія, наприклад, існував такий закон: «Якщо білий укладе шлюб з чорношкірою, або чорношкіра з білим, то їх слід віддати під суд і ув'язнити на строк від одного до п'яти років». Цей бузувірський закон було відмінено урядом США лише 12 червня минулого року!

За рішенням Верховного суду в Вашингтоні всі, засуджені за цим законом, мали бути випущені з в'язниць протягом 24 годин. Та расисти Вірджинії й 15 інших штатів, де мішані шлюби також вважалися за карний злочин, не поспішали з виконанням цього рішення.

Анкета, яку провели два американські журналісти, Генрі Друбель і Дан Каррол, і про яку

розповів італійський журнал «Еуропео», свідчить, що становище людей в США, які взяли змішаний шлюб, а також становище їхніх дітей, аж надто тяжке. Треба мати і велике почуття, і велику силу волі, аби одружитися з кольоровим. Кожна така пара наперед знає, що буде піддана остракізмові: білі знайомі перестануть з нею вітатися, та й негри далеко не завжди прихильно ставитимуться до чорної дівчини, яка погодилася стати дружиною білошкірого. Адже, в їхньому уявленні, він один з тих, хто в особі расистів-негронависників, цькує чорношкіре населення країни.

Особливо гострим є, звичайно, становище в південних штатах, де активно діє ку-клукс-клан, і де расово змішану пару можуть навіть лінувати. У разі такого шлюбу чоловікові з дружиною лишається хіба негайно виїжджати до північних штатів та й то переважно до якогось великого міста, наприклад, до десятимільйонного Нью-Йорка, де вони звертатимуть на себе меншу увагу, ніж у маленькому провінційному містечку. Але, якщо припустити, що в північних штатах таке подружжя може не боятися за своє життя, то однаково їх бойкотуватимуть знайомі, їм важко буде знайти квартиру, з них знущатимуться перехожі на вулиці...

Негр Генрі Д., чоловік білошкірої, на запитання, як він збирається виховувати своїх дітей, відповів: «Моя дружина Барбара хоче, щоб ми переїхали до Франції, Радянського Союзу або до якоїсь іншої країни, де немає расової дискримінації, і там дати освіту нашим дітям».

Білошкірий Сідней Грперман, одружений з негритянкою, обурено заявив: «Немає нічого ганебнішого, як забобон, начебто кожна країна мусить складатися з самих лише негрів або самих білих! Чому ж у такому разі не вимагати, щоб в одній державі жили виключно високі люди, а в іншій тільки коротунки?!»

Расизм — ганьба Америки! Так кажуть про сучасні Сполучені Штати. І це справді ганьба для країни, яка рекламує свої удавані свободи.

Джим Баргон і його дружина Памела. Її батьки не знають, що чоловік Памели — негр.

«Я одружилася не з негром, а з Джерардом», — так каже Рут Ноел.

«Расову проблему треба розв'язати!» — цього вимагає не лише Джон Кар, чоловік негрятини Норін, а й тисячі людей в США.

НОВЕ У СУДОПРАВСТВІ. За рішенням міністерства юстиції США, жінкам-присяжним дозволяється під час судового засідання займатися в'язанням, оскільки це, як написано в тому рішенні, «не може позначитися на ході судового розгляду».

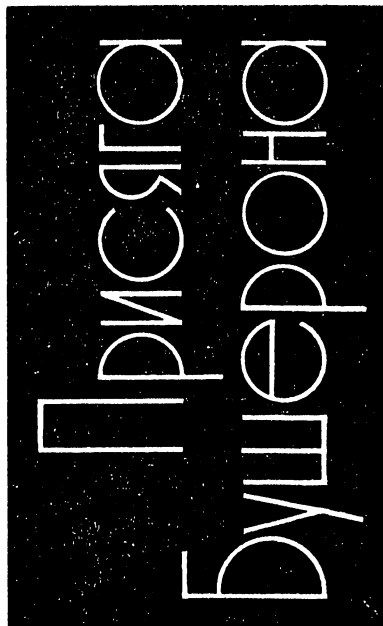
ГІТЛЕР В ОРИГІНАЛІ. Газетка боннських неонацистів «Дойче національ унд зольдатеңцайтунг» видало окремою збіркою промови Гітлера. У рекламній об'яві про вихід цієї збірки написано так: «Твердження деяких антинаціональних органів преси про те, що нібито промови Адольфа Гітлера подано у скороченому вигляді, не відповідають дійсності. Наша збірка містить промови Гітлера без будь-яких скорочень, й укладачі несуть повну відповідальність за автентичність надрукованих у ній матеріалів».

ЩО Ж ТАКЕ ЧЕСНІСТЬ? Міністерство юстиції Сполучених Штатів видало розпорядження, за яким журналісти, перш ніж писати про корупцію серед державних службовців, мають довести, що документальні докази, якими вони користуються, добуті «чесним шляхом, а не викрадені».

Про «чесність» самих державних службовців міністерство юстиції США воліє промовчати.

НЕ ПОШКОДУВАВ... Можна зрозуміти здивування парижан, коли одного дня вони побачили, як з самої верхівки Ейфелевої вежі летить вниз... телевізор. Той, хто вчинив таке, житель Парижа Фелікс Лоран пояснив:

«Я не пошкодував свого нового телевізора, аби хоч у такий спосіб висловити рішучий протест проти засилля надокучливої реклами у наших телевізійних програмах. Французи розуміють мій розпачливий вчинок!»

Цікава історія скарбів іранського шаха, які виставлені нині на загальний огляд в іранській столиці Тегерані.

Протягом довгих віків, крім членів родини шах-ін-шаха та кількох довірених вельмож, ніхто не мав права доступу до цієї скарбниці. Існував суворий закон, за яким відкривати двері скарбниці можна було лише у присутності дев'яти спеціально на те уповноважених вищих чинів двору. Цей закон мав силу і в 1930 році, коли до огляду скарбів шаха був допущений французький ювелір Бушерон.

Причина його візиту була досить прозаїчною: фінансові справи тодішньої Персії були такі кепські, що батько нинішнього шаха став розмірковувати, чи не продати фамільні дорогоцінності роду Пехлеві. А щоб не продешевити, йому потрібні були поради знаменитого паризького експерта Бушерона.

Разом з трьома своїми колегами Бушерон приїхав у Тегеран і, склавши урочисту присягу про додержання цілковитої таємниці, приступив до справи. Збройне варта провела його до дверей скарбниці, де на нього вже чекали згадані дев'ять вельмож.

Паризькі ювеліри дотримали присяги й нікому не розповіли про те, що побачили в шахській скарбниці. Відомо лише, що Бушерон порадив тодішньому шахові Пехлеві розкрити таємницю своїх скарбів і влаштувати виставку цих дорогоцінностей.

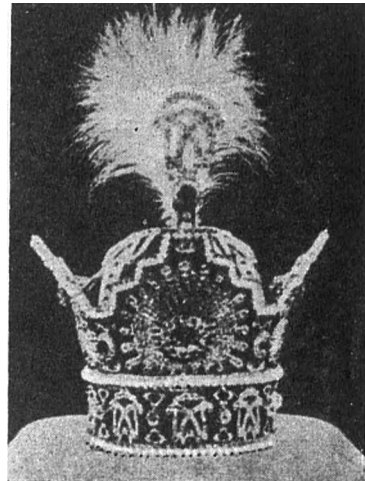
Минуло майже три десятиліття, і лише в 1958 році пропозицію старого Бушерона, який на той час уже помер, було реалізовано. З Парижа запросили як експерта й організатора виставки його сина Жерара. Знову було покликано дев'ять розцяткованих вельмож — і в їхній присутності Жерар Бушерон зайнявся організацією виставки.

Усього в колекції нараховується близько трьох тисяч різних дорогоцінностей, з яких найдешевшою вистачило б, щоб забезпечити життя цілої родини на багато десятиліть. Дві третини експонатів виставки являють собою подарунки від інших східних володарів, а третя частина — це трофеї переможного походу шаха Надіра до Індії в 1737 році. Тоді його військо вдерлося аж у Делі, де шах і став вимагати контрибуції від Великого Могола.

— Ми підемо звідси, — заявив Надір, — лише тоді, коли Великий Могол віддасть нам усі свої скарби.

Правитель Індії, опинившись в безвихідному становищі, змуше-

Одні з експонатів музею в Тегерані.

Частина зала музею з «Павиним трон».

ний був пристати на цю вимогу. Віддаючи завойовникові діаманти, перли, золото, чудові вироби місцевих ювелірів, він намагався хоч дещо врятувати й для себе. У своєму великому тюрбані він сховав дорожочинну шкатулку, оздоблену коштовними смарагдами. Та володар не знав того, що за кожним його рухом стежили шпигуни шаха Надіра.

— Великий Могол! — сказав перед відходом із Делі на урочистому прощанні шах Надір. — Хай віднині вічний мир пануватиме між нашими народами. І на знак цього, за звичаєм правовірних, поміняймося з тобою нашими тюрбанами.

І Великий Могол, мало не плачучи від злості, змушений був передати Надірові свій тюрбан разом із дорожочинним начинням.

Як свідчить Жерар Бушерон, вартість цієї шкатулки становить

100 мільйонів франків. Так дорого коштує не лише золото і каміння, а й праця індійських ювелірів, які одну таку шкатулку робили протягом цілого свого життя.

Багато скарбів виставлено тепер на загальний огляд у спеціально збудованому Тегеранському музеї. Досить згадати хоча б «Павиний трон» із чистого золота, який важить понад сто кілограмів і оздоблений павичами із діамантів; золотий глобус діаметром у півтора метри, де кожне місто позначене великим рубіном; або знаменитий діамант «Даріайе-нур», який важить 186 каратів.

Сорок фахівців працювали десять місяців над спорудженням із сталі й скла будинку-музею, витриманого в східному стилі. Однак тут працювали не самі лише архітектори. Багато праці доклали й фахівці, які створили всередині музею складну систему електронної сигналізації, різних охоронних механізмів.

Незліченні багатства, виставлені в столиці відсталій й вбогій країні, є переконливою ілюстрацією до феодальних контрастів Ірану.

КАМЕЛОСКОЛ ВСЕСВІТУ

БОННСЬКА ПЕДАГОГІКА. Оператори західнонімецького телебачення дістали нові вказівки про зйомки таких подій, як страйки, демонстрації, антивоєнні мітинги тощо. У подібних матеріалах неодмінно має фігурувати також поліція. Як пояснив представник відомства преси та інформації уряду ФРН, «відсутність поліції може видатися телеглядачам ознакою відсутності належного порядку, а це лише заохочуватиме безвідповідальні елементи до антиконституційних дій»...

МАЮТЬ РАЦІЮ. Міністерство внутрішніх справ Мальгашської Республіки (острів Мадагаскар) наказало поліції стягувати штрафи з жінок і дівчат, які з'являтимуться на вулицях населених пунктів у міні-спідницях. У розпорядженні міністерства написано:

«Ми не заперечуємо проти наслідування нашим народом досягнень світової культури й цивілізації, але ми не можемо віднести до ознак культури й цивілізації спідниці «міні», які протирачають традиціям нашого народу і ображають його почуття».

ВНЕСОК У НАУКУ... Американський професор теології Густав Девідсон закінчив складання, як про це пише газета «Нью-Йорк таймс», «найповнішого» списку ангелів. Цей список подає докладні відомості аж про 3406 різних ангелів, які згадуються у Біблії. Професор працював над цим своїм твором понад двадцять років.

З ПЕРЕЛІКУ... Серед різних громадських організацій, заборонених грецькою військово-фашистською хунтою як «підіривні», є також засноване понад сто років тому «Товариство садодів-аматорів».

повернення з того берега

ПОВІСТЬ

Розділ перший

Ми сидимо в неглибокому шанці, що його викопали німці кілька тижнів тому. Перед нами Одра. За сто метрів, а може й ближче. Та поночі берега не видно, ми тільки чуємо річку, чуємо й відчуваємо її.

Час від часу, голосно стогнучи, падають у воду німецькі снаряди. Тієї ж миті східний берег річки розквітає спалахами пострілів— ворог пильнує. А чорний стовп води розприскується на мільйони важких краплин.

Чутно, як вони падають на розбурхане річкове плесо. І на мить нам здається: то суне на нас шумка весняна злива, а ми немов прокидаємося з глибокого сну й виходимо їй назустріч, щоб обмити в дощових струменях обличчя, руки й повернутись додому.

Наївне марення, та добре, що воно, хоч на мить вихоплює солдата з цього неглибокого шанця.

— Воювати треба тільки вночі, — каже Кароль.

— Уночі треба спати, — заперечує Збішек і, наче на підтвердження, широко позіхає.

— Нічого ти не тямиш, — веде своєї Кароль. — Уночі легше. Стріляєш у людину... Не бачиш її обличчя, її жаху. Вночі легше...

— Відправ його до санбату, — обертається до мене Збишек, — знову верзе дурниці. І за віщо мене пан бог карає, що доводиться з божевільним іти на завдання?

Я не втручаюсь у розмову. Вони завше отак чубляться. Я вже звик, і мені аж неспокійно стає, коли не чути філософських Каролевих тирад і зухвалих Збишекових відповідей.

Уже три роки, як ми разом. На довгому шляху війни порозгублювали ми багатьох друзів, а нам іще якось таланить.

Із сусіднього шанця нараз долинає голосний шепіт поручика Криски:

— Хлопці, за п'ять хвилин...

— За п'ять хвилин, — кажу й собі мимохить.

— Ще п'ять хвилин? — нервує Збишек.

Я не відповідаю. Думаю вперто про отой наш талант. Тиждень тому ночували ми в глухому містечку Моринь. То була справді чудова ніч.

Ми влаштувались у невеличкому порожньому будиночку. Кароль приготував вечерю. Відкрив багнетом «тушонку» і завів традиційну розмову про безглуздя війни. Збишек, що саме старанно мив ноги, прийняв, як завше, виклик. Він запально звинуватив Кароля в поразенстві, бабській вдачі, нікчемності, антипатріотизмі і ще в багатьох інших моральних та психічних вадах.

У цих постійних сперечаннях уже витворився кумедний шаблон, хоч супротивники були зовсім різної вдачі. Кароль — філософ, Кароль, що шукав собі книжок по зруйнованих будинках, Кароль, що докучав нам, декламуючи перед сном вірші, а всяку розмову починав словами: «Дозвольте зауважити, що порушене питання треба насамперед глибоко вивчити...» — той Кароль був звичайний сільський хлопець.

Прямовитий Збишек, що соромився високих слів, ніби венеричної хвороби, Збишек, що мав веселу червону пику й долоні, наче дві хлібини, здоровань, що для нього марширувати цілісіньку ніч — тільки приємна розвага, по якій добряче спиться, — той Збишек був єдиний син міського лікаря.

Кароля дожидав удома батько. Від нього часом надходили запізнілі листи — вони не встигали за фронтом, що швидко посувався вперед.

Збишека вже ніхто не дожидав. Батька розстріляли німці, мати померла з тифу. Тверезий він ніколи не говорив про своє лихо. Але вряди-годи нам випадав короткий перепочинок, можна було виспатись після безсонних ночей, і тоді Збишек напивався до нестями. Пив горілку жадібно, великими

ковтками, аби швидше... Потім хапав повітря, широко роззявивши рота, і то вже був зовсім інший Збишек. Мінявся він одразу й несподівано.

...На стільці сидить зажурений чоловік, що скорився своїй долі. Гукаєш його — не чує. Торкнеш — не помічає. В таку мить він, певне, десь дуже далеко від містечка Моринь, оточеного старим захисним муром, далеко від фронту, що, наче злий спраглий пес, добіг до річки й уклався спочити при багnistому її березі.

Збишек десь далеко і від цього берега, й від усіх подвигів та злигоднів. Від пошарпаного мундира, від драних чобіт, від лихої весняної вологи, що проймає під брудною сорочкою аж до кісток.

Ми заздримо його здатності так одразу відриватись од дійсності. І ми шануємо її. Шануємо благословенну горілку, святу воду, нашу розрадницю.

— За дві хвилини, хлопці...

Поручик Криска прослизав до нашого шанця. Кладе на мокру землю німецьку трофейну карту, засвічує ліхтарика і спрямовує на неї зелене світло, затуляючи його своїм тілом.

З педантизмом, гідним пошани, він додивляється до кожної позначки, кожної лінії, кожної назви, де за кільканадцять хвилин ми будемо знову ризикувати, знову виконувати свій обов'язок, знову грати зі смертю.

За дві хвилини... Але ж був той Моринь. Одноповерховий будиночок, чиста перина і повне горнятко вареної картоплі в лущайках.

Велика учта чотирьох солдатів. Четвертим був підпоручик Шуман. Вічний, залізний підпоручик. Не знаю, як воно так робиться. Ніколи не міг того збагнути. Шуман був підпоручик ще в 1939 році. До нас він прибув під Хелмом. У Люблін ми вступили вже разом. І разом пройшли сотні кілометрів.

Кілька разів нас викреслювали із списку живих. Потім — похвальні накази, медалі, відпустки, і знов бої та фронтовий шпиталь... Тільки я все ще був сержант, а Шуман — підпоручик.

Ну, нехай уже так ставились до мене, але якого біса ця упередженість щодо Шумана?

Може, то була упередженість, а може, йому просто не таланило. За Шумана забували, коли йшлося про нагороди, і згадували, коли треба було виконати особливо небезпечне, відповідальне завдання. Якщо людині так поведеться в мирному житті, то її кар'єра кінчається на посаді старшого референта. Війна урочисто культивує геть усі цивільні права, традиції та звичаї. Хіба тільки назви міняються.

— Готуйтесь! — шепоче поручик Криска.

Я затягаю міцніше паска, застібаю плаща на всі гудзики. За кілька секунд ми вислизнемо з цього неглибокого шанця. З-над річки ліхтариком дають знак, що все готове.

...Але ж був той Моринь. Одноповерховий будиночок. Уранці ми змілися під помпою. Шуман умився перший і подався на вулицю. Серед неї стояв, наче барикада, обгорілий німецький танк. Зненацька пролунали два постріли, і Шуман упав навколішки. Він іще озирнувся на нас, показав рукою на сусідній двоповерховий будинок і тримався, поки ми добігли до нього. Тільки він не прожив і трьох хвилин. А за три хвилини Збишек і Кароль уже вели через вулицю присадкуватого есесівця. Провели повз Шумана, та підпоручик уже нічого не бачив.

Німець поводився, немов був не сповна розуму. Спершу реготав шалено, а тоді зайшовся істеричним плачем, розмазуючи кулаком сльози, ніби скривджена дитина.

Тож не було вже Шумана, підпоручика Шумана. На його місце став поручик Криска.

— Вже!.. — вигукує Криска.

Мовчки вибігаємо з шанця. При березі стоїть літній вусатий сапер, тримаючи на шворці невеличкого човна, що рветься йому з рук, наче впертий цап.

Весняна, лиха річка. Вірити їй не можна. Поки ми допливемо до того берега, наші гвинтівки, багнети і гранати нічого не важать. Скільки вже того смертоносного залізчя лежить на дні Одри!

Сапер дожидає, поки ми всі посідаємо у човен, тоді кидає нам шворку й помалу, поважним рухом креслить у повітрі хрест.

Хай йому здається, що на цьому боці безпечніше. Хай йому так здається.

Кароль махає старому рукою на прощання, але той уже обернувся до нас спиною і не бачить. Відтак і ми вже дивимось в інший бік. Дивимось туди, де за кілометровою смугою квітневої ночі й квітневої річки має бути берег.

Ми веслуємо по черзі. Спершу я з Каролем, далі поручик із Збишеком.

Одра бурхлива, бистра, вона зухвало зіштовхує нас з напрямку, що його підказує шосте чуття розвідника. Ми не пропливли ще й двісті метрів, а мені вже печуть од весел долоні.

— Ліворуч... — чую шепіт поручика Криски. — Іще більше ліворуч.

— Чортової віри робота! — лається під ніс собі Збишек. — Крутимось, немов на каруселі.

Ще нема чого журитися. Десь у глибині німецьких позицій раз у раз спалахують виблиски пострілів. Протягло виючи, снаряди летять високо в нас над головами.

Цей дарунок ще не для нас. На тім боці

ще ніхто не знає за нашого човна. Тож ми ще можемо щосили змагатися з річкою.

Тепер уже веслюють Збишек з поручиком. Могутні Збишекові плечі ритмічно згинаються. Я покладаюсь на силу свого приятеля і заспокоююсь.

— Увага! — нараз застерігає Кароль.

Ми вже бачимо. З німецького берега здіймається невисокою дугою ракета. На мить довкола стає зовсім видно... На мить? Кожної секунди, що спливає страшенно поволі, нас можна двадцять разів побачити і двадцять разів убити.

Нерухомо лежимо в човні, тамуючи подих. Під нами нуртує річка. Наші зморені тіла добре відчують її. А човен мчить за бурхливою течією.

Коли ракета, догорівши, з сичанням падає у воду, з німецького берега розлягається довга черга пострілів. Чи нас уже побачили? Так швидко? Поцілять одразу? Чи влучать у воду? Чи в цього лихого човника? Тоді ще можна... Що тоді можна? Ми вже посеред Одри, і без човна не повернутися назад. Вода крижана, а течія якраз для самогубців. Вони навмисне вибирають такі річки.

Проте стрілянина вщухла, у вухах тепер дзвенить фронтова тиша. Ми живі, човен цілий, і надія, мало не знищена тою несподіваною стріляниною, дедалі міцніє.

Треба надолужити згаяний час, вийти на правильну путь. Ми веслуємо з останніх сил.

Нараз озиваються важкі кулемети з нашого берега. Та стріляють не з Гоздовіце, звідки ми вирушили п'ятнадцять хвилин тому.

То перша дивізія б'є з Секерек по німецькому березі, одвертаючи, певне, увагу ворога від самотнього човника з чотирма солдатами, що скупилися на дні.

— Швидше! — квапить поручик. Даремне квапить, бо ми й самі поспішаємо. Ми теж уміємо лічити секунди, знаємо їхню безмежність і їхню непевність.

З нашого боку гримотить уже справжня канонада. Якийсь час німці мовчать, вичікують, доки з'ясується ситуація, а тоді, немов надолужуючи згаяні хвилини, відповідають шквалом вогню.

І під цей урочистий концерт ми наближаємось до німецького берега.

Що ми знаємо про нього? І забагато, й замало. Вранці з високого узгір'я в Гоздовіце ми вдвох із поручиком оглядали західний берег Одри. Пильно, метр за метром запам'ятовували топографічні ознаки. У бінокль було добре видно хвилясту лінію німецьких шанців, а перед ними — чорні смуги протитанкових ровів. Над самим берегом простяглася загорожа з колючого дроту.

Будинки по той бік — ми певні — були вже не просто собі будинки. Німці мали час

поробити з них бункери, повгризатися в цю багнисту землю.

Добре знаємо також, хто дожидає нас на тім боці. Дожидають дві дивізії: 606 й 5 легка піхотна дивізія, якій наші хлопці раз уже перебили карк на Валу Поморським.

Тож знали ми багато, але зараз усе наше знання не варт було й ламаного шеляга, бо лишалось загадкою найважливіше: чи невисока купа дерев при березі, що до неї ми оце пливемо, не криє для нас небезпеки.

Ми збочили на кільканадцять метрів ліворуч від потрібного напрямку й пливемо тепер за течією, нечутно, без весел. Я вмощуюсь на носі, біля Збишека.

Далека канонада в Секерках поволі вщухає. Хвилини тиші довшають, і тоді ми дослухаємось до звуків недалекого вже берега.

Я даю рукою знак, і човен помалу входить під чорну сутінь дерев. Збишек хапается за гілки, що звисають над водою.

Берег... Нарешті, берег. Дивлюсь на світний циферблат годинника. Двадцять хвилин на першу. Тільки двадцять хвилин, як ми виїхали! Тільки двадцять хвилин...

Ми знаємо, куди прямувати. Мовчки повземо біля самої води. Перший Кароль, тоді поручик, а я останній. Збишек зостався на березі, коло човна.

Тепер я заспокоївся. Ми вже на твердій землі. Знову почуваю довіру до свого пістолета. Тут я не чекатиму пасивно смерті. Тут смерть інша, ніж там, на воді, у хисткому човнику. Можна з нею боротися, можна стріляти в неї...

Вузька смужка заростей кінчилася. Перед нами — чорна просторінь. Небезпечна просторінь. Поручик Криска нетерпляче роздивляється навколо. Відійде на кілька метрів і тихо вертає назад. Порух руки... Так, розуміємо. Ідемо слідом за ним. Ось дерево з купкою кущів і шанець. Рівенько, аж педантично утрамбовано землю. Втрюх ледве вміщаємось у цій прямокутній ямі.

Мабуть, зараз ми думаємо про одне й те саме: чи прийдуть вони сюди, до свого шанця? І скільки їх буде?

Веслуючи, ми нагрілись, а тепер од нічного холоду дубіють руки. Сидимо нерухомо. Дослухаємось. Далекі постріли. Близькі постріли. Жовта ракета. Зелена ракета. Далекий гуркіт мотора і запізнений постріл мортири.

Тепер не варт думати, що буде, коли прийдуть. Не варт міркувати, як вертатимем назад. Коли б тільки вони прийшли і ми їх захопили!

— За сім хвилин перша, — шепоче Кароль.

Щось із ним не гаразд, коли заговориш. Усі ж ми маємо годинники і не зводимо очей з прудких світних стрілок. Усі ми знаємо, що за сім хвилин перша. А він сказав. Певне, мусив сказати.

Нараз чути ходу. Але за мить знов усе стихає. Невже завернули?

Я обережно висуююся з шанця. Ніч темна. Такої ночі треба звірятися на вуха, а не на очі. Чудова ніч. Розвідники люблять такі ночі.

Тепер ходу чути виразніше. Неритмічно й глухо човгають чоботи.

— Патруль, — каже поручик.

— Двоє чи троє? — питає Кароль радше себе, ніж нас.

Німці йдуть стежкою за кілька метрів од нашого шанця. Нам видається, ніби ми бачимо їхні постаті. Хочемо їх бачити.

Гострий, горловий вигук:

— Was ist denn los?¹

Це вони про нас? Шукаю ногою твердого місця. Як доведеться вискакувати з шанця, то робити це треба швидко.

— Schon gut... Herr Feldwebel...²

Уривчастий сміх. Швидкий напівшепіт, і вони йдуть далі.

Поручик стиха лається. Ми теж лаємось останніми словами, та вже нема ради. Вони пішли. А були за п'ятнадцять метрів од нас. Нам уже здавалося, що вони — наша власність.

— То що? — питаю поручика. — Що далі?

— Сволота, — лається він. — Не хочуть до пуття кругом понишпорити. Телепні, а не патруль.

За кілька хвилин вилазимо з шанця. Треба шукати десь в іншому місці. Тримаємось й далі берега. Але не тому, що тут безпечно. Адже хтось пильнує берег. Хтось пильнує його вночі від таких, як ми.

Від дороги, що нею йшов патруль, біжить вузька стежечка до берега. Ми вмощуємось обабіч неї. Я з Каролем по один бік, поручик по другий.

Я згадую Шумана. Він мав нюх. Нюх наче в гончака. «Сюди прийдуть, неодмінно прийдуть», — запевняв він. І жодного разу не помилився. Якось, коли ми чекали край молодого лісу, їх прийшло чоловік з п'ятдесят. І неподалік од нас заходилися копати шанці.

«Візьмемо їх усіх», — жартома запропонував Шуман, поглянувши на збентежені наші обличчя. Ми дожидали дві години, слухаючи теревені німців, стомлених роботою. Нарешті один пішов у наш бік. Ступив два кроки до Шумана, спустив штани.

Так ми його й забрали, із спущеними штаньми.

¹ Що сталося?

² Усе гаразд... пане фельдфебель...

«Треба знати, коли до вітру йти, — підсумував цю історію Кароль. — І не під носом у підпоручика».

— Чуєте? Хлопці, чуєте?

Швидка хода заскочила нас. Хтось дуже поспішає. Повземо ближче до дороги. Двоє... Напевне, двоє. Це не патруль. Патруль не ходить так швидко.

Ще п'ятдесят метрів. Двадцять.

— Я беру «живого», — швидко шепоче поручик. Адже другого треба одразу вбити.

Десять метрів!

Підхоплюємося разом. Падаю вагою всього тіла на німця. Але той спотикається, і мій ніж щосили розтинає повітря.

— Um Gottes willen!..¹ голосно зіпає німець. Боже, як голосно. — Um Gottes willen!

Уже я впіймав його. Лежить. Уже ніколи не галасуватиме. Уже відвоювався.

Притьмом обшукую його кишені й біжу на допомогу поручикові.

Вони ще борсаються. Німець попався дужий. Кароль стискає йому пальцями борлак, а Криска в'яже руки.

Чути близький тупіт, вигуки...

— Halt! Wer ist da? — а тоді, не дочекавшись відповіді: — Feuer!²

Отже, вони почули, як волав німець. Це моя провина, моя, тільки моя.

Поручик штовхає німця дулом у спину.

— Vorwärts! — хрипко кричить він. — Vorwärts! Los, weiter!³

Німець тепер слухняний. Може, сподівається, що свої відіб'ють його, і тому не хоче нас провокувати на постріл у спину.

Біжимо до човна. Нас женуть постріли й верескливий галас. Ми ще не відповідаємо вогнем. Виблиски пострілів зразу показали б, куди ми тікаємо.

Раптом ми лишаємося втрюх. Озираюсь за Каролем. Одбігаю трохи назад. Ось він... Лежить непорушно. Хочу звести його, та марно. Кароль мертвий. Знаю це напевне. Я вже навчився пізнавати смерть. Вона вже не одурить мене.

— Леоне! — гукає поручик.

Я залишаю Кароля й біжу слідом за ним.

— Кароль зостався, — пояснюю я, не спиняючись. Пояснюю, ніби Криска не знає про це.

Німець голосно сопе й тримається за серце.

— Нічого тобі не зарадить, — кричить поручик, — додому вже близько!

Авжеж близько, коли нашого човна можна назвати домом.

Та німець з розгону перечіплюється об коріння, що стирчить із землі, й падає.

Не спиняючись, я добігаю до Збишека.

— Усе гаразд, — чую його спокійний голос. — Відіб'ємося.

Та й наробили ж ми галасу!..

Спалахує ракета. Німецький берег захлинається пострілами.

— Не вдалося, — раз по раз проказую сам до себе нишком, наче молитву. — Все надаремне. Сто разів щастило. А це вже сто перший раз.

У зеленому світлі ракети я бачу поручика й німця, що важко підводиться з землі. Потім німець уже стоїть, а поручик зненацька падає навznak. Падає поволі, ніби нерішуче, — я бачу це, поки згасає ракета.

Я вже біля них. Зі мною Збишек. Він штовхає німця до човна.

— Мерщій! — волає Збишек. — Подивись, чи живий.

Дивлюсь. Куля розірвала Крисці щоку й застрягла в голові.

Знову ракета. Дивно, що досі нас усіх не відправили до бісового батька. Навколо видно як удень.

В Гюстєбізе обізвалися наші гармати. Хочуть, аби ми згубилися в цій чимраз гучнішій канонаді.

Я стрибаю в човен, хапаю весла. Збишек лежить на носі й стріляє довгими чергами по берегу.

Коли постріли нараз уриваються, повертаю голову й бачу, як Збишек помалу хилиться за облавок. Я кидаюся до нього, але він не встигає вже схопитися за мою руку. Вода приймає його тихо, безгучно, як справжнього розвідника.

Я лягаю на дно човна й скеровую дуло впрост у спотворене жахом обличчя полоненого.

— Nicht schießen!¹, — благально скавучить він.

Німець веслує завзято. Страх надає йому сили. Хай веслує за двох.

Коли ніс човна з розгону вганяється в наш берег, я повагом підводжуся. Лиш тепер уважно придивляюся до нашої жалюгідної здобичі.

Німець іде непевно, раз у раз повертається в мій бік. Придивляюся до нього зблизька. Трьох за одного! За цю гниду, що конає зі страху!

— Also, wir sind da!² — бурмочу я в нестямі й б'ю обер-фельдфебеля щосили в пику.

Машина мчить униз поміж густими шпалерами дерев, робить несподівані закрути. Гальма пронизливо вищать, я щораз б'юся головою об залізне пруття, на яке напнуто брезент.

¹ Ради бога!..

² Стій! Хто там?.. Вогонь!

³ Вперед! Вперед! Далі!

¹ Не стріляти.

² Ось ми й на місці!

Зостався я сам один. З цілого гурту добрих хлопців, добрих розвідників зостався чи не найгірший.

Німець і досі зазирає мені в очі. В сірому світанні бачу перекривлене страхом обличчя. Обер-фельдфебель шукає в моїх очах свій вирок, а я подумки наказую йому: на допиті кажи все чисто, що знаєш. Кажи, кажи... Просвіти, боже, цього шваба, просвіти, аби знав усе, що спитають. Його відомості мусять бути дуже важливі, бо за них наклали головою ті троє, що лишилися на західному березі Одри. Річки німецької долі. І нашої, нашої теж.

Будиночок високий і довгий. Такі часом малюють діти — гарно, казково, не відчувачи пропорцій. Сім сходинок, важкі, окуті залізом двері, просторий темний передпокій. («Сюди, сержанте, капітан чекає на вас»). Знову сходи, стрімкі й вузькі. Вони трохи вгинаються під ногами, і мені здається, ніби я йду небезпечною кладкою. Кінець сходів — то мій другий берег. Я не дуже поспішаю, бо нема чого. Я вже сам себе визнав винним. Тепер мушу визнати це вдруге. Визнати й спокутувати.

Ще кілька кроків, ще один заворот, і вже мене вітають прочинені двері капітанового кабінету.

— Громадянине капітане, сержант Кобринь...

— Гаразд, сідай. Я вже все знаю. Мені доповів поручик.

Я сідаю на дубовий ослін, спиною до відчиненого вікна. Знадвору чути голоси. Обертаюся й бачу: двоє солдатів копають у дворі яму. Ось вони зупиняються, встромляють лопати в землю. Стоїть така тривожна мертва тиша, що я виразно чую кожне їхнє слово:

— Закуримо?

— А чого ж...

— Тверда земля, холера, кам'яниста.

— Погано в такій лежати.

— А в якій добре?

Повільними рухами вони витягають з кишень полотняні торбинки. Я знаю ці надміру поважні рухи завзятих курців. Беруть пучками тютюн так делікатно, ніби це пелюстки квітів. На землю не впаде й крихти того чорного тютюну, що відгонить фронтовим духом — духом спітнілого брудного тіла, пороху й вогкої землі, що до неї так часто й міцно ми припадаємо.

— Доповідаю, це моя провина. Через мене той другий заволав, і німецька варта почула. Завдання в мене було надзвичайно просте, а я все зіпсував. Як початківець, як шмаркач...

Капітан уважно придивляється до мене, наче він лікар, а не розвідник. Я відчуваю

його пильний стурбований погляд. Отже, мої справи такі кепські, що за мене турбуються, наче за дитину.

— Завжди слід зважати на перевтому, — бурмоче капітан. — А ти останнім часом працював у дві зміни. В тому, що сталося, є трохи й моєї провини. Треба тобі відпочити.

Знов обертаюсь до вікна. Коли б ця розмова була вже позаду! Коли б уже все було позаду. Досить одійти кілька кілометрів од цієї річки, щоб опинитися в іншому світі. За нашими плечима лежить великий шмат визволеної землі. Повернутися додому, відпочити, вимити руки від крові й міцно заснути. Чи до того дому й до відпочинку я конче мушу брести через цю річку? Чи не можна повернутися іншою, спокійнішою дорогою?

Солдати старанно затоптують малесенькі недокурки. Плюють на долоні, і дві великі лопати знову мигтять у повітрі. Вже скінчився шар чорної землі. Тепер з лопат сиплеться ясний, наче сонце, пісок.

— Тиждень тому дали йому Хрест Мужніх...

— А тепер ми дамо дерев'яний.

Я бачу тільки спини тих двох солдатів. Вони згинаються не дуже ритмічно й не дуже швидко. До ями підходить повновидий капрал і стає на купу грузької землі.

— А ви поспішаєте, наче на той світ, — каже капрал і обережно переступає на твердіший ґрунт.

— Навіщо поспішати? — відказують солдати і, ніби підкреслюючи, що квапитись у такому ділі не варт, демонстративно випростуються. — У могилу чоловік завжди встигне.

— Дивись, аби живіт не розболівся з філософії, — каже капрал. — Щоб за п'ять хвилин була яма!

Він іде повагом, наче вже готується до поховальної церемонії.

— Кого сьогодні ховаєте? — питаю я капітана.

— Козловського... Ти знав того рудого санітара?

Я знав. Дуже добре знав. Він витяг мене, пораненого, з води. На празький берег. Ми наступали тоді на Жолібож. Сталося це десь наприкінці листопада. Повстання вже давно було розгромлене, однак Варшава ще палала, і вночі варшавські пожежі відбивались у Віслі.

Тієї ночі теж горіли будівлі. Я скочив з пробитого човна в річку, наче у вогонь. Пропливши трохи, раптом відчув, що поранений. Мене охопив страх. У розпачі гатив я по воді заляканими руками. Зненацька хтось вхопив мене за волосся й потяг до берега. Я знепритомнів. Тільки в шпиталі мені розповіли, хто мій рятівник. Коли я дя-

кував Козловському, він зашарівся, мов та дівчина, й пробурмотів собі під ніс: «Та ви б і самі допливли, сержанте. Адже до берега було метрів п'ятдесят».

— Де його вбито?

— Кого? — питає капітан і знову занепокоєно дивиться на мене.

— Козловського... Де це було?

— У Гюстєбізе. Витягав з води сапера... Ну, то як буде з твоїм відпочинком?

— Не хочу відпочивати.

— Це добре! — капітан полегшено зітхає і приязно всміхається. — Людей бракує, а ми ще надто мало знаємо про той берег. Сам розумієш, що я тобі можу сказати.

— То я винен. Якби того...

— Кинь, до бісового батька, — кричить капітан, та відразу стишує голос. — Зостанься на кілька хвилин. Поховаємо Козловського. Ти його знав?

— Знав.

— Це дуже добре, — каже капітан, наче моє давнє знайомство і моя давня приязнь могли б іще знадобитися санітарові Козловському.

Розділ другий

Сержант Леон Кобринь надумав тікати. Встає рано, коли всі ще сплять, витягає з-під подушки невеличкого вузлика, розв'язує, перевіряє.

Мило? Є мило. Бляшанка свинини з горохом? Є бляшанка свинини з горохом. Ніж? Є... Рушник? Є... Стара німецька фронтова карта. Компас. Ліхтарик. Латана, геть вицвіла груба військова сорочка.

Сержант Кобринь зав'язує свого вузлика й ховає далеко під ліжко. Втечу він відкладає на завтра. Знову лягає, дістає з-під подушки зім'яту пачку цигарок, якусь хвилину морочиться з тоненькими сірниками, що ламаються в його жовтих пальцях. Та за першим ковтком їдкого диму сержантові легшає. Думки спокійнішають, збудження зникає в теплі, що лине від калорифера.

«Поспішиш — людей насмішиш, — міркує сержант. — Треба ще підготуватися, бути певним, що все вийде вдало. Почекаю ще тиждень. Не дам себе спровокувати, буду спокійний. Отак, як тепер».

Сержант Кобринь думає тікати, хоч знає, що не втече, — нема куди, нема до кого йому тікати. Та сам собі не признається.

Втеча... Це добре. Думка про неї дає можливість жити, дає спокій і певність у собі. Слово «втеча» означає безпеку, прагнення до іншого життя, інших людей, до незнайомих місць, до вигаданих справ, до сподівання. Так, сподіватися — це для нього най-

важливіше. Небагато вже лишилося йому жити, тож прагне хоча б сподіватися.

У синовій кімнаті деренчить будильник. Чути, як босі ноги тупотять по підлозі. Грюкають кухонні двері, сичить запалений газ, брязкають тарілки.

— Швидше, Вітусю, бо спізнишся, — кричить невістка.

— Один раз можна й спізнитись, — весело відповідає син.

По тому Леон чує швидкі кроки до своєї кімнати. На дверях стоїть Вітольд.

— Як ся маєте?

— Мені краще, — відповідає по хвилі Леон.

— Справді краще?

— Я ж тобі кажу, що краще...

— Ви так завжди кажете. По обіді підемо до лікаря.

— Дай мені спокій з тим лікарем.

— Все одно підемо...

— Хочеш мене здихатись! — кричить Леон і відвертається від сина.

Вітольд не відповідає. Поволі зачиняє двері. Йде.

Сержант Кобринь гамселив кулаком у гострий кут нічної шафки. Гамселив довго, аж рука дубіє йому з болю. Тоді сержант заплющує очі й починає стиха плакати.

— Втечу... ще тиждень, і втечу, — втішає він себе, та якось непевно.

До Щеціна він приїхав три роки тому. До того жив самотньо в Старгарді. Мав невеличку кімнату з кухнею. Та ще клапоть городу, що його злостиво й систематично витолочували сусідські діти. І ще мав пенсію. Молодий листоноша приносив йому щомісяця вісімсот двадцять чотири злотих. Чотири злотих Леон завжди віддавав листоноші. Навіщо за послуги. Робив цей великодушний жест, аби хоч раз на місяць потішитись. Листоноша гречно вклонявся, казав «дякую», і сержант Кобринь аж червонів з утіхи.

Чотири злотих за видимість певності, за видимість достатку, спокою, гідності... Невелика платня!

Тоді Вітольд іще вчився в Щеціні. В Політехнічному. Сержант Кобринь раз на місяць надсилав йому коротенького листа. Останній його лист із Старгарда був такий:

«Любий сину, я дуже радий, що ти цього року кінчаєш вчитися. Мати теж раділа б, та її вже немає, тож я тішуся за себе й за твою матір».

Я тебе дуже прошу: коли ти трохи влаштуєшся, коли будеш жити краще, забери мене з цього містечка до себе. Я не вибагливий, звик до важкого життя, тобі не буде зі мною багато клопоту. А зрештою, я маю пенсію, на хліб і масло мені вистачить. Більш нічого мені не треба. Хочу тільки бу-

ти коло тебе, бо я вже не молодий, а самотня старість — це майже смерть.

Тож як матимеш змогу, дай мені знати чи приїдь і забери мене до себе.

Друзів у мене тут немає. Сусіди називають мене диваком, а все моє дивацтво полягає тільки в тому, що я розповідаю всім про те, як воював. Замучив людей цими розповідями, і вони не хочуть уже слухати. Я знаю, що так недобре, знаю, що це стосується тільки мене, та що вдієш... Причепилися до мене ті спогади, не залишають і на мить, не дають спокою. І я розповідаю, розповідаю собі, порожнім стінам. А коли знеможуся, то шукаю живих слухачів. І тоді починаються неприємності.

Може, я від цього якось вилікуюсь, мій сину. Може, біля тебе почну жити сьогоднішнім днем, а все інше викину на смітник.

Чекаю на твій лист, а ще більше на тебе.

Твій батько».

Це було три роки тому, але сержант Кобринь добре все пам'ятає. Його пам'ять тепер — наче велика шкіряна торбина. В ній усе вміщується, ніщо не губиться. Сержант квапливо ховає туди кожний дріб'язок, кожний спогад.

Але зараз він нічого не згадує. Його обсіли сьогоднішні турботи.

«Авжеж, — розпалює він свою бентежну уяву, — авжеж, вони хочуть здихатись мене. Ну, звісно, я недужий. Кожен це знає, і Вітольд теж. Звідки мені бути дужим... Стукнуло вже п'ятдесят вісім, а інвалідам війни треба лічити вік вдвічі більший. Тож я вже старий.

Вітольд поведе мене до свого знайомого лікаря. Може, він і непоганий лікар, хоч я не вірю молодим. Може, він і непоганий, та не має серця. Знову казатиме: «Вам потрібен спокій. Як матимете спокій, то житимете сто років. Старі люди не розуміють молодих. Кожен має своє місце на цьому світі».

І так слово по слову. Делікатно, спокійно, аж до рішучого: «У Будинку для старих жити непогано. Годують добре, тиша. Справжній відпочинок».

Сержант Кобринь спускає з ліжка ноги, нахилиється й шукає чоботи.

— Дідусю, ти ще спиш?

— Ні, вже встаю. А ти спізнився до школи.

— Сьогодні не треба до школи, сьогодні в школі грип.

— Грип, кажеш? А ти не хворий?

— Ні... Зараз піду кататися на санчатах.

Мацек крутиться коло дідуса. Подає йому чоботи.

— А сьогодні буде казка? — зазирає у вічі хлопчик.

— Буде, — всміхається сержант Кобринь. — Якої б ти хотів казки?

— Ти ж знаєш. Про польських солдатів і про Секерки. Про той бій, коли німців гнали.

— Був великий бій. Польське військо стояло над Одрою. Уся Перша армія. Але перед цим найважливішим боєм треба було розвідати, що там у ворога. Посадовили солдатів у човни, на понтони й звеліли їм плисти на той берег, до німців. Було це навесні. Одра розлилася широко, вода позаливала луки й навіть прибережні вали. Пливуть солдати, вже недалеко до німецького берега, та нараз човни сіли на цих валах, ледь укритих водою. Вперед, Мацюсю, не попливеш, а вертати до свого берега — дуже далеко. А тут уже розвидняється. Німці стріляють щоразу влучніше...

— Мацеку! — двері з грюкотом прочиняються. Невістка чує останні слова, нервово закушує губи. — Ви знову, батьку, про ту свою війну. Дайте дитині спокій.

— Але я хочу! — пручається Мацек. — Дідусь ще не скінчив, зараз буде найцікавіше. Вони вже біля німецького берега.

— Вивчи краще таблицю множення. — Невістка тягне Мацека за руку. — Хіба можна розповідати дитині такі жахливі історії!

Сержант Кобринь знову сам один. Простує до ліжка, де під подушкою старанно заховані цигарки.

Сержантові легше думати, коли він затягується цигаркою. А може, випередити Вітольдові плани? Утнути їм несподіванку?

Він потирає руки. Усміхається. Підтюпцем пробігає через передпокій. Невістка пильно дивиться на нього, однак нічого не каже.

У дворі сержант стрічає старого Мілоша.

— Добридень, Леоне, — каже Мілош і, кинувши згрібати сніг, ставить лопату. — У проходку зібрався?

— Ні... У важливій справі.

— Ти — й важлива справа! — сміється Мілош.

— Не знаєш ти мене. Ось я йому покажу!

— Кому? — Мілош занепокоєно дивиться на приятеля.

— Вітольду. Він хоче мене відправити до Будинку для старих, а я знайду собі квартиру.

— Жартуєш? Ти вже не гнівайся, Леоне, — що це ти вигадав? Таким старим, як ми, не дають квартир.

— А мені дадуть. Попрошу, розповім усе. Думаєш, я не заслужив?

— Нічого я не думаю. Кажу тільки, що таким, як ми, не дають.

— Це ти старий, — уже злостивиться сержант Кобринь. — Не вмієш постояти за себе, то й мене намовляєш коритися. Ось як

обриднеш своєму синові, візьме він та й випровадить тебе до Будинку для смердючих стариганів. Так тобі й треба. Ти не був солдатом.

Мілош добре знає сержанта Кобриня й нічого не відказує на це, тільки співчутливо похитує головою й бурмоче:

— Я по-своєму розумію. Козакувати можна у двадцять років. А ми, голубе, трухлятина...

Сержант уже не чує. Він уже біля брами. Старому здається, що він іде швидко, що він надзвичайно дужий і що сьогодні він годе-не долати всі труднощі.

Перед квартирним відділом стоїть довжелезна черга. В невеликому темному коридорчику люди енергійно змагаються — ліктями й лайкою — за своє право. Біля дверей до начальника відділу дві дебелі молоді жінки стежать за порядком. Вони знають тут, певне, всіх. Викликають з натовпу людей за прізвищами, запально розповідають про свої невдачі, лають бюрократів, крамарів, погоду, переповнені трамваї.

Сержант Кобринь нерішуче стоїть при самому вході. В коридорчику задуха, надмірна для його серця.

Піти геть? Тепер, коли наважився на таку довгу подорож, коли, власне, зосталося кілька кроків до мети?

Він пропихається крізь натовп. Розштовхує плечима людей. Нарешті він біля начальникових дверей.

— Куди? — Жінка, що пильнує чергу, взялася в боки, розчепірила ноги — не пускає.

— Туди, — показує сержант.

— Усі туди, — каже друга жінка.

— Ставайте до черги. Всі однакові...

— Кілька днів чекаємо. Бач який нахаба! Провчити його...

— Мені треба сьогодні, — перекрикує сержант хор ворожих голосів.

— Кожному треба. Я дитину покинула на сусідку й на бога, — уриває жінка при дверях.

— Я інвалід війни, — наполягає сержант, і йому стає чомусь соромно за ці слова.

— А ви гадаєте, я не хвора? — кричить інша жінка.

— Якби нас до лікарів, то виявилось б, що ми всі хворі, — жартує невисокий молодик у брунатній велосипедній куртці. — Кожному чогось бракує.

— Легше, парубче. — Сержант згадує, хто він є. Борлак починає йому нервово сіпатись. — Не лізь до мене з такими словами. Шмаркач нещасний, я б тебе раз-два навчив порядку.

Галас. Черга поділяється на два табори. Хтось шарпає сержанта за рукав, хтось кричить йому просто у вуха:

— Ану, старий дурню, вимітайся геть!

Але саме в цю мить двері відчиняються. Сержант не розгубився. Вирвався з чужих рук, одіпхнув жінку і з розгону вскочив до кімнати.

— Пане начальнику! — притьмом почав він, аби той не спинив його. — Я тільки-но з ліжка. Ледве дійшов. Ноги можуть мене другий раз і не донести сюди. Ви повинні мене вислухати...

Таланить тобі, сержанте. Надто зле виглядаєш. Можеш сподіватися на співчуття.

Начальник починає розпитувати.

— Але ж у вас є де жити, — дивується начальник. — Маєте власну кімнату. Дай мені, бже, на старість так жити.

— Та ж син хоче мене вигнати.

— Для цього є міліція. Взагалі, ви щось перебільшуєте. Отой ваш лихий син дав вам окрему кімнату...

— Тимчасово. І то не з любові. Я йому заважаю. Він не терпить мене. Не розмовляю зі мною по кілька днів.

— Але це не наша справа. Ми ж не можемо виховувати вашого сина.

Сержант ще сперечається, але йому бракує доказів. Начальникові слова звучать як наказ, і вже не хочеться сперечатись, ба навіть просити. Сержант каже, не знати до чого:

— Я маю нагороди. Хрест Мужніх і три медалі. В ногах ще повно уламків заліза. Лікарі не повиймали. Сказали, що з ними можна жити...

— Напевне, можна, — погоджується з думкою лікарів молодий начальник. Не підтримує розмови, видно, думає вже про щось інше.

Дорога назад завше довга. Пішов сніг, північний вітер здіймав з хідників цілі хмари білої куряви. Сніг заліплював очі, падав за комір.

Сержант ішов поволі. Обережно ступав хворими ногами по небезпечній виковзаній дорозі. Згадав, що досі не снідав, і зайшов до молочного бару.

Постоявши трохи в черзі, він випив, не чуючи ніякого смаку, півлітра гарячого молока й поплентався далі.

Коли дійшов до своїх воріт, занепокоєно глянув у двір. Мілоша там уже не було. Сержантові не хотілося з ним стрітись.

Та Мілош, либонь, чекав на нього. Причався в коридорі й нараз став простовіч перед сержантом.

— Ну, що ти, діду, виходив?

Голос його звучав лагідно. Хоч як прислухався сержант, та не почув у ньому кепкування.

— Сказали, що подбають, може, щось найдуть, — збрехав він.

— Треба сидіти тихо, — мовив Мілош, — поки маємо дах над головою, мусимо мов-

чати. Ти мене дуриш, нічого ти не домігся. Ніхто тобі нічого не обіцяв. Ну що, вгадав?

— Вгадав, — признався сержант.

— Де вже нам воювати. Ось мітлою ще можна помахати. Сиди тихо...

— Не кажи нікому, де я був, — попросив сержант.

— За кого ти мене маєш? — обурився Мілош. — Чи я не розумію.

Сержант мовчки подався на третій поверх. Йому було зимно. Він таки занедужав.

Сходами, весело насвистуючи, пробіг перукар з першого поверху. Мабуть, панна Тереза знову заплатила йому втричі більше, ніж належить. Тереза жила в мансарді, але помешкання в неї було цілком пристойне. Перш як туди вселитися, Тереза зробила генеральний ремонт. Малярам платила не як якась там скнара, тож вони й попрацювали, вклавши серце й хист у свою роботу.

Усі в будинку любили панну Терезу, бо вона завжди була до всіх привітна. Перукар двічі на тиждень робив їй зачіску. Приходив десь опівдні, тихенько стукав у двері й казав:

— Це я, Шмигельський... Чи панна вже встала?

Старий Мілош ходив на пошту платити по рахунках за газ, світло й телефон. Мав за це від панни Терези сто злотих на місяць.

Перукар налітає з розгону на сержанта, вітає його помахом руки й пускає дотеп:

— З побачення ідете, пане Кобриню? Маєте щастя, їй-богу, щоб ото з самого ранку...

Сержант не відповідає на жарт, та й перукар не чекає відповіді. Він уже вниз, на сходах тільки лунає його посвист.

Останні вісімнадцять сходинок. Кінець мандрівки. Сержант Кобринь якнайделікатніше торкається кнопки дзвінка, але той не знається на таких тонкощах і дзвонить голосно й зухвало. Спливає кілька секунд. Ніхто не відчиняє. Тепер дзвоник деренчить явно глузливо, але сержант спокійний, бо з утомою завжди приходиться спокій.

Відчиняються двері навпроти.

— А, це ви? — каже сусідка. — Я думала, що листоноша. Ваша невістка пішла по м'ясо.

— Я залишив ключа в іншому піджаку, — тихо каже сержант, хоч сусідка добре знає, що він не має ані власного ключа, ані іншого піджака. — Зачекаю...

— То, може, зайдете до мене?

— Зачекаю тут... Щиро дякую...

Сусідка низує плечима й зачиняє двері. Сержант Кобринь безпорадно озирається довкола, потім сідає на сходах, біля дверей, до яких ніколи не мав ключа.

В уяві перед ним постають рівною шерогою, мов на військовому параді, Вітольд,

невістка, Тереза, Мілош. Найгірше — ця тиша. Не забагато було її у сержантовому житті, не міг він до неї звикнути. Тож і вважає її лихим непроханим гостем.

— Не ремствуй, Мілоше, тиша — прикмета старості. Вона тобі личить, а я тікав би від неї світ за очі. Негарно виглядає ота твоя стареча покора. Чи тобі ніколи не спадало на думку, що за цей спокій з тебе правлять надто дорого? Спробуй хоч раз сказати: ні. Побачиш, скільки тепла, скільки гідності в цьому слові. Навіщо ти підтакуєш синові, адже він не завше має слухність!

Мілош відказує без слів, не розтуляючи рота. То промовляють його очі, його сіре зморшкувате обличчя, зігнута спина і незграбні довгі руки, його ноги у стоптаних геть чоботях:

«А ти, сусіде, не вирівнюй мені стежки. Я собі вже все підрахував, з олівцем у руках, і вийшло з того рахунку, що так мені краще. Коли вже тобі сімдесят п'ять років, то тільки покора та спокій щось важать. Трохи доброї волі, трохи фантазії — і світ стає не такий вже й лихий для нас. Я лягаю в ліжку, заплющую очі, і вже мене немає, я тікаю туди, куди синові входити не вільно. Адже до самого ранку я спокійно мандрую своїм власним світом. Даю там усьому лад, як сам собі хочу, мені добре, весело й легко на серці. Тоді моя мітла — то вже справжня металева шабля. Ти ж бачив, як вправно я нею вимахую? Удар, відхил, знов удар... Виграв. Я виграв, а ти?»

З шереги виступає Вітольд. Підходить до сержанта, підходить дуже близько, але говорить так голосно, ніби хоче, щоб його почули всі в будинку:

«Іншим ти радиш добре, а сам і досі нічого не навчився. Завжди крутишся на одному місці. Шанці, фронти, штурми й відступи. Оце й уся твоя мудрість. Чи то в дощ, чи в годину ти все копірсаєшся у своїх спогадах. Це нагадує старий трамвай, старі рейки, нестерпний скрегіт. Моя домівка стала притулком для цих твоїх страшних спогадів. Своїми історіями ти обклеїв, наче шпалерами, усі наші кімнати. З кожного кутка вибігає тепер на мене в атаку взвод солдатів. Я тобі кажу — треба лікуватися. Ти заперечуєш — мовляв, це хвороба невиліковна. А я не маю бажання вмирати від неї разом з тобою. Навіщо мені день у день супроводити тебе в тих воєнних маршах? Коли ти писав мені із Старгарда, то вдавав, ніби згоден зі мною в усьому, а тепер стаєш дибки, чи треба, чи не треба. Твоє має завжди бути зверху. Ти ж сам колись так кричав на мене, не заперечуй...»

Невістка: «Старі люди повинні жити із старими. Звичайне діло, тут немає нічого образливого. Ми заважаємо батькові, а бать-

ко заважає нам. Він став моєю чорною тінню. Батько всюди. І в покоях, і в наших розмовах. Тепер ми з Вітольдом ні про що не говоримо, тільки про батька. Вранці, ввечері, в обід... Це нормальне життя?»

Тереза: «Ви з ними не порозумієтеся, пане Кобриню. Вони завжди верзуть казашо. Якись там трамваї, рейки, скрегіт — комедія та й годі. Коли б ви й словом не прохопилися про свої військові пригоди, вони б причепилися до чогось іншого. Тоді б їм заважала тиша, ваше мовчання».

Сержант розплющує очі, бо хтось термось його за плече.

— Що це ви надумали! Спати на сходах. Ганьба на весь будинок...

— Немає в мене ключа.

— Треба було сидіти вдома.

— Я ж не в'язень. Хочу мати власного ключа. Власного ключа! — кричить сержант хрипким від хвилювання голосом.

З сусідніх дверей висувається голова. Сусідка слухає з неприхованою зловтіхою і підкреслено мовить:

— Кожен повинен мати власного ключа! — і демонстративно грюкає дверима.

Розділ третій

Ми приїхали з обер-фельдфебелем до Секерек. День був сонячний, з-під коліс нашої автомашини здіймалися хмари куряви.

З самого ранку на обох берегах Одри артилеристам було непереливки. Почалося з нашого берега. Не встигли польові кухні дістатися позицій, як заговорили гармати. Німці зразу прийняли виклик, і вздовж лінії фронту, від Гюстєбізе до Альт-Рюдніц, почали здійматися чорні парасолі вибухів.

Ми залишили автомобіль за якоюсь обгородженою стіною і спокійно, ніби наперекір могутній вогняній хвилі, дійшли до залізничної колії.

Невеличка залізнична станція Секерки лежить у долині, та вздовж колії добре видно той берег і підірваний німцями сталевий міст, біля якого метушаться хлопці з третього батальйону.

— Тут, громадянино капітане, — каже високий худий взводний, — з оцього вікна. На дах не раджу вилазити, ті харцизяки вже з одного влучили.

Обер-фельдфебель не розуміє, про що йдеться, і стурбовано дивиться на взводного.

— Оце село біля насипу — Хрістіанзауе? — питає капітан, показуючи пальцем на обриси будинків, що мріють ген на тому березі.

— Їге ж, то хутір Хрістіанзауе, — швидко підтакує обер-фельдфебель.

— Які там укріплення?

— Уздовж прибережного валу — шанці. Мені відомо, що мали замінювати дорогу до Хрістіанзауе, але точно не знаю, де саме. Усі вікна будинків закладені мішками з піском.

— Які там стоять частини?

— Дві чи три роти з 75 полку 5 легкої піхотної дивізії, але їх мали замінити батальйоном «Бранденбург».

— Де стоять дивізійні резерви?

— У районі Браліц і Ной-Ліцгоріке.

— Коли чекають нашого наступу?

— Казали, начебто, 14 квітня, завтра.

— А ти як думаєш?

— Що мені думати... Для мене це вже не має ніякого значення.

— Авжеж, — посміхається капітан і витягає цигарки. — Закуриш?

Німець похапцем бере цигарку. Затягується кілька разів і полегшено зітхає.

— Хто був той другий, той, з ким ти йшов? — питаю я.

Обер-фельдфебель мовчить. Схиляє голову. Моє питання його очевидно хвилює.

Це вже зацікавлює капітана.

— Хто це був? — кричу я, підступаючи до німця.

— Мій син... Я просив, щоб його перевели до моєї роти. Звертався в цій справі до майора Гауссе. Я знав майора ще до війни. Тож я все владнав, і ми саме разом поверталися до моєї частини. Син був санітар, по війні мав учитися на лікаря.

— Так... — мовить капітан. — Що вдієш! Ви теж убиваєте наших синів.

Мовчимо тепер усі. Поруч вибухають німецькі снаряди. Високі дерева ламаються, наче сірники. З-за прибережного валу нараз вилітають німецькі літаки. Сунуть низько, бриючим летом, безжально стріляючи з бортових дрібнокаліберних гармат.

Це починають свою ранкову роботу Юнкерси-88, їхні кремезні обриси нам надто добре знайомі.

Ми лежимо долі, при самому виході на перон. Бачимо, як до дерев біжить солдат у розстебнутому плащі.

Перші літаки вже над ним, вони йому не страшні.

Солдат стрибає через якийсь рів, замість лягти в нього, й біжить далі.

Гримить вибух, і вже солдата немає.

— Ще один, — каже взводний, який знов опинився біля нас.

— Сам винен, телепень, — лається капітан.

— Часом щось на людину наводить, — виправдує вбитого солдата взводний. — Я

ж його знав. Добрий був кухар, спритний хлопець, і що йому, холері, заманулося!..

Говоримо про смерть однієї людини, наче вона якась незвичайна. А літаки кружляють та й кружляють, хоч наші зенітки аж захлинаються. Над річкою горить одноповерховий будиночок, звідки допіру з педантичною точністю летіли на той берег довгі кулеметні черги.

Бігають санітари, лісистим схилом пагорба видираються зв'язківці з важкими мотками кабеля на спинах. Знов десь обірвано лінію.

Взводний обтрушує вимазані вапном штани.

— Франку! — гукає він до шанця, викопаного за кілька метрів од станції. — Франку, як не дістанеш сьогодні мила для поручика, то я повішу тебе на першій гілляці.

Ми пробираємося нишком до автомашини, що стоїть на узбіччі. Капітан чекає, поки ми сядемо, і звертається до мене:

— Скажеш Огурчикові, нехай відправить полоненого до Бервальде. Я зостануся тут.

Тепер ми їдемо путівцем уздовж берега. На всіх шляхах повно війська. Сапери рубають довгі й рівні, як свічки, сосни. Мчать автомашини з боеприпасами. Зв'язкові вигукують назви частин. Артилеристи працюють без відпочинку: безперервний вогонь має тривожити німців, послабити їхню пильність. Хай щомиті чекають нашого наступу. Хай не сплять ні хвилини. Хай напружують зір, виглядаючи наші човни.

Нас зупиняє патруль.

— Куди?

— До Гюстebізе. Не затримуйте, веземо полоненого.

Патруль заглядає в машину. Молоденький солдат торкається дулом автомата грудей обер-фельдфебеля.

— Цьому добре, — каже він з неприхованою заздрістю. — Для нього війна вже кінчилася.

За кількaсот метрів до Гюстebізе ми потрапляємо під великий повітряний наліт.

Три Юнкерси-88 і цість Фокке-Вульф-190 бомблять невеличкий ліс, де вже кілька днів працюють до знемоги сапери.

Ми вибігаємо з машини. Поблизу я помічаю неглибокий багnistий рівчак. Біжу туди, тягнучи за собою німця. Чую, як позаду захеканий шофер лається на всі заставки.

Ми падаємо ницьма у воду, в болото. В рот набивається повно смердючого мулу. Широкоі халяви чобіт швидко наповнюються багнюкою.

— Весь мундир зіпсував! — Шофер мало не плаче. — Дав три бляшанки консервів за переробку. А бодай ви згоріли! — свариться він брудним кулаком на літаки.

Німецькі пілоти атакують з шаленою лют-

тю — один їхній літак, певне, пошкоджений нашим снарядом, летить до того берега, лишаючи за собою пасмо чорного диму.

Пронизливий свист притискає нас додолу — до смердючого болота. Я заплющую очі й занурюю голову в те багно. Воднораз два вибухи. Відчуваю, як двигить земля, а за мить не чую вже власного голосу. Я кричу. Німець, якого я весь час тримав за плечі, вирвався й біжить через поле до берега. Біжить повз стовпи чорної землі, що їх здійсмають вибухи, біжить, розкинувши руки, мов той спортсмен перед фінішем.

— Halt!¹ — намагаюсь я перекричати виття літаків, гуркіт бомб... Намагаюся перекричати власний страх. — Halt!

— Дістав ти облизня! — горланить мені над вухом шофер.

Я знаю, що треба робити. Той німець нам ще потрібен. Він іще не все розповів. Треба бігти за ним, та виття літаків паралізує мене. Літаки кружляють низько, різьнуть, наче бритвою, з кулеметів. А він біжить. Впав, та зразу ж підхопився. Я вже не кричу — однаково не почує. Я старанно прицілююсь.

— Не треба, — каже шофер. — Зараз йому дадуть згори його приятелі. Зараз йому дадуть!

— Цить! — гаркаю я на шофера й конвульсивно натискую курок. Перші постріли йдуть надто високо, аж ось обер-фельдфебель закрутився на місці й упав, повернувши до нас голову.

— Für Führer und Vaterland!² — спокійно цідить крізь зуби шофер.

— Припни язика, бо дам у писок! — кричу я з безсилою люттю.

Огурчик ходить по кімнаті такий зажурений, наче це він винний. Поставив передо мною казанок з гарячим кулешем, відкрояв чималу скибку хліба.

— Ну, пане сержанте... Що було, те було, а їсти треба, і таке інше. Чого він тікав? Адже він солдат, знав, чим це пахне. Ну, пане сержанте, що було те було, а куліш смачний. Навіть із м'ясом.

— Ти телефонував до Секерек?

— Телефонував, але пана капітана вже там не було.

— А де він?

— Казали, що він уже в Альт-Рюдніц.

— Телефонував туди?

— Ні, пане сержанте.

— Чому?

— Ви ж казали, щоб тільки в Секерки.

— З'єднай мене негайно з Альт-Рюдніц.

¹ Стій!

² За фюрера й батьківщину!

— Можу з'єднати, але навіщо так квапитись, пане сержанте? Того німця вбито — і квит. А куліш прохолоне...

Він бурмоче й далі, але сидить уже біля апарата і починає змагатися з централкою.

— Я Зозуля. Дайте мені негайно Едельвейс. Негайно. Не можу чекати. Надзвичайна справа... Чекаю... Едельвейс? Зараз говоритимуть, хвилинку... — і віддає мені трубку.

— Сержант Кобринь. Прошу капітана Ленського. Це я, громадянин капітане, Кобринь.

— Що сталося? Довіз німця?

— Ні... Я власне в цій справі. Я вбив його. Він тікав. Саме налетіли німецькі літаки, а він надумав тікати.

— Ти п'яний, чи що?

— Я вбив його. Це й хотів доповісти.

Трубка якусь мить мовчить.

— Зачекай мене. Я за годину повернуся.

— Єсть зачекати...

Кладу трубку. Мене огортає такий спокій, наче все вже давно минулося.

— А може, кулешику? — ще раз запрошує Огурчик. — М'ясо так же ж гарно пахне. Ось понюхайте...

Я добре знаю, що означає такий спокій, коли зникають геть усі чуття. Це означає для розвідника початок кінця. Розвідники мусять відчувати кожним нервом. Поснуть нерви — і не буде рефлексів. Зберігати спокій — це зовсім інше, ніж отупіти. Я колись чув, що кожен добрий актор по-справжньому хвилюється. П'ятдесят років виступає на сцені й щоразу хвилюється. Без цього хвилювання немає темпераменту, снаги, хисту. Про такого актора кажуть: він грає темпераментно. Справжній розвідник теж хвилюється і теж грає темпераментно.

А мене спокій присипляє. Чи я вже перегорів? Чи я вже ні на що не здатний? Привіз німця з того берега, аби застрелити на цьому? Куди він міг утекти? Ще трохи, і він потрапив би на якийсь наш пост. Або вибіг на шосе, де повно солдатів. Далі — берег, річка, яку зараз ніхто не зміг би переплисти.

Щось погане коїться зі мною. Відчуваю це, відколи вийшов із тим німцем на наш берег.

Вже три роки, як я на війні. Скільки разів за цей час я лазив через дроти за лінію фронту. Скільки переплив річок, скільки сидів по норах, наче той лис, чатуючи на здобич. Лишився тепер сам.

Розвідників не бракує. Капітан може поспати завтра на той берег інших. Вони сидять зараз у білому одноповерховому будинку, п'ють гарячий чай і розповідають про своїх дівчат, про міста й села, куди мріють повернутись.

Ми починали разом. Вивчили один одного, наче ті коні в одній запряжці. Чим же я заслужив цей особливий привілей фронтової долі? Чому саме мені випало підбивати сьогодні наш остаточний рахунок? Я був завжди з ними. Робив усе, що й вони. Їв не більше, спав не довше за них. Не був ані дужчий, ані спритніший, ані відважніший.

Чому саме я? Міг зостатися, приміром, підпоручик Шуман. Тепер йому, певне, підвищили б звання.

— Кеписько ви сьогодні виглядаєте, пане сержанте, — уриває мої думки Огурчик. — Треба дбати за себе. Ще тиждень, ну, хай десять день — та й кінець солдатській пісні. Повернемося додому, до наших жіночок. Тож треба мати здоров'я. Як ви гадаєте, пане сержанте, чи скоро ми цю річку перейдемо?

Я подався на квартиру. В моєму розпорядженні була ще ціла година. Коли я ввійшов до кімнати, розвідники вмовкли, наче за командою. Я ліг на ліжко й дивився на них, заохочуючи до розмови, але ніхто не порушив тиші. Нас було тут четверо. Як тоді, в містечку Морині. Одноповерховий будиночок, чиста перина й повне горнятко гарячої картоплі в лущайках.

Ні, то картина з якогось іншого світу. Із світу, що вже не існує. Немає вже поручика Шумана, немає Збишека, немає Кароля, а ці троє, з якими я тепер мешкаю, не можуть збагнути, що мене мучить. Я здогадуюся, про що вони говорили. Мабуть, казали: старий дурень застрелив фріца, а за нього заплачено на тому березі дорогою ціною. Не подумав, натиснув курка, і тепер треба ще раз перепливати широченну річку, наражатися на небезпеку. А ходить, як живий труп.

— Жалієте мене, хлопці?

Вони щось бурмочуть собі під носа, бряжчать посудом, удають, ніби вони не чують. Більш не питатиму.

Я підводжуся з ліжка й виходжу з кімнати. Хай собі спокійно закінчать розмову про мене.

Огурчик вітає мене майже радо. Щира людина, старий вояк... Перш ніж став ординарцем у Ленського, він не раз попадав до військових шпиталів. Огурчика різали й зашивали, аби міг повернутися якнайшвидше до своєї частини. І Огурчик повертався. Влучали в нього часто, та рани гоїлися, він знову воював і не збирався вмирати. Нарешті, під час його чергового візиту до шпиталю, лікар похитав головою й мовив:

— Чоловіче, яким це побитом ти ще живий? Шов на шві, дірка на дірці, рубець на рубці... Ти що, з нечистою силою контракт підписав?

— Нічого я не підписував, — з гідністю відповів Огурчик. — Мені треба додому

вернутись. Сина німці вбили; жінка зосталася сама, а землі в нас п'ять моргів.

— Коли так, — всміхнувся лікар, — то треба попроситися з шанцями. Знайдемо тобі щось спокійніше.

І старий Огурчик став ординарцем у капітана Ленського.

— Телефонували з Альт-Рюдніц, що капітан уже виїхав, ось-ось буде тут.

— Не дуже це мене тішить...

— А чого? Можна ж усе по-людському владнати. При кожній скруті, пане сержанте, не слід забувати, що може бути й ще гірше... Як відірве чоловікові гранатою руку, то він у розпачі думає: що ж це я робитиму з одною рукою? А інший стогне без ніг на шпитальному ліжку: боже милостивий, без руки я собі якось би зарадив, а без ніг уже нічого мені не світить.

Отак розважав мене Огурчик своєю похмурою філософією, аж поки повернувся капітан. Я скоро збагнув, що в Огурчикових словах є щось розумне, і порада його може мені стати в пригоді.

Ленський спокійно вислухав мій звіт. Я розповідав повагом, весь час пам'ятаючи історію про двох солдатів, що з них один втратив руку, а другий до самої смерті їздив на інвалідному візку. А в мене ж є дужі руки й ноги, що не бояться найтяжчого маршу!

Капітан почав картати мене прикрими словами. Я почував себе як молодий рекрут на першому вченні, — безпорадний і беззахисний, відданий під всесильну владу його високості капрала.

— Через тебе не знаю тепер, як з'явитись у штабі. Адже там чекають на твого «язика». З тобою не будуть панькатись, а я не збираюся тебе захищати. І не сподівайся. Приязнь теж має свої межі.

Хвилина тиші, й знову капітанів голос:

— Фріц утік від тебе на якихось сто метрів. Ти міг його наздогнати. Що з того, що німці налетіли? Де ж це на фронті є безпечне місце чи безпечна година?..

Знов западає тиша. Капітан бере кухля з кавою. Він п'є, наче прокурор, стомлений запальною промовою.

Ковтнувши кави, Ленський м'якшає. Я помічаю це з полегкістю. Помічаю також, що я й сам уже змінився. Випростуюсь, притискаю руки до бічних швів на штанах і дивлюся на капітана щодалі зухваліше.

— Пам'ятаєш? У Секерках тікав од бомби той кухар. Німець бачив це. Може, йому сподобалась така смерть? Ми вбили його сина. Може, з нього було вже доволі. Хто знає, що в людини на серці?

— Я все розумію, громадянине капітане, — кажу я твердо, неприязно. — Не треба

стільки слів. Я попливу туди ще сьогодні і з порожніми руками не повернусь.

Капітан підводиться й починає кружляти навколо мене. Неначе оса літає мені над головою, ще мить — і я, відганяючи її, замахую руками. Передо мною капітанове обличчя, стомлене, бліде, з густою сіткою зморщок — а Ленському лише тридцять років.

— Що я маю тепер робити? — шепоче капітан. — Гадаєш, мені охота брати на свою совість якогось сержанта Кобриня? Я думав, ти зможеш тримати себе в руках, ще сьогодні вранці так думав. А тепер уже сам не знаю... Поплиवेश — і що?

— І не повернуся з порожніми руками.

— Балакай!.. Усі так кажуть. Не треба хизуватися, ми ж добре знаємо один одного. Я хотів би тобі відповісти: ні.

— Чому?

— Але не відповім.

— Чому?

— Бо мені бракує старих розвідників. Сам знаєш, як з отими жовторотими працювати, у тебе ж їх троє в кімнаті. Тим-то я й кажу: ти ще мені потрібний, Кобриню. А до справи з німцем ще повернемося.

— Я попливу туди ще сьогодні.

— Дам тобі Кошарека й Паливоду. Поручик Криска їх дуже хвалить. Хвалив, — швидко виправився він.

— Мені все одно, з ким плисти...

— Ну, не кажи.

Не кажу... Ми всі хороші. Не пишемо поем, не зводимо будинків, не лікуємо хворих. Убиваємо людей... Для цього не треба великого хисту.

Кошарек і Паливода вже лежать на березі, а я вганяю човна в кущі.

Ми пливли з Ліцгоріке. Гюстєбізе лежить на кілька кілометрів нижче. Не можна двічі користатись однією трасою. А надто що та траса вже обстріляна. Може, над самим берегом чекає там на мене поручик Криска, може, поруч нього висять на деревах Збішек і Кароль?

Німці дуже люблять таку психологічну війну. Вони скрупульозні, завбачливі, ощадливі. Вміють шанувати польського розвідника, навіть по його смерті. Так вони вшанували Тшасковського. Поставили його, мертвого, спиною до купи піску, вклали в руку дощечку з написом: «Ласкаво просимо». Ми не байдужі до такої гостинності.

А Криска з товаришами хай зачекають ще кілька день. Скоро ми поховаємо їх як солдатів.

Я лежу біля Кошарека й Паливоди. Берег тут плаский, лежимо у воді. Я торкаюся спраглими вустами крижаної води. Від неї

пече губи, дубіє язик. Я п'ю помалу, розкошную весняною річкою.

Кошарек пішов роздивитися стежку. Чекаємо на нього десять хвилин. Вертається він збуджений, лягає і шепоче:

— Я знайшов кабель. За сто метрів звідси йде з півдня вздовж берега, а тоді повертає на захід.

— Переріжемо? — спокійно питає Паливода.

— Чекай. Ще встигнемо.

Торкаючись рукою кабеля, ми повземо борознами якогось поля. Проминули загорожу з колючого дроту, а потім неглибоку сполучну траншею. Десь поблизу є бруківка — звідти чути тихий гуркіт машин.

Паливода знову радить перерізати кабель і зачекати в цьому рівчаку.

— За півгодини вони знайдуть, либонь, «аварію». І ми їх схопимо.

А якщо вночі не шукатимуть «аварії»? Якщо чекатимуть до ранку?

Паливода не відповідає. Повземо далі, до бруківки. Нараз чуємо рипіння гальма, скрегіт заліза і гострий вигук:

— Verflucht! ¹

— Хтось добряче комусь дав! — зауважує Кошарек.

Ми спиняємось трохи відпочити. Кошарек знов іде розвідати, та зразу ж повертається.

— Є, от хрест святий, є.

Три голови зближуються. Треба розмовляти дуже тихо.

— Сидять у невеличкому шанці з дашком. Якийсь телефонний вузол. Там збігається кілька ліній...

— Скільки?

— Дві. Мабуть, дві... — чомусь полегше-но зітхає Кошарек. Начебто все вже позаду.

Повземо ще з п'ятдесят метрів і вже чуємо їх:

— Achtung, hier «Sonnenschein», hier «Sonnenschein». Sind sie schon fertig? ²

Хвилина тиші, й знову з дражливою одноманітністю:

— Hier «Sonnenschein», «Sonnenschein»...

Тепер я суну вперед. Проклята чи благословенна п'ятьма? Благословенна, бо нас не видно. Проклята, бо не видно й тих.

Ще метр, ще півметра.

З шанця чути телефоністів голос:

— Нарешті заговорили, пане обер-лейтенанте. Зараз спробую піймати Паульсгоф.

— Спробуй, може, пощастить, — відказує офіцер, що стоїть край шанця. Бачу його тінь. Тільки не знаю, в який бік він дивиться.

Повертаюся до своїх. Уже маю план дії. Треба поспішати. Поки що нам усе сприяє.

— Беріть удвох офіцера. Я зайду ззаду й скочу в шанець.

— Офіцер! Оце гостинчик! — шепоче сам до себе Кошарек.

— Я крикну: Wasser! ¹ І тоді разом. За три хвилини.

Зостаюся сам. Офіцер мене більш не цікавить. Він житиме... А я мушу думати про помсту.

— Achtung! Hier «Sonnenschein», hier «Sonnenschein»...

Дві хвилини і тридцять секунд, і сорок, і сорок п'ять...

— Wasser!

Сперта на камінь нога добре пружинить. З розгону я б'ю в якусь дерев'яну підпорку, дерево тріщить, і я падаю додолу. Німець стиха зойкнув, наче його придушило. Тільки цей звук, схожий на сонне зітхання, і більш нічого.

Б'ю багнетом у щось м'яке. Б'ю вдруге. Навіщо? Він уже затих. Б'ю втретє, вчетверте, вп'яте у пасивне, байдуже тіло.

В горлі наростає крик. Але ж я не кричати. Гарзд. Усе гарзд. А той кричав «Um Gott willen!». Тоді я не вмів добре бити. Багнет уперед! Удар! Годі... Горло мені стискає спазм. Ганьба, сержанте, ганьба. Капець тобі, сержанте...

Обер-лейтенант повзе поруч нас. Рот йому зав'язано, плащ паралізує йому рухи. Ще кільканадцять метрів, і ми будемо на березі.

— Vorwärts! — підганяє полоненого Паливода й штовхає його дулом у потилицю.

Я повзу останній. Просто не встигаю за ними. Не шкода мені гострого багнета, який лишився в тому шанці. В тому тілі.

Ось і берег. Ми витягаємо човна й поволі спускаємо його на воду. Хлопці всміхаються. Ледве стримують радість. Поталанило! Ще й як поталанило!

Сідаю позаду й беруся за весла. Веслую завзято і нараз відчуваю, як по щоках моїх течуть сльози. Добре, що зараз ніч. Швидким рухом витираю очі.

— Чиста робота, — не витримує тиші Кошарек. — Дома нас стріне грім оплесків.

Хлопці вже послули. Пізніше за всіх Кошарек, який дістав листа від дружини. Він бігав з тим листом по всіх кімнатах і горлав наче хлопчак:

— Лист! Лист від жінки! Вона жива!

Дехто радів разом з ним, були й такі, що дивилися на Кошарека зажурено, ба навіть з ненавистю.

¹ Прокляття!

² Увага, я «Сонячне слайво», я «Сонячне слайво». Чи ви вже готові?

¹ Вода.

Я придивлявся до капрала Юзви. Тиждень тому стало відомо, що його дружина, сани-тарка, померла в польовому шпиталі. Кре-мезний капрал зібгав у могутній долоні сі-рий аркушик паперу і мовчки впав на нари. Мовчав два дні. А тепер дивиться на весе-лого Кошарека, і видно, як душить його нев-гамовна радість товариша. Неначе то Коша-рек винен, що капралова жінка померла.

Зачекавши, поки всі поснуть, я присунув ближче бляшаного каганця і вийняв з кише-ні аркуш паперу — писати листа. Так впли-нула на мене Кошарекова радість. Уже три місяці не мав я відповіді на свої листи. Але ж і Кошарек довго чекав. То, може, і я...

Охоплений надією, окрилений її несподі-ваною силою, я писав:

«Мої кохані, моя люба жінко, мій любий синку. Пишу вам оце вже четвертого листа, а відповіді від вас немає. Чекаю й вірю, що врешті я її отримаю. Якби не вірив, то не варт було б і жити. Серце мені підказує, що ви живі, й тільки через воєнну метушню десь поділися ваші листи.

Я тепер над Одрою. Зайшов уже дале-ченько. Хоч і йти мені дедалі важче. Дійду аж до кінця і тоді повернуся до вас. Вашого останнього листа я так бережу, наче від нього залежить усе моє життя. А може, так воно і є насправді? Тож я бережу його, як талісман.

Що у вас чути? Катажино, чи ти й досі слабуєш на печінку? Вітусю, чи ходиш до школи, чи дбаєш про нашу любов матусю? Коли повернуся, то розкажу вам багато-багато. А повернуся неодмінно. Я мушу в це вірити. Так треба.

Цілую вас міцно, ваш солдат Леон».

Розділ четвертий

Мілош прочиняє двері й непевне спиня-ється на порозі.

— Можна?

— Заходь. Я ж казав тобі, що сьогодні буду вдома сам. Ходім до моєї кімнати.

Сержант, виструнчившись, іде попереду і всміхається, а слідом за ним дріботить Мі-лош, трохи ніяковіючи за свій ранній візит. Сержант відчуває його настрій.

— Чого ти боїшся? Нікого нема вдома, та врешті ти ж прийшов до мене. До мене, ро-зумієш?

— Розумію...

Вони сідають один проти одного.

— Ну, то як? Будеш слухати? — питає сер-жант.

— А чого ж, можу послухати... Тільки дай чотири цигарки.

— Це здирство. Ось тобі дві... Взагалі, це ти повинен платити мені за розповідь.

— Я можу й не слухати. Вже й так знаю все чисто напам'ять.

— Ще скажеш, що робиш мені ласку?

— А звісно, роблю.

— То забирайся звідси. Мені не треба ні-якої ласки.

Мілош підводиться і хоче йти. Сержант хапає його за руку:

— Не дурій... Чого ти такий образливий? Ось тобі чотири цигарки, й сиди тихо.

Мілош ховає цигарки до кишені, всміха-ється й прибирає уважного вигляду — він уже слухає.

Коли сержант схвильовано розповідає про оті дуже давні події, він знову стає енергій-ний, впевнений, вже не відчуває себе п'я-тим колесом у родинному возі. Якби тільки Мілош схотів хоч трохи здивуватися, вигу-кнути: «Це неможливо!» — чи заздро зітх-нути: «Ну й харцизяка ж із тебе був!»

Та Мілош чимраз недбаліше виконує свою роль, а якось навіть закусав, нахаба, — са-ме тоді, коли під несамовитим ворожим вог-нем сапери кінчали будувати моста, від яко-го залежало форсування Одри.

— Ти помирився з сином? — несподівано питає Мілош.

— Тебе це не обходить. Якось я вже собі зараджу, а ти не перебивай. Я ж заплатив, щоб ти слухав. Тож слухай. Чотирнадцятого і п'ятнадцятого квітня ми добряче їх пошар-пали з усіх боків... Німецький офіцер, яко-го ми притягли з того берега, розповів: «Наше командування вважало, що ви роз-почнете наступ чотирнадцятого або п'ятна-дцятого. А п'ятнадцятого ввечері стало ясно: з якихось невідомих причин наступ поляків відкладено».

Розумієш? Німці вважали, що наступ від-кладено. А шістнадцятого рано-вранці ми влаштували німцям справжнє пекло. Я був тоді в Секерках. Моя біографія розвідника вже скінчилася. Тепер я куштував інший хліб. А фронтовий хліб завжди черствий, аж зуби ламаються. Ну, стрибнув я в човна, розгойданого десятками ніг. Ще й не від-пливли, а в човні вже було двоє вбитих і кілька пораних. Німці стріляли з зеніток. Розривні снаряди вибухали в нас над голо-вами. Та човен нарешті відплив од берега. Ми не встигли винести ні мертвих, ні пора-нених. Одному уламок попав у спину. Він лежав горілиць на дні човна й вив, так жах-ливо вив, що якийсь час я нічого не чув. Уже десь посеред річки замовк.

Сусіднього човна закрутило в якомусь шаленому вирі, а може, то солдати, збоже-

волівши зі страху, безтямно гатили веслами по воді, і човен крутився на одному місці. Раптом важкий снаряд влучив у саму середину човна. Це був нещасний випадок на війні. Бо ж ніхто спеціально не цілив по них з важкої гармати. Вони самі знайшли місце для наглої смерті. Якби вони відпливли на п'ять метрів праворуч, ліворуч, уперед, назад, той снаряд в них би не влучив. А вони кружляли на одному місці. Нещасний випадок та й годі. Може, вони загинули б пізніше, десь в іншому місці, а може й ні. Могли ж вони доплисти, як ми допливли.

— Я на війні не був, — уриває спокійно Мілош, — не знаюся на тих всяких військових штучках. Така вже була їхня доля, тих солдатів у човні.

— Тобто їм судилося така смерть?

— Можна і так сказати.

— Пусте. Немає ніякої наперед визначеної долі.

— А я кажу, що є.

— Нещасний випадок, і все. Чому тоді саме мені судилося вижити, га? Нас було дванадцять, а зостався я сам. Хороші були хлопці. Чесні, відважні, і що? Хтось їм признав: ти, Шумане, впадеш мертвий у містечку, поза лінією фронту. Ти, Криско, зустрінеш свою смерть за десять метрів од берега.

— Можеш собі глузувати, а я знаю, що кожному призначено, коли померти. Глянь на мене, маю сімдесят п'ять років. Ніколи мене не брали до війська — казали, через тяжко хворе серце. Я знаю, що воно хворе. Мене обстежували багато разів. І раз у раз лікарі хитали головами, дивуючись, що я іще живу. Я і сам дивуюся. Бо я, бачиш, дочалапав до старості з отим хворим серцем, а молоді, здорові люди раптово вмирають не знати з чого. То я й кажу собі: серце в тебе хворе, але у вічній книзі написано: Стефан Мілош житиме дуже довго.

— Ну, скінчив? Годі плести дурниці.

— Я ж твої слухав.

— То не дурниці, — шаленіє сержант. — Там п'ять тисяч загинуло. Щезни мені з очей! Вийди з хати!

Мілош вражений. Він часто сперечався з сержантом, часто робив йому на злість, та ніколи не бачив у нього в очах такої люті. Мілош задкує до дверей, затуливши руками лице, а сержант жене його, підштовхує, кричить:

— Ти цивільний щур, ти старий жебрак! Вони там потонули, їх порозривало на шматки. Молодих, гарних, дужих! І для тебе це дурниці?!

Сержант вертає до своєї кімнати. Тиша заспокоює його. Він витягає з-під ліжка вузлика, бере в руки кожну річ, розглядає, ні-

би оцінює її теперішню вартість. Розгортає карту й водить по ній пальцем від однієї малесенької позначки до іншої. Карта стара, жовта, подерта, зблякла, написи ледве можна прочитати. Сержант схиляється над нею, майже торкається носом написів: Серкерки... Гюстєбізе... Альт-Рюдніц... Моринь...

Сержантові починають тремтіти плечі. Він мружить очі, наче засліплений сильним світлом.

Раптовим рухом він скидає карту зі столу, а тоді хапає її й починає люто дерти на дрібні клаптики.

Задеренчав дзвоник. Сержант причаївся, ніби чекав нашествия неприємних йому людей. Дзвоник деренчав, а сержант не рушав з місця. Тоді почимчикував затерпими ногами до ліжка й тихенько вклався. Думки мішались, в уяві поставали величезні похмурі постаті. А потім навколо нараз полагіднішало, стало ясно, майже прозоро, і це був уже сон.

Хтось торсав його за плече. Він ще не розплющив очей, а вже чув гострий невідомий голос:

— Чого це ви не відчинили Мацєкові? Хлопець стояв півгодини під дверима.

Сержант підвів голову. Що вона питає?

— Ви гірші за дитину. Аж страшно кидати самого в домі.

Невістка дивиться на розв'язаного клубочка, на жовті клаптики, розкидані по підлозі.

— Що це ви тут робили?

— Нічого не робив. Я спав. Недобре якось мені, то я й заснув!

— А навіщо подерли карту?

— Це моя карта. Тобі нема до неї діла.

Сержант поволі зводиться, важко спираючись на ліжку. Спершу ховає на місце вузлика, а тоді береться збирати з підлоги жовті клаптики.

До кімнати вбігає Мацєк.

— Чого ти мене не пускав?

— Я заснув, Мацєсю. Дуже мені голова боліла. То й не почув, як ти дзвонив.

— А що ти оце подер?

— Стару карту. Вона мені вже не потрібна.

— Я допоможу тобі збирати.

Мацєк повзає на підлозі й незграбно збирає клаптики паперу. Сержант уважно придивляється до нього.

— Мацєсю, ти любиш свого діда?

— Люблю.

— А за що ти мене любиш?

— Бо ти розповідаєш гарні казочки.

— То тільки за казочки мене любиш?

— За казочки найдужче.

Сержант присувається до хлопця. Так вони стоять навколішках поряд — опецькуватий Мацєк і старий худючий сержант. Несміли-

вим рухом сержант кладе руку хлопцеві на плечі й поплескує його, як дорослого щирого приятеля.

Минає кілька день. Уже кінець лютого. На вулицях дзюрчить вода — тане сніг.

Сержантові не хочеться виходити з дому, та кінчилися цигарки. З ранку не викупив жодної. А вже полудень.

Сержант вигрібає з кишені дрібні гроші. Нараховує п'ять злотих і тридцять п'ять грошів. Оце й усе, що він має. На цигарки вистачить.

— Я пішов по цигарки, — каже він до невістки, що порається на кухні. Вона не обертається й нічого не відповідає.

На сходах він зустрічає панну Терезу. У дівчини гарне руде волосся, вона висока, худорлява і завжди всміхається.

— Добре, що я вас побачила... Будьте ласкаві — сплатіть на пошті мої рахунки. За телефон, бо можуть його відключити, й за газ...

Сержант мовчить, і панна Тереза розуміє його мовчання як згоду.

— Можете завжди платити за мене. Матимете гроші на дрібні витрати.

— Не хочу ходити на пошту. Я одержую пенсію, маю власні гроші. Допомоги не потребую.

— Усі в домі знають, що син забирає у вас пенсію, — лагідно всміхається панна Тереза.

— Нічого він не забирає. А зрештою, то не ваша справа. Досі вам прислужував Мілош. Така робота саме для нього. Хай собі й ходить на пошту.

— То ви не знаєте? — дивується дівчина.

— Що?

— Мілош сьогодні вночі помер.

Сержантові темніє в очах. Він конвульсійно хапається за залізне поруччя сходів. Безпорадна квалість розпливається по тілі, присипляє. Тільки ноги важкі, наче свинцеві. Він і не намагається їх підняти, все одно не підніме...

— Пане Леоне! — лякається дівчина. — Що з вами? Заспокойтеся. Адже Мілош був таки дуже старий. Хіба ж його смерть — несподіванка? Ну, візьміть мене під руку, я проведу вас додому. Мілош був зовсім старенький...

Сержант іде мовчки, сильно спираючись на Терезину руку. Та, дійшовши до своїх дверей, він раптом затявся, мов дитина:

— Ні, зараз я додому не піду. Облиште мене. Я собі якось зараджу. Мені вже краще.

— Може, побудете в мене?

І, не чекаючи згоди, панна Тереза веде сержанта до себе.

Ще не отямившись, сержант роздивляється по кімнаті, про яку стільки чув од Мілоша. Від ясних кольорів стін сержантові стає тепло. Легкість сучасних меблів викликає в людини відчуття власної сили. Телевізор, невисокий радіоприймач, схожий на жовту таксу, кілька чудернацьких картин і пухнастий, наче весняна трава, килим. Зелений килим, схожий на луку. Лягти на нього й довго лежати, довго й нерухомо...

Тереза знімає пальто, кидає його на канапу.

— Може, щось вип'єте? Чарочку коньяку?

— Я не п'ю спиртного.

— Але ж коньяк не спиртне. Це ліки, лікарі рекомендують його від усіх хвороб...

— Ну, коли так, — силкується всміхнутися сержант, — коли це ліки, то спробую.

Тереза приносить на срібній таці дві чарки. Коньяк такого кольору, наче його профільтрували крізь сонце. Сержант підносить чарку і дивиться крізь неї на світло. Тільки соромно, що так по-старечому тремтять йому руки.

— Ваше здоров'я, — каже Тереза.

Сержант ледве торкається губами чарки. Смакує з удаваною обізнаністю. Мружить очі й хвалить, як знавець:

— Добрий коньяк. Абсолютно чистий. Смак... наче небо в устах.

Перший коньяк в його житті. Навіть на війні не траплялося такої здобичі. В Гюстєбізе знайшов десь у льоху ящик французького шампанського. А коньяку не пив ніколи.

— Може, ще? — питає панна Тереза й наливає спершу собі.

— Ну, то ще одну.

Сержантові стає душно. Голова працює точно, ясно. Мілошева смерть уже не означає кінця світу. Що ж, кожен колись та помере. У Мілоша було хворе серце.

Хтось стукає у двері. Тереза поправляє зачіску й всміхається сержантові.

— Прошу, — якось дивно каже вона. Сержантові вчувається в її голосі фальшиве збудження.

Входить якийсь молодик. Не привітавшись, сідає до столу й наливає собі чарку коньяку.

— Диви, вже перекинулась на дідуганів?

— Шануйся, коли п'єш мій коньяк, — огризається Тереза.

— А чого? — жартує молодик. — Дідусь з вигляду ще бойовий.

— Сиди тихо, шмаркачу, — втручається сержант, і очі йому темніють з гніву.

— Овва! — дивується молодик. — Він ще до мене чіпляється!

— Таких, як ти, ми колись в'язали пачками.

— Певне, хтось мусив їх вам тримати...
Сержант підводиться з місця й наглим рухом б'є його в лице.

— Ах ти, сивий дурню, — зривається молодик до сержанта.

Сержант стискає в руці пляшку. Побачивши це, Тереза хапає хлопця за плече:

— Тікай звідси, бо ми тобі вдвох голову розчерепимо!

Той кривить губи у вимушеній посмішці, сідає й дивиться на сержанта.

— Одначе, гість у тебе з характером. Тепер уже немає таких дідусів.

Сержант мовчить. Тереза мерщій наливає в Каролеву чарку сонячної рідини і сама випиває півчарки.

— Ну то що, мир? — питає молодик.

— Тепер повірив, що таких, як ти, я в'язав пачками? — задержувато питає сержант.

— Мабуть, таки в'язали. Принаймні, так мені тепер здається, хай йому біс, — сміється Кароль.

Сержант вертає додому. Поняття «додому» стає для нього тепер зрозуміле й важливе.

«Немає в мене ворогів на світі, — думає сержант, — я сам собі щось вигадую, а воно тоді не дає мені спати. Це я всім набридаю, в усе втручаюся, морочу їм голову тим, про що треба мовчати. Вітольд непоганий син. Я сам настроїв його проти себе. Ніколи не поступився йому. Завше моє мало бути зверху. Але тепер усе зміниться. Ще не пізно. Буду лагідний з Вітольдом, чемний і терплячий з невісткою. Вони не зичать мені зла. Треба з ними поговорити».

Він спинається в передпокої. Невістка смажить на кухні котлети.

— Може, тобі що допомогти? — непевно питає сержант.

— Обійдуся. Ви, мабуть, голодні, то й підлещуєтесь.

— Я не голодний. Просто хотів посидіти з тобою в кухні.

— Ідіть краще до себе.

Сержант похнюплюється й киває головою — все зрозуміло. Іде до своєї кімнати й підсовує стільця до вікна. Сідає, дивиться на мокру вулицю, на трамваї, на людей.

Ввечері приходить Вітольд. Частує сержанта цигаркою і, стоячи серед кімнати, дивиться кудись убік, на стінку.

— Сідай, сину, — каже сержант. — Мені приємно, що ти прийшов.

— Я хотів би поговорити з вами, як з людиною.

— Прошу. Ми нечасто тепер розмовляємо.

Вітольд починає без вступу, аби зменшити нервові напруження:

— Через п'ять місяців у нас буде друга дитина.

— Вітаю... Ще одна дитина. Що ж, на старість матимеш дві домівки.

— Ще мені далеко до старості.

— Але часом варто забігти думкою вперед.

— Послухайте... Ви ж самі знаєте — поки я міг, то не наполягав на цьому.

— Про що мова?

— Про Будинок для старих.

— То ось чого ти прийшов!

— Ви повинні зрозуміти. Буде друга дитина. Отже й ще одне ліжко. І служниця якась має бути, бо Зоська не впорається. То де ж мені покласти чужу жінку — в своєму покої, чи що?

— Хочеш поміняти батька на служницю?

— Хочу чи не хочу, а треба.

— А коли я не згоджуся?

— То ви нас дуже скривдите.

— Я вас скривджу? Авжеж, діло це складне. Гаразд, іди собі. Мені треба спокійно поміркувати над твоєю чудовою пропозицією.

— Я даватиму вам триста злотих щомісяця, — гарячкує Вітольд. — Маєте пенсію. Крім платні за утримання в Будинку, лишиться ще сотня-дві злотих. Житимете, мов князь.

— Іди звідси, благодійнику!

Вітольд виходить, покинувши на столі пачку цигарок. Сержант кричить йому вслід:

— Забери свої цигарки. Дешево хочеш купити свого батька, щеня.

«Ну, тепер уже треба тікати, — думає сержант. — Привіт, любий вузлику!»

Вранці, не чекаючи сніданку, він виходить з дому. Ніхто в нього не питає, куди він іде. Ніхто ніколи в нього про це не питає.

Після нічного морозу хідники виблискують льодом. Сержант ступає помалу. Йому нема куди поспішати, а впасти не хочеться.

Знову схопив його ревматизм. Ліва нога, та, в якій ще й досі є уламки, враз перестає згинатись, наче її хто перебив. Та ось уже трамвайна зупинка. Десять хвилин тривожного чекання. Нарешті під'їхала переповнена «трійка». «Трійка» їде саме туди, куди старі люди не хочуть їхати.

Його пропустили з переднього входу, допомогли зайти у вагон. Він навіть не подякував. Думкою був уже в іншому місці. Рахував геть усі зупинки. Ще чотири, ще дві... Тепер треба виходити.

Тиха вузенька вуличка. Вищербленим, нерівним хідником ідуть молоді люди. Тут повно молодих. Десь поблизу є, певне, шко-

ла. Або інтернат. Молоді розмовляють дуже голосно, галасливо прощаються.

Сержант відважно прямує до білого, трохи занедбаного ззовні дому. Так ось він, цей дім. Звичайний, найзвичайніший. Молоді байдуже минають його, навіть не дивляться в той бік.

Сержант стає під чорним деревом, в яке, либонь, колись влучила блискавка. Сержант спостерігає. Він наче знову розвідник. Стоїть за деревом і спостерігає.

Де ж мешканці? Чому в домі так порожньо? Але ні, хтось є. Тепер уже добре видно.

У вікні другого поверху сива старенька жінка поливає рожеві квіти.

Через подвір'я, важко спираючись на грубий ціпок, дріботить дідусь, обличчя в нього запнуте хусткою, наче в малої дитини. Потім двері прочиняються, і з будинку виходить ще один чоловік. Він довго не наважується зійти з височеньких сходів, нарешті починає обережно спускатись.

Дідусь з ціпком саме підходить до сходів. Тут вони обоє спиняються й починають розмовляти, майже не ворухачи губами.

У вікні першого поверху з'являється жовте, наче воскова свічка в руках небіжчика, обличчя жінки. Очі в неї позбавлені всякого виразу. Порожні, байдужі.

Сержант спостерігає довго й пильно. Навмисне вбирає в свою пам'ять цей мертвий простір, цю хвору непорушність, цей світ, найсмутніший під зимовим сонцем.

От який вигляд має його кінцева зупинка! Тут його хочуть висадити...

Розділ п'ятий

Отже, я втік. Чи й справді я боявся? Чи взагалі міг сказати щось надзвичайне про страх? Це ж була не втеча, а просто пошуки іншої смерті. Дурниці... Тут була тільки одна смерть, солдатська. Вранці та ввечері, на березі річки, в лісі, у воді, в шанці, на пробитому човні — скрізь вона однакова.

А звідки взялося те рішення? Як його назвати?

— Я подаю тебе до відзнаки, — сказав капітан. — Ти привіз нам сенсаційного хлопця. З неба нам упав цей обер-лейтенант.

Та я урвав його. В моєму голосі звучало принизливе прохання:

— Мені вже бракує сил. За себе я не боюся. Але комусь я можу завдати лиха. Не хочу нікого мати на совісті. Нехай я спробую ще чогось іншого. Хочу на передову. Уже в мене й живіт затверднув. Од того плазування.

Зчинилася справжня веремія. Капітан висував щораз нові докази. Просив мене й ляв, нахвалявся розжалувати й віддати під польовий суд. А я затявся, і ось тепер я тут, у Секерках. У шанці, де солдати стоять пліч-о-пліч. У шанці, де відчувається живий, пульсуючий фронт.

Тут усіх поділено на роти, батальйони, полки й дивізії. Тут кажуть: третя рота вперед! Тоді я схоплююсь разом з усіма, бо цифра роти означає і моє прізвище.

Учора ввечері я читав солдатам мого взводу відозву Військової Ради фронту. Читав поволі, виразно підкреслюючи значення слів:

«Слава ваших звітяг, пролиті вами кров і піт дають вам право взяти участь у ліквідації берлінського угруповання ворога і в штурмі Берліна. Це бойове завдання ви, хоробрі солдати, виконаєте з притаманними вам рішучістю й блиском, на честь і славу польської зброї. Від вас залежить блискучою навалю розтрощити останні рубежі оборони ворога і знищити його. Вперед, на Берлін!»

Солдати міцно затягувалися самокрутками з махорки. Мовчки, нічого не питаючи. Не висловлювали ані радості, ані смутку. Мали вигляд стомлених робітників, які щойно відробили своє, а їх уже кличуть до нової роботи. В очах у них була горда поблажливість: якщо кличуть, то ми, виходить, потрібні.

Вони теж були переконані, як і той полонений німецький офіцер, що Берлін упаде наприкінці квітня, що досить прорватися на той берег цієї смертоносної річки, і всі ми в швидкому марші опинимося під мурами клятого міста.

П'ятнадцятого квітня пополудні несподівано почався ливний дощ. Хвиля куряви на дорозі перетворилася на болото. Над широким річищем Одри висіла густа імла. Солдати, що останнім часом звикли до сонця, тремтіли від цього вогкого холоду. Махорка, й та втратила свій смак, а сухарі згіркли.

Я бачив збентеженість командирів. Нервовими рухами підносили вони до очей біноклі. Аби тільки якось заспокоїтись. Ворожого берега зараз не існувало, натомість була біла пляма. Навіть масивні обриси залізничного мосту зчезли в безпросвітній імлі.

Нарешті дощ перестав, та імла не розвіялася.

Я сидів у шанці, спершись на гнучке коріння дерева, що росло над ним. Коло мене хропів молоденький капрал. Він лежав горілиць і спав, наче той заєць, з розплющеними очима. Я подумав: от якби заснути так міцно і прокинутись, коли все вже буде позаду. Може, й капрала приспала така мрія.

Ніч плазувала через фронт помалу, знехотя. Не всім вона прислужилась отак, як капралові.

Часто кажуть: старий фронтовик може спати навіть під час маршу. Це правда. На фронті трапляється, що втома долає страх. І солдат падає, підкошений міцним сном. Можна сурмити й стріляти йому над вухом — він не розплющить очей. На годину чи дві для цього солдата зникає війна.

Мені добре відомо, як ремствує тіло, вимагаючи спочинку. А тепер я йду від шанця до шанця, дивлюся на берег, де причаїлися взводи, роти, полки, й бачу, що більшість солдатів не спить. Мовчки вдивляються вони в туманну імлу, що оповила той берег. Чекають... Думають... Думають...

Це для них не перший штурм. І для більшості не останній. Вони вже звикли до війни, до всяких злигоднів, а проте не сплять. Вони відчують солдатським інстинктом, що наближається особливий день. Вони не вивчають штабних карт, не знаються на складності ситуації, над якою сушать собі зараз голови генерали, а проте вони — барометр фронту, бо несхибно відчують, який буде завтра день.

Він буде важкий, кажу я собі, адже дещо я знаю. Я раніше за вас побував на тому березі. Бачив бункери і силу пасток, що чекають на вас. На вас? Я теж тепер з вами. І мене теж стосуватиметься той наказ, який пролунає ось незабаром, удосвіта.

В одному шанці я стрівся із взводним Галонзкою з третьої роти. Ми всі знаємо взводного Галонзку. Під Леніно він бився пліч-о-пліч із своїми трьома синами. Над Одрою він уже не мав ким піклуватися. Сини zostалися на тій довгій дорозі. Взводний Галонзка тепер хоче йшов на найважче діло. Він завжди перший з'являвся у ворожих шанцях. Не горлав «ура», не лютував під час атаки. З якимось дивним спокоєм виконував він свій солдатський обов'язок, а після атаки сидів мовчки, нерухомо, і ніщо його не цікавило.

Але сьогодні навіть він неспокійний. І сам починає розмову:

— Це правда, що на річці є місця заглибшки чотири метри?

— Так кажуть.

— На тім боці болото, танкам буде важко.

— Спершу треба доплисти до того болота. А за болотом — ще одна річка. Стара Одра. Там вони ще дужче боронитимуться. Так окопалися над каналом, наче збираються там вікувати.

— Проб'ємось?

— А ти як гадаєш?

— Гадаю, що колись тут стоятиме великий пам'ятник

— Авжеж, пам'ятник звияти.

— Сумної звияти... Тут нас геть викосять.

— Тобі нема більше про що говорити?

— Ти не малий, сам знаєш.

— Однак не каркаю.

Галонзка глузливо посміхається і мовчки йде з шанця.

Пам'ятник, думаю я з настирливою екзальтацією, хіба що зовсім символічний. Бо ж на ньому не стане місця написати прізвища всіх тих, що залишаться тут.

Вийжджаючи з Гюстєбізе, я натрапив на німецький пам'ятник. Він стояв у затінку під старими деревами поблизу костюлу. Як там написано? Щось таке: «Нашим героям, що полягли у світовій війні 1914—18, від вдячної громади Гюстєбізе. Вони вмерли за батьківщину». А нижче — прізвища солдатів.

Спершу я подумав: чи мене це обходить? Кільком десяткам чоловіків з Гюстєбізе наказано вмерти за імператора, то вони слухняно й вмерли. Вдячна громада поставила їм пам'ятник, вирізьбила на камені прізвища. Дешева вдячність, приємна забавка.

Далі я почав аналізувати: заради чого полягли хоробрі солдати з Гюстєбізе? На якусь хвилину, може, й продовжили існування імперії. Оце і все, чого варта була їхня смерть.

А той пам'ятник, наче на посміх, дочекався днів, коли кінчається ще одна епоха німецької історії. На тім боці Одри сини тих солдатів, що їм громада Гюстєбізе склала колись подяку за їхню смерть, знову силкуються врятувати імперію, яка вже дійшла до свого неминучого кінця. Але громада Гюстєбізе цього разу, либонь, не буде їм вдячна. І на пам'ятник вони теж не можуть сподіватися.

Я дивлюсь на годинник. Уже четверта ніч. Не видно ні місяця, ні зірок. Навіть імла стала якась іще сіріша й густіша.

Може, в останню мить відмять наступ? Така імла на руку німцям. Вони знають місцевість і добре пристрілялися до наших позицій.

Я розшукую поручика Тазбіра.

— Тож, громадянин поручику, наступатимемо в цій імлі?

— Пан бог на їхньому боці, — сміється поручик.

— Я серйозно питаю.

— Іди до солдатів, попомони з ними, хай багатो не роздумують. І тобі те ж саме раджу.

П'ята година. У солдатів припухлі з безсоння очі. Дедалі люди більше непокояться. Вони знають, що я був розвідником, переправлявся на той берег. Тож питають, невміло приховуючи хвилювання:

— Чи вони там міцно окопалися, сержанте?

— А танки у них є?

— Здається, у них багато ополченських танків. А з такими якось ми впораємось. Довбатимем стареньких ззаду.

— Коли вже переберемось на той берег, вони не зіпхнуть нас назад.

— Аби тільки дістатися того валу.

Я переводжу розмову на інше:

— За чотири дні день народження Гітлера. Треба приготувати йому гарний дарунок.

Солдати сміються. На якусь хвилину вони веселішають.

— Хлопці, вітер! — збуджено вигукую я.

Усі вже чують його. Добрий, любий вітер! Імла починає швидко танути. Підіймається вгору, розпадається на купчасті хмарки...

Ми тішимося, як діти, ніби разом з імлою щезнуть усі ті небезпеки, що чатують на нас. Ще раз — не знати вже вкотре — я пильно оглядаю свій автомат. Скидаю чоботи й перемотую онучі.

Вже не можна приховати пожвавлення на нашому березі, збудження, прискореного руху. Гуркіт літаків, приглушені, але виразні вигуки наказів. Швидко мчать машини з боеприпасами.

На березі серед дерев закінчують останню підготовку радянські солдати з батальйону амфібій, доданого до нашої дивізії.

Нараз вибухає суцільний вібруючий гуркіт, немов хтось дужою рукою гилить нам просто в лице. Ззаду, ліворуч і праворуч од наших шанців повітря червоніє від спалахів. Тепер уже ні про що не можна думати. У голові, грудях, у крові боляче пульсує несамоовита канонада, яка має відкрити нам дорогу на той берег.

Мерщій вилазимо з шанців, льохів, будинків — на березі вже повно війська.

Високим залізничним насипом, по шпалах, залитих водою, біжимо до амфібій, до човнів, що вже гойдаються на воді.

У гаморі не чути наказів, у швидкому русі стерлися обличчя. Зелений щільний натовп уже на березі. Чоботи хлюпають по воді, і вона забризкує очі, зволожує спрагли, сухі уста.

Я стрибаю в човна, підштовханий чиєюсь дужою рукою. П'ять, десять, двадцять чоловік...

— Відчалюйте! — кричить хрипкий голос. — Відчалюйте!

Імпровізовані весла в міцних солдатських руках працюють справно. Тут нікого не треба квапити, тут кожен змагається за своє життя.

Човен набирає швидкості, і незабаром ми вже посеред річки.

Аж тепер я помічаю, що нас уже давно обстрілюють. Щомиті навколо схоплюються ясні водограї, на голови нам сипляться уламки зенітних снарядів.

Раптом чую дикий звіриний рев. Солдати переносять пораненого на корму.

— Добийте мене... прошу... ви ж товариші...

Човен, що пливе недалеко від нас, нагло зникає в червоно-чорному вогні. Шматок обсмаленої дошки б'є мене в спину. Кілька солдатів борсаються у воді. Я бачу перекивлене жахом обличчя молодого стрільця. Він щось кричить. Я не чую... Ще кілька секунд, і голова зникає під водою.

З-за валу виринають два літаки. Перед ними рівненькою стежечкою розбризкується вода. Довга черга пострілів пролітає повз нас. Літаки вже над нашим берегом і тепер повертають назад. Солдати безпорадно припадають до мокрих дощок, туляться один до одного.

— Стріляти! — кричу я і стріляю в повітря з автомата. Знаю, чого варта наша стрільщина, та знаю також, що солдат конче мусять стріляти, аби не збожеволіти з жаху.

Дехто чує мій наказ. Ще мить, і вже човен перетворюється на хижого звіра.

Добре, думаю я, вони бороняться. За хвилину отямляться.

Літак налетів на нас з правого боку. Низько спікірував, ніби хотів проїхатися своїм шасі по наших хребтах, увіпхнути нас в темне провалля Одри.

Зненацька човен сіпнуло. Кілька весел попливло за течією. Страшений галас, лайка, а тоді діловий, спокійний наказ:

— Позатикати шапками! Спокійно! Нічого страшного.

Справді, нічого страшного не сталося. Крізь три маленьких отвори почала просякати у човен вода. Але від таких дірок човен не тоне. Нічого не сталося. Двох убито, та човен пливе далі. Тільки три маленькі дірки в облавку. Спокійно, нам щастить. Тільки двох убито, та човен пливе далі...

Наша артилерія перенесла вогонь у глиб німецьких позицій. Снаряди падають за сотні метрів од берега, до якого ми пливемо.

Німецькі гармати не шукають наших вогневих точок, їх не хвилюють польські артилеристи. Вони бояться піхоти, яка пливе, все ж таки пливе, вже наближається до берегового валу, гинучи від снарядів, тонучи у воді. Відгороджена від берега стіною вогню, вона все ж таки форсує річку німецької долі.

Наш човен дістається берега не перший. Коли ми вискакуємо з води, що сягає нам по коліна, то бачимо, як зігнуті зелені поstattі вже мчать уперед.

Скільки їх тут? Може, сто, може, двісті, вони приймають тепер на себе весь шквальний кулеметний вогонь. Падають, гинуть у воді, за п'ять метрів од берега. Та ось уже земля, ось дерево й прибережний камінь, за який можна сховатися, і куш — за ним можна якусь мить перепочити.

Я чую, як під ногами булькотить м'яка, розгрузла земля. Припадаю до неї, ховаю лице в її мокрий холод. Однак по хвилі в голові спалахують застережливі сигнали: лежиш на відкритому, рівному місці. Шукай хоч якийсь виямок. Чого дожидаєш? Геть стервся, старий вояко?

— Поранених у тил! — кричить з-за дерева капрал. За десять метрів од нього Одра. Де ж той тил? Де безпечне місце для поранених?

Ми без упину стріляємо й весь час оглядаємося на річку. Там плывуть човни. Кілька десятків човнів. Вони мусять доплисти, інакше ми не зрушимо й на метр від цих похапцем виритих заглибин.

Гострий посвист повітря, гуркіт... Мене вкриває грязюкою. Вискакую з своєї схованки, п'ять кроків — і я вже лежу в теплій вирві, що парує від вибуху.

Хтось підковзнувся й падає, безсило падає мені на спину. Я струшую його сильним рухом плечей.

Сіре солдатське обличчя геть у болоті.

Я торсаю солдата.

— Тебе поранено? — безглуздо питаю я, тоді витираю йому з очей грязюку й нахиляюсь до нього. Пізнаю. Це той капрал, що спав цілу ніч, втупившись очима в небо. А тепер відпочиває на цім березі. Він дуже стомився. Смертельно.

— Уперед! Уперед, костюшківці! — чути голос поручика Тазбіра.

Я вискакую з вирви, біжу великими стрибками. Скільки нас, скільки залилося разом з капралом на березі? Ці думки обсідають мене між довгими чергами, що їх я спрямовую на ворожий вал.

Коли б мені добігти туди, по-дитячому загадую я, то все буде гаразд, я пройду живий усю війну. І вірю: коли добіжу, то житиму.

Цей побережний вал стає тепер моєю надією, якимось символом життя.

Поблизу вже падають ручні німецькі гранати. Я швидко повзу, тоді знов біжу. Попереду, за кільканадцять метрів, лежить поперек стежки вирване дерево. Тут можна трохи перепочити.

Над річкою позаду нас важко гуркочуть німецькі винищувачі. Нас вони вже не чіпатимуть — надто близько ми від німецьких позицій.

Я шукаю попереду якогось природного прикриття, щоб до нього добігти. Немає, ні-

чого не знаходжу. Під вогнем солдати припали до землі. А тут zostався ж один тільки стрибок, тільки один...

Хтось підхоплюється. Короткий вигук: «Ура!» І вже тихо, вже той не ступить і кроку.

Починаю повзти. Обіч мене рудий маленький стрілець без шолома — десь загубив його. Кілька метрів далі — взводний Галонзка.

Знову хтось підхоплюється й одразу ж падає, наче важка колода.

Вже за нашими спинами починають вибухати снаряди німецьких мортир. Про відхід не може бути й мови. Вода біля берега нуртує від вибухів. Отже, лишилася єдина дорога — вперед, на вал.

Ще п'ятдесят метрів... Кризь суцільний гуркіт до мене долітають нараз німецькі вигуки:

— Feuer, Führer, Feuer! ¹

Інстинктивно я припадаю ще дужче до землі.

Зненацька схоплюється Галонзка. Кілька дужих стрибків, і він уже біля валу. Заточився. Влучили? Ні... Я бачу, як Галонзка сильно відхиляється вбік. Його граната вибухає в повітрі.

— Hier ist polnische Armeel! ² — кричить Галонзка і дряпається на круту піщану стіну.

Ми біжимо. Сіра поверхня землі зеленіє від солдатських мундирів. А Галонзка вже нагорі. Він добіг до обітованої землі, яка має принести мені щастя. І саме тоді в нього влучили. Я був за кілька метрів од нього. Він покотився мені майже під ноги. З величезної рани на шиї юшить кров.

— Санітаpe! — гукаю я, не перестаючи стріляти. — Санітаpe!

Мені навіть не спадає на думку, що взводному уже не потрібний санітар.

На мене біжить огрядний єфрейтор. На якусь частку секунди наші погляди зустрічаються. Я натискую спуск. Німець ще біжить, але тільки за інерцією. Автомат падає йому з рук.

Мене обминають хлопці з нашої роти. Біжать, як у прискореному фільмі, я мигцем бачу знайомі обличчя, широко роззявлені роти. Щось кричать? Чи просто жадібно хапають повітря?

— Набої, де ж набої!? — цей тривожний вигук одразу приводить мене до тями. Я даю ще одну довгу чергу. Ще кілька пострілів, короткий уривчастий цокіт, і вже ударник б'є в порожнечу.

— Набої! — підхоплюю я той крик. Однак німці нічого не знають. Вони вже зірва-

¹ Вогонь, фюрер, вогонь!

² Тут польське військо!

лися з валу. Вже тікають. Я бачу їхні зігнуті спини.

А до берега причалюють один за одним наші човни. Солдати стрибають у воду, перечіпляються об каміння, біжать до нас. Біжать, щоб нам допомогти, щоб з нами померти.

Розділ шостий

Сніг падав з самого ранку. Сержант розплющив очі, сів на ліжку й побачив, як на даху сусіднього будинку крутить снігова віхола. Цей морозяний пейзаж був такий сумний, що сержант знову накрився ковдрою аж по саму шию. Та скоро він відчув, що в кімнаті тепло, майже душно, й наважився торкнутись ногами підлоги. Розшукавши пантофлі, він натягнув на нічну сорочку латаний светр і повагом підійшов до вікна.

На вулиці було майже безлюдно. Перехожі, ніби намагаючись пробити головами білу рухливу стіну снігу, згинці перебігали попід будинками, залишаючи позаду темні сліди.

Сержант торкнувся долонею шибки, а тоді приклав цю холодну долоню до чола. За кілька секунд рука знов була тепла, і скроні були теплі, проте всередині він відчував холодну порожнечу. Від такого холоду не захистить ніякий светр, ніяка, бодай найтепліша, ковдра.

Він думав про це, відчиняючи двері кімнати. Невістка поралась на кухні. Вона оббирала картоплю так дбайливо, наче це були принаймні яблука. Довгий серпантин лушпиння звивався з ясної смужки ножа аж до темного кошика на підлозі. Каструлі на газовій плиті парували — пахло м'ясом.

Сержант проспав сніданок, і голод, розбурханий кухонними пахощами, прокинувся з подвійною силою. Та він витримав цей напад, не схотів псувати піднесеного настрою. Зненацька йому спало на думку скористатися цим настроєм.

— Порожньо й холодно, — прошепотів сержант, та невістка наче не чула, й він повторив: — Порожньо й холодно.

— Про що ви кажете?

— Про себе. — Сержант переступив поріг кухні. Тепер він бачив гарне невістчине обличчя. — Про себе кажу... Як, на твою думку, чи не дивно, що мені завжди якось холодно й порожньо?

— Дуже дивно, — мовила невістка і на мить кинула оббирати картоплю.

— Ось бачиш, ти сама це кажеш, — зрадив сержант. — Начебто я маю все, чого по-

требує людина мого віку. Ба навіть більше...

— Авжеж, більше, — погодилася невістка і знов узялася до роботи.

— Мій син здобув освіту, завів сім'ю. Радість для мене. Маю онука, сиджу собі в теплій кімнаті й дивлюся у вікно, як білий сніжок встилає вулицю. Власне ліжко, тепла ковдра, теплий калорифер... Радість для мене — та холод і пуста навкруг.

— Ви знов своєї?

Жіночі руки працюють спокійно. Лушпиння тихо повзе до кошика. Білі кульки картоплі, наче маленькі м'ячики, падають одна по одній у миску, розбризкуючи воду.

— Ну, скажи, коли зможеш, — не дає збити себе сержант. — Старий Мілош заздрив мені, і не тільки він. А чого мені заздрити? Є такий холод, від якого не врятує жодний светр, жодна ковдра. У тій кімнаті — такий холод. Хукаю — пари не бачу, а серце холоне.

Жінка мие картоплю. Запалює газ, ставить каструлю на вогонь, витирає руки барвистим рушником.

— Це ваше з Вітольдом діло. Мені теж стає тут холодно.

Сержант іде назад до своєї кімнати. Скидає светра й падає на м'яку подушку. Не вмію я з ними розмовляти, — бурмоче він, б'ючи кулаком об край ліжка, — хіба не моя правда? Та як почну говорити, ніякого пуття з тієї балаканини немає. Я б хотів, щоб усе було гаразд, а виходить навпаки. Чи їм холодно від мене, чи мені від них?

За кілька годин сержант розмовляв із своїм сином. Вітольд був збентежений, наче мале хлоп'я, якого спіймали за руку, коли він крав цукор. Сержанта тішило це збентеження, додавало йому мужності. Він ніколи не відчував довіри до людей занадто впевнених, таких, як невістка, котрі з кам'яним обличчям приймають найбільшу хвалу і найбільшу образу. Вітольдове збентеження давало сержантові якусь надію. І він так повірив у неї, що не відразу збагнув синові слова:

— Не маєте амбіцій. Вам треба було вже давно залишити цей дім.

— Пуста й холодно, — завів своєї сержант.

— Розбиваєте мені сім'ю, — крикнув Вітольд. — Дайте мені вільно дихнути, я довго й сумлінно заробляв на це право. А ви тиняєтесь по хаті, наче якесь лихо. Чи будемо й далі весь час гризтися? Чи мусимо до самої смерті жити разом?

— Ти ще пошкодуєш, — відказав сержант. — Ще тебе загризе сумління.

Йому сянула нова, надзвичайна думка. Він посміхнувся впевнено і вперто.

Сержант старанно обмотав шию потертим шарфом, одягнув стару куртку. Вбирав-

ся помалу, навмисне зволікаючи. Може, гукнуть, може, спитають: куди йдеш?

Не спитали. На якусь хвилю він затримав руку на клямці. Ніхто не вийшов за ним до передпокою. Він постояв біля дверей, дослухаючись. Ніхто не гукав його.

Побачимо, затявся сержант. Побачимо, хто довше витримає.

Вже бралося на вечір. Сержант все ходив та й ходив у найближчому сквері.

Якось одразу посутеніло. Сержант підійшов до брами і втупився в неї очима. Він чекав на сина: ось-ось вийде, буде шукати мене, занепокоєно роздивлятися навкруги. Тоді я підйду, покладу йому на плече руку і скажу: бачиш, сину, ти сам себе дуриш. Тобі тільки здається, ніби витурити батька дуже легко. А не було мене вдома якусь часину, і ви вже божеволієте зі страху.

Та з будинку ніхто не виходив. Засвітились ліхтарі, і в цьому білому ясному світлі місто зробилося ще холодніше, ще неприємніше.

Сержант повільно перейшов вулицю. Трохи повагавшись, увійшов до будинку.

Десь відчинилися двері. Серце закалатало дужче... Таки ж вийшов! Таки ж не всидів спокійно вдома.

Сержант сховався за прочиненими дверима до підвалу. Той, що йшов униз, прискорив ходу, майже біг. Сержант тішився, наче дитина: це був щасливий задум! Тепер усе піде інакше.

Чоловік спинився. Сержант побачив його профіль. То був не Вітольд... То був кондуктор з третього поверху.

Куди ж тепер іти? — думає сержант. — Що його робити? Повернутись додому? Скоритися без боротьби? А навіщо я борюся? Вони ж того тільки й хочуть, щоб я не прийшов, щоб мене тут не було.

Сержант сидить на сходах до підвалу, хукає на задубілі руки, міркує. Переконає себе, ніби він має ще право на якусь рішечня, на якийсь вчинок, котрий змінить його долю. Та йому стає дедалі холодніше, і він помалу втрачає бажання до всякої боротьби. Думки стають мляві, оспалі.

Зачекавши ще трохи, він виходить із своєї схованки. Та поки чалапає на третій поверх, у ньому знов прокидається непоко́ра. І завагавшись, він спинається під дверима. Якби потримати їх отак ще з півгодини, — думає сержант, — вони б нарешті занепокоїлись. Я ще ніколи не виходив так пізно з дому.

Але ж можна посидіти в Терези, — спадає йому на думку. Ця щаслива ідея хвилює його, додає йому сили.

Панна Тереза вже в шубі. Відчиняє двері й здивовано втуплюється очима в сержанта.

— Ви йдете з дому? — засмучено питає він. Питання це скидається на дотеп. Тереза сміється.

— А ви, пане Леоне, маєте до мене якусь діло?

— Маю, — відповідає сержант, збентежений її сміхом. — Тільки це не діло. Це прохання.

Вони заходять до кімнати. Тереза сідає на канапі, не скидаючи шуби.

— То кажіть мерщій. Я дуже поспішаю.

— Та я хотів зробити синові на зло.

— Будь ласка... Я згодна, бо не люблю пана Вітольда.

— Ви знов жартуєте. А воно он як виходить: син хоче вигнати мене з дому, та я ж знаю, що він мене любить. Знаю і хочу це довести.

— О боже, — нетерпеливиться Тереза, — нічого не розумію. Так сильно вас любить, аж хоче вигнати з дому?

Сержант починає плутано розповідати. Говорить швидко, спинається на дрібницях і забуває про важливе. Нарешті скінчив і глянув стурбовано на Терезу, чекаючи її відповіді.

— Я не люблю втручатися в такі історії, — сухо відказала вона. — Та коли вже для вас це так важливо, то прошу... В кухні стоїть канапка.

— Я не хотів би лишатися тут на ніч.

— Тоді нічого не вийде. Я не маю другого ключа, а повернуся аж над ранок.

Сержант хотів був подякувати й піти, та якось самі прохопилися слова:

— То я зостанусь. Ляжу на тій канапці, і хай буде, що буде.

— Тільки ви зразу лягайте, не тиняйтеся по кімнаті. Я цього не люблю.

Північ. Сержант лежить з розплющеними очима. Заснути й не намагається. Тішиться невеличкою перемогою: певне, Вітольд зараз нервово курить, виглядає у вікно, прислухається під дверима. Отак, сину. Ти собі гадав, що я потиняюся трохи вулицями та й покійно прийду додому. А тепер молиш бога, аби я щасливо повернувся. І кажеш до жінки: «Бачиш, який у мене уразливий батько. Я гостро поговорив з ним, він і розсердився. Не хоче нас і знати. Аби тільки нічого лихого з ним не сталося».

Цей твій неспокій, сину, мене цілком задовольняє. Я не вимагаю багато від людей. І від тебе, хоч ти мені й син, теж не чекаю чогось надмірного. Життя навчило мене вдовольнятися малим.

Колись, як у мене були ще дужі ноги й дуже серце, носив я солдатську форму й прагнув одного: аби вижити. Ці два слова я так забрав собі в голову, так жив ними, що тільки вони щось важили для мене.

А ти гадаєш, сину, що потім легко шукати інших цінностей? Я зняв військову форму, рани загоїлись, але час той залишився в мені.

Якщо іноді я не зовсім певний цього, то намагаю пальцями скалки. Намагаю глибоко під шкірою тверду крицю, і враз заспокоююсь, бо вже знаю, що не помиляюсь... Той час найскромніших прагнень живе в мені й досі.

Ти гадаєш, що та кімната, де я спокійно доживаю вік, це якась розкіш? А я тобі кажу: це саме те, що мені належить. Від тебе, від цілого світу. Кожна стара людина здобула собі право на власні чотири стіни. Не треба й питати, де ця людина була, що робила. Шістдесят років прожила — от і вся відповідь. Спробуй прожити шістдесят років, сам побачиш...

Сон здолав сержанта зненацька. Він хотів ще багато сказати, довести, та нараз поринув у спокійний морок. Збудив його чоловічий сміх і грюкіт — хтось посунув стільця. Якусь мить сержант не міг зорієнтуватись, де він. Тоді почув Терезин голос:

— Не відчиняй вікна. Я роздягаюсь.

Сержант хотів був перевернутися на другий бік, та злякався, що зариплять пружини. У нього було таке відчуття, наче він по-тай пробрався до чужого помешкання і його от-от викриють.

Тереза голосно засміялася...

Сержантові хотілося втекти від цього сміху. Бачиш, сину? І навіщо це? Ми ж могли якось порозумітися. Може, ця безсонна ніч піде тобі на користь.

Коли ти був ще малий, то якось украв у мене гроші. Ні, невеликі гроші. Вже не пам'ятаю скільки. Ти побіг з приятелем на Зелений Плац. Там завжди влітку були каруселі, гойдалки, тир, «чортове колесо», а часом навіть цирк.

Тих грошей тобі стало на кілька годин казкового життя. Втомлений, з тривогою в очах повернувся ти ввечері додому. Я вже знав, що ти витяг у мене з кишень гроші. Мені не хотілося тебе бити, але я переконував себе, що інакше не можна, що треба тебе примусити. Ну, ти й дістав два чи три рази, та й те лиш для порядку. Однак ти втік тоді з дому. Я тільки посміхнувся: постоїш під дверима та й прийдеш. Чекав спокійно кілька хвилин. Ще півгодини. Тебе не було. Я боявся своєї поразки, боявся, що як піду тебе шукати, то вже нічого не важитиму в твоїх очах.

Я боявся цього, та за тебе я боявся ще дужче. І пішов тебе шукати. Спершу пройшов повагом через подвір'я. Хотів зберегти свою гідність. Але тебе не було. І мій удаваний спокій щез. «Вітольде! — гукав я, мій голос благов і перепрошував. — Іди додому, Вітольде. Вже все гаразд».

Потім я почав бігати. Оббігав усі закутки на подвір'ї. Зазираю у комори, розгортав дикий виноград, який щільно заплів нашу альтанку, шукав у підвалі... Казав собі, що все це дурниці, що ти ніде не дінешся, за кілька хвилин, ну хай за годину, прийдеш. Казав собі, проте шукав та й шукав. Тебе ніде не було, і мене поймав дикий страх.

Я повернувся додому, і разом з матір'ю, яка весь час плакала, ми дослухались, дедалі більше хвилюючись, чи не чути твоїх кроків на сходах.

Твоя мати почала мене лаяти. Казала, що все це сталося через мою скнарність і тепер оті кілька грошів приведуть до лиха. Я не боронився, покірно приймав образи, наче спокуту. О третій годині ночі вона вибігла з дому, а я за нею. Ніч була ясна, ліхтарика ми й не світили. Ми шукали тебе на луці, біля річки, і в парку, і на Зеленому Плаці, де була карусель, гойдалка й «чортове колесо».

А коли рано-вранці ти прийшов додому, змерзлий, брудний, геть зморений, ми вже й не питали, де ти був. Ми ледве стримувалися, щоб не плакати з радості. Я взяв тебе на руки й поніс до ліжка. І ти заснув, тільки-но я встиг скинути з тебе черевики.

Тож бачиш — я мав такі ночі, що душать чеканням. Мене не одуриш, я знаю. — ти не спиш. Тобі така ніч на користь. Помучся разом зі мною. Така ніч нам обом на користь. Ти не шукаєш мене, бо я не дитина, але гадаєш: маю уразливого батька. Такого батька треба шанувати.

Сержантові починають плутатися думки. Двері до кімнати трохи прочинені, і в кухню лягає жовта смужка світла, а голоси добре чути в нічній тиші. Сержант відчуває свою поразку, соромиться своєї втечі й знов повертається думкою до давніх подій. Лише вдосвіта сон долає його...

Тереза зварила каву. Міцний аромат виповнив кухню.

— Я зараз вийду, ви одягнетесь.

Сержант одягнувся швидко. По-військовому. Пішов до кімнати, опустивши голову.

— Як спалося? — Тереза намагалася бути веселою. Вчора він піддався б на цю усмішку. Вчора? Адже коли він ішов сюди, то вже добре знав, чим ця дівчина займається.

Та його здогади були високим парканом, за яким ховалася інша Тереза. Зручніше було не руйнувати цієї загорожі.

«Мене це не обходить», — вирішив він коротко, байдуже і, як йому здалося, дуже чесно. — Мене це не обходить. Кожен живе, як уміє».

Але тепер він стояв, похнюпившись, і те його рішення вже нічого не важило. Йому

було ніяково, наче хтось побачив, як він зазірнув до чужої кімнати крізь шпарку на ключ. Мимоволі він став свідком принизливого інтимного життя дівчини, не маючи на це ніякого права.

— То я вже піду собі, — мовив сержант, не підводячи голови.

— Може, поснідаємо разом? — Тереза теж була збентежена.

— Та ні, піду.

— Як хочете.

Тереза стояла посеред кімнати, нервовими рухами поправляючи зачіску.

— Дуже дякую вам за все.

Вона засміялася:

— За віщо? Як по щирості, то я вам скажу. Мені шкода мого батька. Він живе під Парчевим. Це таке містечко на Любелщині. Батько скоро помре, йому ще торік вісімдесят минуло. Живе сам один. Пише, щоб я взяла його до себе. А куди ж я його візьму — сюди?

Вона обвела рукою по кімнаті і знову силувано засміялася.

— Коли я на вас дивлюсь, то згадую свого батька. Поснідаємо разом?

— Я мушу йти. Син, певне, хвилюється. Я й так зіпсував йому ніч.

— Давно я не бачила такого йолопа! — нараз вибухає Тереза. Підбігає до дверей, широко їх проциняє. — Ну, то біжіть до свого синопка. І плювати мені на ваші діла. Вимітайся, ану!..

— А тепер несподіванка, — сказав Вітольд. — Заплющ очі й слухай.

Обережно поставив голку на платівку. Восьмитактовий, дедалі напруженіший вступ... і вже бринить полонез. Неспокій і динаміт. А далі, серед самого полум'я, наче острівця, дивом дивним не зметений стихією — спокійний віддих: мазурка!

Мазурка скінчилася, але вони ще слухали її. Ще в них тремтить отой неспокійний ритм.

— Ти запам'ятав, — зворушено мовив Тадеуш, — мій улюблений Fis-moll.

Вітольд наповнив чарки білою слив'янкою.

— Мені не важко було запам'ятати. Адже ти купив мені колись таку саму платівку на іменини.

І вони заговорили про ті іменини:

— Юзек тоді упився вперше в своєму житті й захотів раптом стрибнути з четвертого поверху! А пам'ятаєш? Я вхожу до спальні...

— Говори тихше, бо Зоська почує.

Заговорили про Зоську. Жодного лихого слова. Що було, те було, життя все закреслює. Вдома чисто, охайно. Сідаєш до сто-

лу, а на столі, мов на картині, — гарно, апетитно. Поеми можна писати про її зрази з гречаною кашею, про фаршированого коропа. Але тепер усе вдома йде шкереберть. Невеличкий землетрус. У всьому винен батько.

Вітольд знову наповнив чарки білою слив'янкою. Заговорили про сержанта.

— Ти гадаєш, для мене це ніби партія в шахи? Виграти, поскладати фігури в коробку й піти собі? Я намагаюся зрозуміти його і не можу. Та й чи треба? Ще два роки тому все наче було гаразд, а тепер він почав заважати. Суне свого носа до кожного кутка, коли б міг, то заліз би, мабуть, під наше ліжко, аби все чути. Поприкручував до піжами свої медалі, вимагає, щоб ми уважно його слухали, а розповідає одне й те саме весь час. Ти не думай, він справді там був. І медалі справді його, та не про те мова. Розказує всім про своє тяжке життя, про сина-виродка, дехто з-поміж сусідів уже й не вітається до мене. Я щодня ковтаю, наче гіркі таблетки, оту його набридлу балаканину, зойки й протести...

— Нервова причіпливість? Знаю такі випадки. Оце недавно вилікував одного такого чоловіка. У нього нервова хвороба вже переходила у психічну. Непевність себе?

— Ні, у нього ні.

— Надмірна вразливість?

— Це вже ближче до правди.

— Хочеш його позбутися?

— Хочу жити.

— Ціною навіть докорів сумління?

— Навіть.

— Але ж у шпиталі...

— Ти його не знаєш. Він не пролежить у ліжку й одного дня. Любить гуляти, хоч по кімнаті. Півгодини, годину... Човгає ногами — лівою, правою, лівою, правою... вартівий, розвідник! Невпинний марш круг столу, тоді в передпокої, в кухні, поворот, лівою, правою і знову круг столу, наче вартівий навколо казарми. Кажу: тату, годі! Тоді він заходить до мене і починає розповідати. Можу тобі геть усе переказати. Що було в Секерках, а що в Гоздовіце, який полк і яка рота, де загинули взводний Галонзка і санітар Козловський, о котрій годині зведено міст, що діялось у другому батальйоні й чому капітан Баца тримав ліву руку в кишені. Можу це розповідати тобі тричі на день. Витримаєш?

— Я все розумію, можеш не пояснювати. Отой мій хворий мучить мене філософськими загадками. Кожна дрібничка для нього — великий ліс, де і найрзсумніший заблукає. Тисяча думок на хвилину, злива дослідів, аналізів, шукань. Такі хворі бояться спокою, тиша їх убиває. Може, ти все-таки спробуєш його зрозуміти?

Вітольд наповнив чарки білою слив'яною...

Невістка прибирала у нього в кімнаті. Це лихий знак, подумав він, завше вона веліла мені самому прибирати. Раптом він побачив у неї в руках свого вузлика.

— Поклади, — крикнув він, — не чіпай!

— Поїдете разом із цим клумачком.

Він наче не чув. Спитав тихо, з надією:

— Вітольд пішов на роботу?

— А чого б то він не пішов?

Справді, чого б то він не пішов. Бо мене не було вдома? Я ж не дитина. Не пропаду.

Невістка вже ледве стримувала себе. Сержант не встиг цього збагнути, а вона вже репетувала:

— Вітольд має свідків. Учора був у нас той лікар, що вже колись вас оглядав. Сидів до півночі. Тепер уже ви не викрутитесь. Завжди десь вештаєтесь ночами... Ганьба для сім'ї. Але тепер Вітольд покладе цьому край.

— Та я ж оце вперше. Навіщо брешеш? Я ж досі завжди вдома ночував.

— Кому це ви казочки розповідаєте? Я вже стара для них. Завжди по ночах десь вештаєтесь. Усі це знають.

Скажені собаки! Вигадали нову брехню. Щоб мене таки загризти.

— Ідіть звідсіль, бо гукну людей.

— Гукай, суко! Нехай люди прийдуть. Нехай побачать комедію.

Сержант пішов упрост на невістку, очі йому горіли ненавистю. Жінка відступала, вражена його несподіваним бунтом.

— Люди, — скрикнула вона, стоячи на дверях. Вона вже отямилась, в голосі не чути було страху: — Люди, мене вб'є цей страшний дідуган.

Жінка бачила, як сержант безсило впав на стілець і затулив обличчя руками. Почувся жалібний, безпорадний плач. На якусь частку секунди їй здалося, ніби це плаче дитина. Та вона зразу ж подолала цей пробіск співчуття.

В її очах знову мрів сірий холод, той холод, що завжди допомагав їй у найнеприємніші хвилини. Вона вийшла з кімнати, спокійно причинивши двері.

Розділ сьомий

Хлопець затуляє обличчя брудною рукою. Хоче перевернутися на живіт, копірсає чобітьми землю. Скручується, мов та гусінь, що до неї торкнулися паличкою.

— Єзусе, — чути його спотворений болем голос. — О Єзусе, як болить! Мамо

рідна, я більше не можу... Матусю, найкраща у світі...

Лівую рукою він весь час тримається за живіт. Конвульсійно притискує її, ніби хоче увібгати в себе той біль.

— Цить, цить, хлопче! Он знов ідуть.

Німці перейшли рівчак, біля якого півгодини тому ми покинули пораненого поручика. Він хотів ще повзти, та сили йому вистачило на якісь кілька метрів.

До нього підбіг отой молодий солдат, що лежить тепер і стогне біля мене. Він завдав поручика собі на плечі, заточився, ступив кілька кроків, і тоді в нього влучили. Коли я туди доповз, поручик був уже мертвий, тож я заходився рятувати хлопця. Я потяг його до залізничного насипу, звідки весь час строчив наш кулемет. Намагався розрадити хлопця, хоч не знав, чи він чує мене: не журися, ти житимеш. Витягнуть тобі з пуза сталеві скалки, і все буде гаразд.

Він іще жив. Минуло півгодини, а він досі був притомний. Я вже не втішав його, бо сам потребував розради. Німці втретє пішли в контратаку. Кинулися в бій так відчайдушно, наче від тих кількох метрів землі залежала доля всієї війни.

— Я вже не можу, — почав знову хлопець. — Хочу до шпиталю. Віднеси мене до шпиталю. Не витримаю... Боже, мамо...

— Витримаєш, — відповів я, відповів просто так, аби не думати про своє. — Довго ще витримаєш. Людина — це дужа тварина.

Вогонь уздовж насипу посилювався. Швидкий, хаотичний. Німці на мить поприпадали до землі. Знов біжать, вилазять звідусіль... Ми збиваємо їх, а вони підводяться. Почули наказ підвестися й атакувати. Наказ є наказ.

Мені темніє в очах. Постаті, що біжать на мене, довшають, стають якісь чудернацькі. Нагрітий ствол автомата пече руки. На зубах тріщить гіркий пісок. Чи німці ніколи не відпочивають? Чи в них інакші легені, а стволи ніколи не печуть їм руки?

Біля насипу хтось схоплюється на ноги. Хтось біжить, але не назустріч німцям. Уже й інші біжать за ним. Та ось гостро лунає вигук:

— Куди?! Назад! Назад, сучі діти!

А я знаю, що не втечу. Через отого хлопця, який стогне біля мене. Не знаходжу в запамороченому мозку інших аргументів, тільки цей: не можу його кинути.

Самотня смерть — це підла смерть. Зачекаю, поки вмере. Або поки його заберуть на той берег.

Хто скоріш по нього приїде: смерть чи санітар? А може, прийдуть разом?

— Хлопці, за мною, урраа!

Мені теж кинуто цей заклик. На насипу гуркоче каміння під солдатськими чобітьми.

Я не бігтиму позаду. Ніколи не біг позаду. Я був тут раніше за них. Коли вони спали в землянках на тому березі, коли вночі розповідали один одному пошепки про дівчат, які повинні зберегти вірність і чекати, бо інакше їх покарає воєнний бог; коли при цитриновому вогнику свічки писали додому коротенькі листи — то я вже був тут.

Тепер я теж буду попереду.

— Спокійно, хлопче! Найгірше вже минуло. Ти вже не чутимеш болю.

І він таки, мабуть, не чує, бо мовчить.

— Я зараз повернуся, хлопче. Сам знаєш — я мушу повернутись до тебе, інакше не може бути. Розумієш?

Солдати стрибають через іржаві рейки, нестримно мчать з насипу, що сунеться вниз під їхніми ногами. Та вони не будуть перші. Остання моя сила схована десь у серці саме на такий мент. Вириваю офіцерові з уст заклик і біжу, вже сам, як заклик:

— Бий фашистів! Уперед, вперед!

А ті — хороші солдати. Вони знають нас уже багато років. І вже бачать: порятунок у втечі. Вони знаються на своєму ділі, вміють зважати на можливості. Зважили... Ще кілька секунд. У нервовому чеканні даю чергу з автомата. Зважили... Тепер біжать уже всі. Спершу є якийсь ритм. А далі — буревій страху й безладна втеча.

— Далі, хлопці, бий їх, бий!

Під нашими ногами вибухають чорні стовпи землі. З Старої Одри, з другого берега озиваються мортири, а з ними зливається в одній високій ноті зграйний хор станкових кулеметів.

Потім ще один стрибок. І ось уже п'ятдесят метрів землі — наші. І ще раз. І знову сто метрів наші.

А далі настала ніч. Вона падала з втоми, так само, як ми.

Майже навколішках доповз я назад до насипу. Це десь тут... Біла пляма граніту... Невеличка купа кілької жорстви й подірвана табличка, що сміється мені в лице: «Das Übertreten der Geleise ist strengstens verboten»¹. Це десь тут...

Мацаю руками. Гукаю: хлопче, я повернувся. Хлопче, озовись. Я прийшов до тебе.

Немає хлопця. Мацаю руками... Ось шолом. Я сам зняв йому з голови. В шоломі незручно лежати, тож я і зняв. Немає хлопця. Глибоко віддихую й почуваю себе дужим. Напевне, було так: проходили санітари, хлопець застогнав, вони й почули, взяли його на носі й побігли до берега. Може, хтось з-поміж них і сказав йому:

— Не репетуй. Потерпи ще кілька хвилин, на тому березі дожидає тебе лікар-чудо-

дійник. Дожидає саме таких, як ти. Двадцятилітніх шмаркачів. Гляне на тебе й скаже: молодий, такому не можна вмирати. Війна от-от кінчиться. Матимеш багато роботи. Підеш учитися, станеш інженером. Одружишся, матимеш двійко дітей... Ану, куди його поранило? Дірка в животі — хіба це рана? Пусте, а він думає про смерть...

Я знаю, чого я повернувся сюди. З самого початку знав, чого шукаю того хлопця. Він схожий на Вітольда. Надзвичайно схожий, хоч на кілька років старший. Я не признавався собі в цьому, бо тоді здавалося б, ніби це стогне і вмирає мій Вітольд.

Тримаючи в руці шолом, я машинально гладив його трохи шéрехату сталь. Нарешті повернувся в шанець. Розмовляв з підпоручиком Шишковським, який щойно прибув із своїм взводом з того берега. Підпоручик розповів, що переправа через Одру досягла після полудня найбільшого розмаху, що по всій лінії від Гюстєбізе до Секерек німців геть відкинуто від берега. А наприкінці сказав:

— Якби ти знав, чоловіче, що там робиться! Це щастя, що ми сидимо тут і що ми не лікарі. Порони вертають повні поранених.

— Чи не бачили часом молодого солдата з простреленим животом? Молодий, невисокий такий хлопець... — затинаючись, питаю я.

Шишковський дивується:

— Я бачив таких аж дві сотні. Який саме цікавить тебе?

Тоді прохопилися в мене ті слова. Не знаю, звідки вони взялися. Мене самого вразила моя тривога й безсилля:

— Скажіть мені, скажіть заради господа бога, чого ми опинилися на цій мізерній смужці землі між двома Одрами? Невже не можна було так зробити, щоб форсувати одну річку, а не дві. Навіщо ми сюди залізли?

— Сержанте! — крикнув підпоручик. — Сержанте... — повторив він тихше. Хотів обуритись, але махнув рукою і пішов. Щез у темряві.

Сон долав мене. Я сів на землю поруч якогось солдата, і той одразу почав мені щось розповідати. Його слова наче танули в мороці.

— Але ж мені щастило, громадянине сержанте, мені щастило. Пострибали ми на порон поручика Клецора, що робив уже двадцять четверту переправу. Нас було сімнадцятеро, та ще машина з боєприпасами. Ми вже були на середині річки, а тут літаки — тра-та-та-та. Зразу шістьох убило. І моториста... Знялася колотнеча, справжнє пекло, громадянине сержанте. Порон збився з напрямку, закрутився. Тоді хорунжий Гур-

¹ Переходити залізничну колію суворо заборонено

ський стрибнув з порону в буксирну моторку. Як він це зробив, громадянин сержанте! То був стрибок на медаль, на справжню олімпійську медаль. І в останню мить ми вирівнялись. Мені таки щастить, громадянин сержанте. Можна воювати, коли таке щастя... Гурський — це такий хлопець, громадянин...

А все-таки щось тягло мене на той берег. Я думав про це дедалі впертіше. І ці думки були, наче морські хвилі в час припливу. Спокійні й бурхливі водночас.

У шанцях жевріють тихі розмови. Малесенькі вогники розмов, яких фронт не може загасити. Дивна психіка в солдата, який має позаду не один бій. Ще сорок хвилин тому билися ми прикладами, багнетами й кулаками з ротою десантників, які спробували заскочити нас раптовою атакою. А тепер солдати спокійно смокчуть цигарки й теревенять про дрібні звичайні справи:

— А пам'ятаєш ту огрядну німкеню, що стояла біля колодязя? — То я йому кажу — як не маєш, з чого скрутити цигарку, то й не куритимеш, тютюну я можу дати, а бомаги не маю. — На тій самій вулиці була кав'ярня. Називалася «Артистична» чи якось так. З усього міста з'їжджалися туди на пельмені...

Я слухаю ці безглузді теревені й знаю, що це єдиний спосіб позбутися тривоги, яка в такі фронтові, облудно тихі ночі прилипає до нас, ніби мокра від поту сорочка. Огрядна німкеня стояла біля колодязя, в «Артистичній» були чудові пельмені, а за сто метрів од нас лежать у шанцях німці й шукають дулами наші тіні.

Минула північ, і фронт затих. Я прислуховуюсь до розмов, перелізаю із шанця в шанець і не можу позбутися настирливої думки: мусиш туди піти. На березі є санітарний пункт. Знайди якийсь привід — і гайда на берег.

Підпоручик Шишковський розмовляє з капітаном Бацом:

— Як не встигнете з боєприпасами, то буде нам хана. Вранці фронт дадуть нам чосу.

— До ранку підвезуть, — заспокоює себе й Шишковського капітан. — Адже переправа іде повним ходом.

— У другій роті снарядів зовсім обмаль, доведеться німців хіба на «ура» брати.

Я втручаюся в розмову:

— Громадянин капітане, я піду на берег і допильную, аби підкинули кілька ящиків ще вдосвіта.

Ідемо вдвох. Мій товариш — старий, вусатий і мовчазний піхотинець. Вже кілька хвилин ми йдемо, торкаючись один одного плечима, грузнемо в болоті, падаємо разом у вирву, а вусань цей немовби й не помічає

мене. Мовчить, наче губи йому дратвою пошашивано.

Десь на правому крилі, де б'ються росіяни, нараз озиваються мортири. Лунають вибухи, і вже до оркестру підключаються кулемети.

Я мимохіть прискорюю ходу. Стрілянина настрояє мене на швидкий військовий марш. Вусань залишається на кілька метрів позаду.

— Ну, чого так помалу плентаєшся, дячку? — пробую втягти його до розмови. — Чи в тебе чоботи заважкі?

— В самий раз, — бурмоче він, доганяючи мене.

І дві мовчазні тіні знову сунуть далі. Переганяємо санітарів, що несуть пораненого. Вони теж прямують до берега й теж поспішають.

Берег... Ще недавно я вперше ступив на нього, наче на невідому планету. Помічав вивчав його поверхню і радів, що ніч була беззоряна.

Тепер теж ніч, але я ступаю впевнено, бо знаю тут кожний рівчак, кожну вибоїну й мало не кожний камінчик. Надто добре я знаю цей клопоть землі. Чи він віддячить мені? Чи та земля, яку я вивчаю вже багато годин, прийме й мене так само добре, як взводного Галонзку?

— Ти був під Леніно? — питаю вусаня, бо мене знов починає дратувати його мовчання.

— Був, — бубонить басом вусань.

— Нічогенький шмат дороги пройшов.

— Нічогенький...

— А ти не дуже балакуєш.

— Балачки — то бабське діло.

— А де твоя баба?

— Тобі байдуже.

— Та я питаю, бо своєї не можу знайти. Десь її закрутило на війні, разом із сином.

— Погано.

— А твоя де?

— Тобі байдуже.

— Але ж і попався мені товариш на дорогу!

— Сказали, то я й пішов. Ще будеш про щось питати?

— Ні, хай тобі грець. І де воно такі люди беруться!

— Я з Кобринського повіту.

Я засміявся.

— Ну, чого? — скипів вусань.

— Мене звати Кобринь.

— Отже, і ти звідти?

— Ні, просто прізвище таке.

— Ну, то чого сміється? — Він з підозрою глянув на мене і плюнув собі під ноги.

Ідемо далі мовчки, а мовчання — не найкращий спільник фронтового солдата. Коли кінчається розмова, солдата обсідають

думки. Тож я знову повертаюся до старого: щось таки тягне мене до берега. Я знаю, що мені треба туди.

З темряви виринають літаки. Я натискую пальцем курок і повторюю, наче молитву: я мушу його знайти, мушу йому сказати, що я додержав свого слова і повернувся.

Це безглуздо й наївно, аж соромно самому собі признатися. Якщо я знайду його, якщо санітари справді притягли його до берега, чим я зможу йому зарадити? Заглиблений у власний біль, він, либонь, і не бачив мого обличчя. А коли б навіть бачив, коли б упізнав мене — яке це має значення? Для нього, певне, ніякого. Але я хочу подивитися на нього, хочу переконатися, що хлопець, схожий на мого сина, ще живий.

Я бачу вже високі обриси знищеного мосту. Тепер ми на тому місці, де лічать кожну секунду. Сюди причалюють барки, амфібії, нашвидкуруч змайстровані плоті, на березі метушаться солдати, і мені нараз здається, наче я стою посеред сцени під час великої і грізної вистави. Кожен з тих, що гасують довкола, ретельно виконує доручену йому роль. Ідесь тут, поблизу, за ними стежить педантичний режисер, який мусить продумати кожну дрібницю, хоч у виставі грають найкращі актори.

Доповідаю якомусь капітанові, що керує на березі розвантаженням барок:

— Сержант Кобринь, з першого полку. Боеприпаси кінчилися...

— Не тільки у вас, — кричить капітан і махає руками, ніби відганяє комарів. — Сюди, сюди ці ящики, обережно, бісові душі, бо намочите снаряди.

Барки не можуть підплисти до самого берега, бо тут дуже мілко. Солдати, по коліна у воді, переносять на плечах дерев'яні ящики.

— Зачекайте кілька хвилин. — У капітана хрипкий голос і червоні з безсоння очі. Я бачу його лице в короткому спалаху сірника. — Доповісте за півгодини, і не стирчіть тут, як пень, могли б допомогти.

Без ентузіазму беру я великий ящик з рук якогось солдата. Відношу за кілька метрів і обережно кладу коло інших ящиків, які за півгодини повезуть далі, в останню вже подорож. Їх донесуть до шанців, до передової. Солдати зрадіють їм, немов польовій кухні. Ба навіть більше. Адже настає така мить, коли набої важать для солдата більше, ніж найсмачніший куліш.

Натягавшись важких ящиків, я йду шукати поранених. Іду берегом, товчуся серед метушливих солдатів, шукаю в темряві білі пов'язки. Ось щось біліє, нерухомо й спокійно. У цьому білому фронтовому царстві не чути стогону. Поранені лежать долі, рівненько, наче снопи жита. Хтось ходить поміж

ними, нахилиється, світить ліхтариком і кричить:

— Тепер цього, а потім отого. Легко поранені хай ще зачекають.

Одні поранені мовчать, бо не мають сили стогнати. Інші розуміють, що стогін тут не зарадить, і теж мовчать.

— Кого шукаєш? — питає мене якийсь поручик.

— Приятеля.

— Не заважай, — каже поручик і повертається до своєї роботи. — Тепер цього беріть, обережно, бо помре у вас на руках. І цього, і ще цього.

Я нахилиюся до поранених і скоро починаю розуміти: коли навіть і є серед них отой мій хлопець, я його все одно не впізнаю. Всі обличчя схожі одне на одне, позначені однаковим терпінням і однаковою надією. Поранені терпляче очікують на човни, які переправлять їх до шпиталю...

Може, отой? Ні, мого хлопця поранено в живіт, а цьому одірвало ногу. Тримайсь, брате, без однієї ноги можна жити. Ще далеко можеш у житті дійти на одній нозі.

— Пане сержанте...

Я затамовую віддих. Помалу повертаю голову і нахилиюся над тим, хто гукав мене. Він лежить, накритий плащем, тільки очі світяться над заялженим комірком.

— Огурчику, боже ти мій!

— Ви мене впізнали?

— Яким ти побитом тут?

Я обережно відгортаю плаща. Мундир на грудях роздерто, а під ним біліє широка смуга бинтів, поцяткована темними плямами.

— Ви двічі проходили повз мене. Я гадав, що просто хтось схожий на вас... Аж тут лікар махнув ліхтариком...

— Знову тебе потягло на першу лінію? Замало тобі було?

— Та ні, пане сержанте, адже всі туди йшли... Чого ж би я лишався?

— І капітан погодився?

— А я випросив, пообіцяв, що востаннє.

— Як ти себе почуваєш?

— Мабуть, ніщо вже мені не зарадить, пане сержанте. У вас є щось пити?

— Горілка.

— Дайте...

Я підставляю йому до вуст баклажку. Горілка ллється йому по підборіддю, за комір. Огурчик заплющує очі й довго лежить так.

— Огурчику, — злякано кричу я. — Що з тобою, гукнути лікаря?

— Як це добре, що ви прийшли, — каже він через силу, майже не розтуляючи вуст. — Боже мій, п'ять моргів землі й одна бабська пара рук, усе піде нанівець, усе загине. Вся батьківщина...

— Чхати на ті твої морги, аби живий був.

— Тепер мені легше, пане сержанте. Я вже гадав, що здохну і ніхто мені навіть «прощавай» не скаже. А тут ви з'явилися з добрим словом. Пощастило мені...

— Зажди, старий, — кажу я схвильовано і, мабуть, надто голосно, — зажди, щось раз придумаємо. Піду до лікаря, попрошу, щоб тебе взяли негайно.

Я зриваюся з місця, хоч Огурчик щось іще нечутно бурмоче, перестрибую через поранених й безпорадно розглядаюся навколо.

— Де лікар? — спиняю я санітара.

— На березі.

Я падаю в якусь яму, ледве витягаю чоботи з болота. Потім чіпляюся ногою за камінь, важко перевертаюся і падаю з розгону обличчям у мокру землю.

Лікар довго не може збагнути, про що я прошу.

— Чоловіче, ми ж не можемо забрати всіх одразу, — пояснює він напрочуд спокійно.

Тоді я починаю кричати, що Огурчик — не якийсь там звичайний поранений. П'ять разів його вже латали, тож він заслужив бути першим у цій своїй шостій подорожі до операційного столу.

Не знаю, чи я переконав лікаря своїм істеричним галасом, чи його таки зацікавила історія, яка у військовій медицині трапляється, певне, не дуже часто.

— Де лежить твій рекордсмен?

Я йду легко, наче мене несуть крила. Вже подумки кладу Огурчика на носі, вже бачу, як він лежить на дні човна — того, котрий ще не відплив і де є ще вільні місця.

— Тут, пане лікарю, ось він...

Поручик нахилиється до пораненого, присвічує ліхтариком.

— Гей, герою, то скільки разів ти чимчикував на той світ?

Тиша. Я стою над лікарем, втупившись очима в його спину. Навіть по тій спині можна щось збагнути. Лікар нахилиється ще нижче. Ну, брате, відповідай лікареві, ти ж виграв якісь півгодини. Поплиवेश на тому човні, це я тобі кажу, знайдеться там місце для тебе.

Лікар повагом підводиться і мовчки йде геть.

— Пане лікарю! — Я хочу бігти за ним, але ж треба спершу заспокоїти Огурчика.

В Огурчика заплющені очі й спокійне лице, наче він спить міцним, глибоким сном. Помалу виринає з мороку жахлива правда. Я звикаю до неї, наче до крижаної води. Занурююся в ту воду, і мені перехоплює подих...

Я все ще стояв навколішках біля Огурчика, коли мене розшукав мій мовчазний піхотинець:

— Треба нам вертати, ділять боєприпаси...

Німець уперся руками в колючий дріт, ніби стомився й хоче хвилинку перепочити. Я підповзаю ближче й відстібую в нього баклажку. Вона вже непотрібна йому, вже ніколи він не відчуватиме спраги. В баклажці — горілка, розведена чаєм. П'ю помалу, ошадливо.

Я знов опинився у великому шанці, перекритому білими березовими колодами. Вдерлися ми сюди опівдні. Кулеметне дуло, яке щойно цілилося в наші тіла, тепер обернуто в протилежний бік. Веснянкуватий стрілець націлив його просто на червоний будинок, де сидять німці. Кулеметові байдуже, в який бік стріляти й кому служити.

Сполучною траншеєю ведуть полоненого. Голова перев'язана, лице обпечене. У штабі дивізії він розповість те, що йому відомо. А ми хочемо якнайшвидше дізнатися, що чекає нас попереду. Я йду за німцем до землянки поручика Шурки. Тут я на мить затримую полоненого.

— Солдати в розпачі, — каже безнадійно й покійно сивий солдат, — ми здалися б у полон, та офіцери запевняють, що росіяни й поляки розстрілюють усіх німців.

— На жаль, цього зробити не можна, — кривить уста, наче всміхається, підхорунжий Котляж. — З якої ти частини?

— 75 піхотного полку.

— Які сили кинуті в контратаку?

— Не знаю. Здається, з району Браліта підтягнуто підрозділи другого авіаційного полку. Мають прибути також танки...

Я повертаюся до своїх хлопців.

— Щось вони там заворушилися, громадянин сержанте, — каже веснянкуватий власник німецького трофейного кулемета. — Фріци починають метушитися у нас перед очима. Я мав честь двох поцілити.

Вже з півгодини більш-менш тихо. Це щось надто довго. Німці встигли вже, певне, перегрупуватися й поповнити боєприпаси. Хіба ж їх не ваблять наші зручні шанці? Вони ж самі в березні їх копали, вирубували поблизу дерева, аби захиститися від нашого вогню.

І ось уже в шанці почулося: приготуватись, увага, приготуватись, увага...

Отже, ми їх випередимо. Підкосимо їх, нехай тільки зірвуться в атаку. — ...готуватись, увага, при...

Хто біля мене? І чия черга?

Вже минає половина другого дня. А наш здобуток — клапоть землі, пласкої, покрайної меліораційними каналами. Якби ніхто в

мене не стріляв, я б добіг до річки за кільканадцять хвилин або дійшов менш як за годину. А тут уже минає половина другого дня.

І наші втрати... Може, лікар-чудодій врятував-таки мого хлопця з простреленим животом. А скількох він не врятував? Скільки лишилося на березі?

Половина другого дня...

Ми обходимо з флангу Ной-Рюдніц. Пробиваємось на північ. Б'ємось за кожний рівчак, за кожний кущ, пліт, придорожний камінь.

Завертаємо наше праве крило, уникаючи фронтального удару німців.

— За п'ять хвилин... за п'ять хвилин... за п'ять хвилин, — шепіт найрізноманітніших голосів. Низьких, хрипких, голосів, що аж гудуть басом або дзвенять фальцетом. — За п'ять хвилин...

Уже немає в мене друзів. Щось у мені надломилось, коли загинув одинадцятий. Отоді я сказав капітанові: забракло мені сил. Не можна, щоб розвідникові снилися лихі сни, щоб його щось мучило... Вже не можу. Накличу біду. Пошліть мене до піхоти.

Саме тоді я обрав Секерки. І знову в мене з'явилися друзі. В штабній кухні довго, із знанням справи, з властивою генералам майстерністю лаштували для нас цей наступальний банкет. Чекаючи на нього, я придивлявся до нових людей. Часу було обмаль, тож знайомства виникали швидко.

Їх я вже знав — і взводного Галонзку, і поручика Тазбіра, і сухорлявого капрала Внука, який завжди спав з розплющеними очима, і мого стрільця, якого я лишив на залізничному насипу, і багатьох інших, що два дні тому з хвилюванням і надією дивилися на західний берег Одри. Вже їх немає...

Коротка черга з нашого боку.

— Вперед! Вперед!

Углиб і вшир нарастає вигук: — У-р-р-а-а-а!

Нас мало. Той вигук переростає нас, заповнює порожні місця в шерегах, а для втомлених легень він наче свіже повітря.

Червоний будинок захиляється від пострілів. Поряд вибухає міна. А потім на нас падають, як каміння, ручні гранати.

Я ще біжу. Ще живий. З тисяч пострілів, спрямованих у наш бік, жоден не влучив у мене.

Я ще біжу. Перестрибую через невисокий паркан, і вже я на подвір'ї. За мною — кілька щасливців.

— Гранатами! — наздоганяє мене крик.

— Гранатами! — підхоплюю я.

Вже летить перша граната в негостинні двері. Кидāju ще дві...

Ми вбігаємо в наїжачений трісками отвір. Двері зірвано з завіс, їх тримає великий стіл, підсунутий зсередини.

— Ergibt euch! — перекрикуємо постріли. — Ergibt euch! ¹

Охочих немає. Раптом я бачу штурмфюрера СС, що біжить сходами до горища. То вони есесівці! Полонених не буде...

Я стріляю в штурмфюрера і не влучаю. Він обертається з гранатою в руці. Ззаду лунає коротка автоматна черга. Німець присідає на сходах, конвульсійно схопившись за поруччя. Ще секунда — і гримить вибух: граната була вже без запобіжника. Ми розбігаємось по кімнатах. Кілька трупів, кілька пораних.

Живі атакують нас із льоху. Звідти вискочило троє. В тісних приміщеннях ми б'ємось прикладами, ножами, кулаками й зубами.

Атакують нас і з горища. Звідти тріскотить кулемет, з нього обстрілюють подвір'я, яке нам пощастило проскочити.

Тож нагору! На сходах лежить спотворений труп штурмфюрера. Поруч нього — наш солдат.

— Увага! — кричу я. — За комином!

Летять наші гранати. І ми вбігаємо в дим, у задушливу куряву.

Кулемет уже замовк. Ми теж мовчимо. Ніхто не хоче здаватися. За грубезним стояком я помічаю німецького офіцера. Він стріляє з пістолета...

Схопивши автомат за дуло, я б'ю ним, наче костуром, офіцера ззаду по голові. Ще постріл, і ще один. І враз западає тиша.

Я стою навколішках, впершись руками у чорну долівку горища...

— Що з вами, сержанте, вас поранено?

Наді мною схиляється солдат у драному мундирі. Він без автомата, в руці тримає короткого німецького ножа.

— Нічого, мені нічого. Вже добре.

Ми збираємось докупі. Радісно дивимось один на одного. Ми живі. Нас п'ятеро.

— Wasser! Wasser! — просить, конаючи, офіцер.

Низенький взводний нахилиється над німцем і кричить йому над вухом єдині, що знає, німецькі слова:

— Verflucht! Donnerwetter! ² Води хочеш? Donnerwetter!

І в цю мить могутній вибух кидає нас додолу.

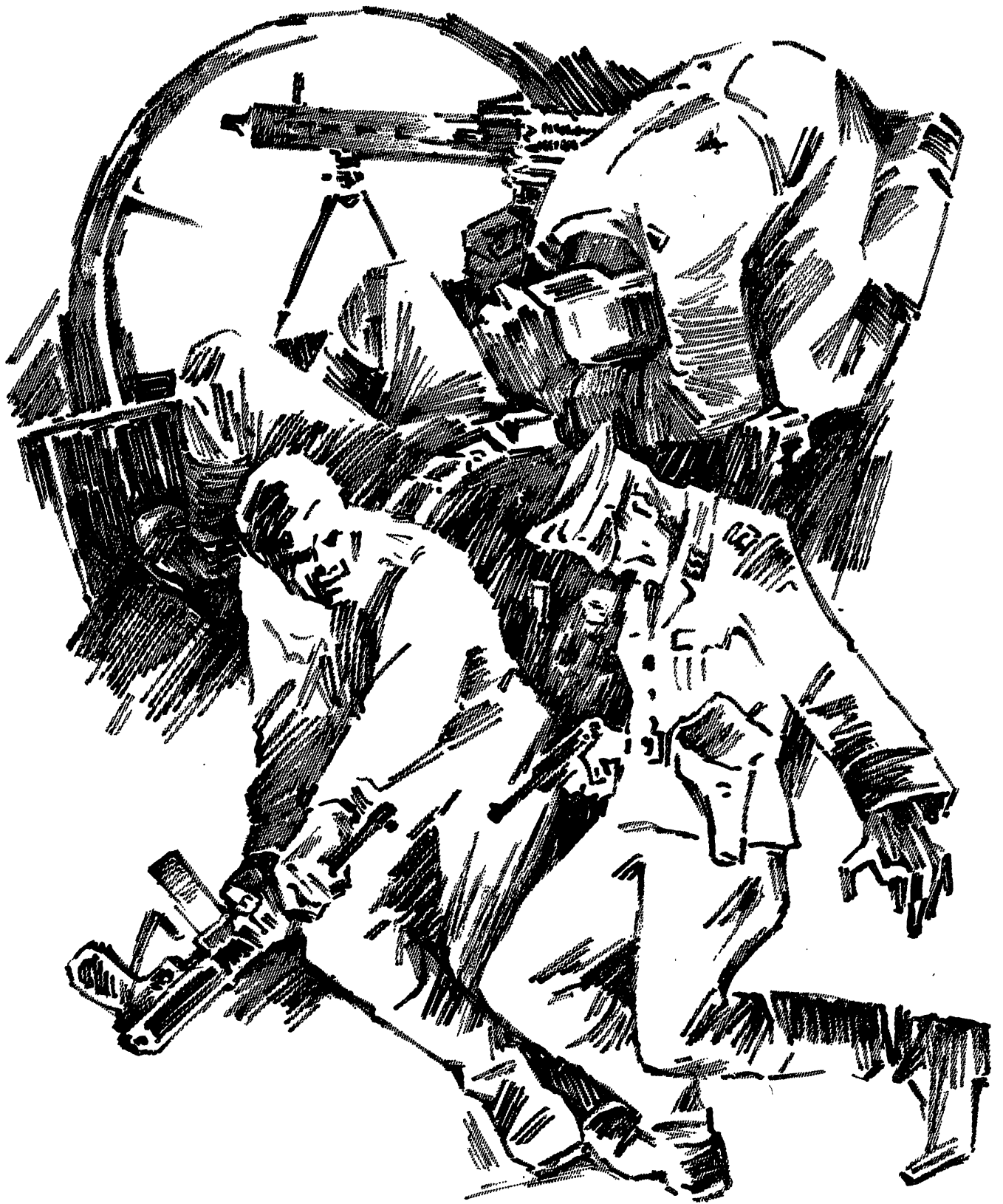
Нічого не видно. Дим огорнув нас щільною хмарою й душить.

Я силкуюся звести голову, встати, та мої ноги вже мені не належать. Не маю над ними влади.

Знову вибух. Струмінь повітря відкидає мене, наче зламану гілку. Та я не знепри-

¹ Здавайтесь!

² Прокляття! Під три чорти!

томнів. Відчуваю біль, значить — живий. Торкаюся рукру штанив. Мокрі, липучі. Підношу пальці до носа... Кров?

Знаю, що це кров, але намагаюся не вірити. Поки темно, я намагатимусь не вірити.

Помалу перевертаюся на живіт, впираюся руками в підлогу. Повзу. Адже до віконця на горищі тільки три кроки... Кроки? Це коли ступати ногами.

Проте я доповз досить швидко і побачив танк, що розвалив огорожу і крутиться тепер на підвір'ї, мов той гедзь на осонні. На танку — німці. Чорні від диму, чорні від нашого вогню. Галасують, перегукуються, наказують. Усі вони внизу. Чути швидкий тупіт підкованих чобіт.

Ну, то мені вже вас не шкода, ноги. Тепер ви мені вже не потрібні. Туди, куди я за мить попаду, можна дістатися навіть без ніг.

Але мій давній знайомий — страх — нагадує про себе. Вже він схопив мене, вже тягне від розбитого віконця. У найдавший кут горища. За ящик, за мішки з піском тягне мене мій страх. І лягає біля мене. Знаю, що тепер він не відпустить мене. Отак лежатиме поряд аж до кінця...

Вони вже тут. Поспішають. Нахиляються над своїми. Над гарним гауптшарфюрером, який допіру просив води, а тепер лежить спокійно. Не радіє, що по нього приїхав танк, що чорні від нашого вогню солдати дбайливо підіймають його з долівки.

Зненацька серед метушні я чую знайомий голос:

— Іроди, що ви зі мною зробили!

Дивлюся в той бік. Мій мовчазний знайомий — вусатий піхотинець — підводиться навколішки. В нього немає однієї руки, навіть клаптя рукава не лишилося, обличчя сіре, наче хтось його присипав попелом. Спиряється на єдину свою руку й плаче. Кляне й плаче, кляне й плаче...

Це триває надто довго. Лунають два постріли. Вусань скручується в клубок і замовкає. А я довго ще чую його плач.

Тепер німці наче згадали про нас. Нахиляються над зеленими мундирами. Б'ють ногами, мордують давно вже нерухомі тіла.

Червоний будинок знову стогне від пострілів. Знов починається оргія смерті.

А я, скоцюрбившись, заховавши голову за мішок з піском, молюся про чудо. І мій страх молиться разом зі мною. В тій молитві — солдатська покура, і туга, туга за давно забутими живими ділами, і любов, і ненависть, і грікота.

Хто лишиться байдужий до такої молитви? Хто знехтує її, хто її почує?

Чудо от-от станеться, але високий солдат у чорній шкірянці нічого, либонь, про це не

знає. Не знає і геть усе псує. Він побачив мене, побачив мої скривавлені ноги і, поспішаючи за своїми, що вже збігли з горища, стріляє в мене тільки один раз.

Я бачу цей раптовий рух його підведеної руки, бачу короткий спалах вогню, і цей спалах уже не гасне в моїх очах. Лише коли в грудях починається біль, спалах згасає, і я поринаю в морок.

Розділ восьмий

Хтось йому порадив піти до клубу колишніх фронтовиків. Він не ходив туди багато років. Навіть дивно, що він був там так давно. Часто мучили його спогади, часто підставляв він під них свою голову, наче під весняну зливу. Але тільки свою. Якщо сержант і знаходив терплячого слухача — той мусив тільки слухати, а не сперечатися. Час від часу сержантові доконче треба було скинути з себе тягар спогадів, однак він не хотів ні з ким його ділити. Тому він і не ходив до тієї скромної зали, де сиділи літні, скромно вбрані люди. Люди з протезами замість рук, з орденськими планками на цивільних піджаках, люди, які в хвилину екзальтації пригадували: а ми були під Леніно і в Колобжегу, і під Нарвіком, і під Монте Кассіно, і на Поморськiм Валу, і в Секерках...

А тепер сержант подався туди. Без будь-яких планів. Відчував у душі тільки холодну порожнечу і ще холоднішу покору.

В залі аж темно від диму. Біля столиків сидять рядові, взводні, сержанти, поручики. П'ють каву, неголосно розмовляють, грають у бридж.

У кожного з них, думає сержант, шукаючи вільного стільця, біографія, варта письменницького пера. Кожен рвав загорожі з колючого дроту, в одягу перепливав річки, збурені вибухами бомб, кожен багато років дурив зухвалу смерть.

Вдома у них на самому дні шухляд, вкритих шаром пилуки, лежать побляклі стрічки з потьмянілими медалями, на них написи: «За Варшаву», «За Одру, Ніссу й Балтику», «За перемогу й волю».

Полкові лікарі казали про них: «хлопцеві таланить», «з цього можна видряпатись», «аби на сантиметр вище, то не було б рятунок», «кістку не зачепило, та м'язи ушкоджено», «гай-гай, зробили з хлопця решето, але серце в нього міцне, витримає».

Казали про них командири: «це була добра робота, дякуємо за відвагу», «беріть з нього приклад, він сам один затримав ні-

мецьку атаку», «їх лишилося тільки троє, але «тигр» не пройшов», «Вітчизна не забуде вас».

У кімнаті темно від диму. Старі люди грають у бридж, десять грошів ставка. Старі люди читають газети, п'ють каву, що їй розносять у грубих склянках, старі люди розповідають один одному останні новини: «Лікар сказав мені, що ця підвищена кислотність — через нерви. Питаю в нього, як вилікуватися, а він каже, що треба змінити спосіб життя, поїхати на безлюдний острів і не нервувати».

Розповідають один одному останні новини: «В Кілі оголошено меморіал генералів бундесверу. Генерали мріють про реванш, вимагають атомної зброї...»

Сержант знайшов вільного стільця. Непомітно засунув руки в кишені й намацав гроші: п'ять злотих і ще п'ять, і два, і злотий, і ще один злотий.

Замовив каву. Не любив кави, вона шкодила йому, але перед кожним, хто сидів у цій кімнаті, стояла склянка кави, тож сержант не хотів вирізнятися з-поміж інших.

— Здається, ви тут нечасто буваєте, — спробував завести розмову чоловік, що сидів поруч, худий, сивий, з білою хусточкою у бічній кишені вицвілого піджака.

— Нечасто.

— А я тут щовечора. Скоро дочка повертається з роботи, я тікаю з дому.

Сержант мовчав, однак чоловіка це не бентежило.

— До обіду я гляджу дітей. У дочки їх трійко, а зять поїхав у відрядження.

Сержант мовчав. Сивий чоловік приязно всміхнувся:

— А ви з якої дивізії?

— З першої.

— Офіцер?

— Сержант.

— Це добре. А я був капітаном. У другій армії. Коли нас оточили в районі Куцкау, я був іще поручиком. З 26 до 28 квітня фріци добре втерли нам маку. Потім мене підвищили в чині. А ви тоді йшли, певне, через Секерки?

— Через Секерки.

— Це добре. Ви туди їздили?

— Куди?

— На поле бою.

— Я не був там з сорок п'ятого року.

Сивий капітан дивиться в свою склянку, де лишилася сама тільки чорна гуща. Він колотить її ложечкою так завзято, начебто зводить з нею якісь особисті рахунки.

Навкруги чути уривки серйозних дискусій і звичайних розмов. А за їхнім столиком панує тиша. Сержант переймається хвилюванням старого капітана, який колотить та й

колотить ту чорну гущу. Нарешті ложечка перестає бовтатись у склянці. Капітан поволі підводить голову й уважно придивляється до сержанта, наче щойно його помітив.

— Я не був там з сорок п'ятого року, — повторює сержант, намагаючись відновити перервану розмову.

— Сьогодні я полаявся з поручиком Вільгоном, — шепоче капітан, неспокійно ворухачи руками, начебто вони заважають йому сповідатися. — Колись він був мій заступник. Добрий солдат, має медалі, в книжці про нього писали. А тепер став якийсь чудний. Я почав сьогодні згадувати про Будзишин, а він каже: не дзявкай, не було ніякого Будзишина.

— Чому він так сказав? — питає сержант, хоч його зовсім не обходять слова якогось поручика Вільгона.

Капітан знизує плечима:

— Дивак... Якщо в цій залі починається публічна лекція, він схоплюється й нишком тікає. Якось ми влаштували зустріч наших однополчан, почали згадувати воєнні роки, а поручик раптом як трахне кулаком об стіл, як крикне: панове, годі мордувати себе спогадами!

— Дивак, — погоджується сержант. Тікати від таких спогадів — це тікати від власного життя.

— Добре ви сказали. — Капітан явно зворушений. Та нараз він знову хмурніє. — Люди відвідують школи, де колись училися, а для нас війна була найкращою школою. То ви й досі не були в Секерках?

— Одне діло згадувати, інше діло — торкатися руками, — каже удавано спокійно сержант. — ... Та річка була етапом у моєму житті. Я виніс звідти власну голову, але залишив там усіх друзів. Повірте мені, всіх чисто. Фронт рушив далі, а я зостався сам один. Із залізними скалками в тілі й свідомістю, що нас був цілий гурт, а доля прихистила тільки мене.

— Дивак, — бурмоче капітан, а сержант не знає, чи це про нього, чи про поручика Вільгона.

Капітан повертає голову й мовчки придивляється до чоловіків, що сперечаються за сусіднім столиком. Сержант бачить капітанів профіль: довгий, трохи горбатий ніс, кошлаті, майже сиві брови, груба лінія вуст, зморшкувате, сіре від густого заросту підборіддя. Сержант думає: він уже, певне, десь далеко від мене, забув про моє існування. Може, саме вскочив у якийсь шапонець під Будзишином чи підіймає своїх хлопців в атаку, а може, скрупульозно підсумовує якісь дрібні, звичайні діла, такі прозаїчні, що через них забуваються великі дні під Куцкау. Боже мій, кожен має свій Куцкау і свої Секерки...

Капітан повертається з далекої подорожі. Повертається до своєї склянки, до ложечки в чорній гущі, до сержанта...

— А що ми дамо своїм онукам? — питає капітан, допитливо дивлячись на сержанта, мов професор на учня під час іспиту на атестат зрілості. — Що ми дамо їм, крім нових будинків і заводів? Коли вже ми боїмося спогадів, боїмося ступити на ту землю, то гарний вигляд матимемо перед онуками, дуже гарний, пане історику, пане Вільгону, пане...

— Кобринь, Леон Кобринь.

— Пане Кобриню. — Капітан посміхається глузливо і безпорадно. — Ану, спитайте, пане Кобриню, в гімназистів, що було під Секерками? Ніхто не відповість. Вони дуже точно скажуть, скільки колись у Ходкевича було солдатів. Під Віднем, з турками? Напам'ять, як молитву. Але Секерки, але якийсь там Куцкау? Чи є у вас син?

— Є, — шепоче зляканий сержант. Бо йому здається, ніби капітан усе вже знає про його життя, про Вітольда, про Зоську й Мацека, про всі ті дрібні сутички, в яких сержант завжди зазнає поразки.

— Ну, то як, — питає капітан, і знову починає колотити ложечкою в склянку, — ваш син знає принаймні, на якій планеті оті Секерки?

— Знає, — каже сержант з гордістю. — Я втовкмачив йому це все в голову, як таблицю множення.

— Так і треба, — схвалює капітан. — Знайти напам'ять нашу історію... Збуджу сина серед ночі, і хай розкаже, не затинаячись, на яких дорогах стоптав батько солдатські чоботи. Дуже шкода, що поручик Вільгон не чує нашої розмови.

Розчулений сержант ковтає сльози.

Якось сержант поскаржився давньому приятелю, що син виганяє його з дому, хоче віддати до Будинку для старих, а приятель порадив: «Піди до редакції «Голосу». Вони з твоїм Вітольдом порозуміються».

«Піду, — одразу поклав собі сержант, — тепер мені вже однаково. Коли вони до мене не по-людському, то мені вже однаково».

Ці слова мали означати погрозу. Принаймні так здавалося сержантові.

Ввійшов до великої кімнати, заставленої письмовими столами, і зразу відчув загрозу, яка повисла над Вітольдом, над невісткою, відчув гнів і віху.

«Факти свідчать на мою користь, — подумав він. — Усе свідчить на мою користь — і моє сиве волосся, і хворе серце, і скалки снарядів у ногах, і бронзова медаль на блакитній стрічці «За Одру, Ніссу, Балтику».

Його запросили сісти. Сів. Спитали, в якій справі прийшов... Мовчав. Працівник відділу «Контакти з читачами» почав нервувати:

— Прошу розповісти, в чім справа.

А сержант був уже в розпачі: до чого він дійшов? На сина скаржитесь! Шукає допомоги в чужих людей!

— Я в справі житла, — промимрив він.

— Взагалі ми такими справами не займаємось. Хіба як щось надзвичайне.

Сержант почав кружляти навколо того, що його хвилювало. Обережно, аби не зачепити Вітольда. Просто він літня людина, колишній солдат, хоче вже відпочити... і тут він заплутався. Адже в нього є кімната, власний куток, живе не в чужих, а в своїй родині.

На нього глянули з подивом, ба навіть роздратовано.

— Чого ж ви хочете? Очевидно, ви не уявляєте, в яких умовах живуть люди. Тільки морочите нам голову...

«Дуже добре, — думав сержант, — що мене женуть звідси в шию. Нічого їм більш не скажу».

Сержант готувався капітулювати. Спокійно, достойно, добре все продумавши.

Ввечері він подолав свої останні сумніви: не можу далі боротися. Я виснажився. Це не ганьба. А коли не можна більше боротися, треба гідно скласти зброю. Кілька разів він голосно повторив: гідно, гідно. Йому здавалося, що це слово має особливе значення.

Вітольд намагався посваритись. Прийшов додому п'яний і самовпевнений. Відчинив двері до сержантової кімнати й загорлав:

— Не думайте, що вам усе можна. Я не дозволю бити свою жінку навіть власному батькові. Годі вже, треба з цим кінчати.

Сержант не бив невістки і взагалі за все своє життя не вдарив жодної жінки. Він був переконаний, що Вітольд це знає, тож не заперечував. Навіщо заперечувати, коли нападник добре знає, що бреше.

Зачинивши двері, сержант крутнув ключа в замку і витяг клумачка. Спокійно переглянув свої скарби, трохи побавився з компасом, а тоді перелічив гроші. Двісті п'ятдесят злотих. Обережно поскладав зім'яті папірці й сховав до задньої кишені в штаних.

Вітольд трахнув кулаком у двері й загорлав:

— Я ж вас не виганяю. Самі звідси підете. Скажіть, підете?

Сержант мовчав. Ліг не роздягаючись і зразу заснув.

Наснився йому взводний Галонзка. Він мав дуже молоде, майже дитяче обличчя і

довгу сиву бороду. Сержант ішов із взводним Галонзкою мокрою лукою.

Взводний раз у раз виймав з кишені лискучі набої й кидав їх позад себе.

— Мені треба лишити помітний слід, — пояснював він сержантові, — бо інакше мої сини не знайдуть мене. Вони підуть шукати через двісті, може, через сто років. Побачать ці набої й одразу збагнуть, що тут був їхній батько. І знайдуть мене. Вони добрі солдати, повинні мене знайти.

Нараз набої почали вибухати, і вся дорога, яку пройшов сержант із взводним Галонзкою, заясніла барвистими виблисками.

Сержанта втомив цей сон, і він зрадів, коли прокинувся. Було ще дуже рано.

Він зачекав, поки Вітольд пішов на роботу, а внучок до школи. Тільки тоді мерщій вдягнувся і з'їв куплену вчора булку. Потім швидко проминув передпокій.

Була рання весна. На щецінських майданах квітли магнолії. Люди поспішали на роботу, не звертали уваги на весняний колір міста, не зважали на похмурого сержанта. Кожен мав свої справи, свої турботи і сподівання, великі й дрібні, але всі — важливі.

Сержантова турбота не була якась особлива. О сьомій годині п'ятдесят хвилин безрезневого дня тисяча дев'яност шістьдесят четвертого року щецінськими вулицями йшли тисячі таких турбот. Сержант добре розумів це.

На автобусній станції було повно людей. Перед касою стояла чимала нетерпелива черга. Люди поглядали на годинники, лаяли касира, а той з кам'яним спокоєм повторював щоразу, як видавав квитка: «Поспішати можете вдома, а тут державний заклад. Тут мають діло з грішми, тож прошу тиші».

Тільки за півгодини сержант одержав квитка. Тримав його, наче перепустку. Але й досі побоювався, що хтось його затримає, хтось в останню мить перекреслить йому всі плани. Аж коли автобус рушив, сержант покірно згорбився й зітхнув.

Проминули центр міста, далі зачервоніли одноповерхові будиночки, безладно порозкидані вздовж вузьких вуличок. За залізничною колією здіймалося кілька нових блоків. І нарешті ліворуч від шосе поплавало аж за обрій сіро-зелене поле.

Тепер автобус їхав дуже швидко, мотор ритмічно гуркотів, і сержантові здавалося, ніби той знає про його втечу й робить усе, аби вона вдалася.

Дуже кортіло озирнутися, глянути на нерівні обриси міста, однак він не зробив цього.

Усе колись повинно скінчитися, вгамовував він своє хвилювання. Зрештою це місто — не дуже великий розділ у моєму житті. Прожив тут кілька років.

Ти зробив стільки, скільки зміг. Може, трохи забагато, а може, замало? У кожному разі, не вимагай, щоб тебе жаліли. З усіх відомих тобі почуттів жаль найменше заслуговує пошани. Тож не вимагай жалю до себе і сам себе теж не жалій.

Автобус поволі виїхав на великий брукований майдан.

Люди з'юрмилися біля виходу. Сержант сидів спокійно, аж поки кондуктор спитав:

— Чого ви чекаєте? Далі ми не їдемо.

Значить, уже він у Денбні. Сержант подався прочитати розклад автобусів, що йшли до Гоздовіце й Секерок.

Потім він чекав, прихилившись до бетонного стовпа. Боліли ноги, та не було де сісти. Наближалася велика, урочиста мить, і сержант не хотів тепер думати про втому.

Коли вже сів до потрібного автобуса, зненацька втратив плеканий з самого ранку спокій. Він припав гарячим чолом до шибки, вслухаючись у втомлений гуркіт мотора.

Ось крутий закрут. Це було тут? Мабуть, тут. Щільний ряд покривлених старезних дерев. Їм теж на дев'ятнадцять років більше.

Фюрстенфельде... ні, Ролешковіце. Невеличкий майдан, оточений двоповерховими будинками.

...Жовтий напівспалений дім. На першому поверсі дві великі кімнати. Вікна прочинені навстіж. Кароль сидить на підвіконні, обтирає картоплю й декламує якогось вірша. Одна строфа — і картоплина летить до великого горщика, що стоїть долі.

На широкому двоспальному ліжку розвалився Збишек. Дивиться сміючись на Кароля і глузує:

— Господи, змилуйся над хлопцем. Мало того, що він не вміє зварити найпростішого кулешу, так іще отруєю людей віршами.

Кароль жбурляє в нього картоплиною, але Збишек встигає затулитися картатою подушкою.

— Сержанте, вгамуйте цього кретина. Навіть перед смертю не дає людині відпочити...

...Праворуч — порослий низенькими кущами пагорб. Сосна підійшла до невеличкого селища. Кілька будинків, кілька стол, широка смуга ясно-зеленої луки.

Вже... спокійно... все буде гаразд... Дуже болять? Це добре. Відчуваєш — отже, ти живеш. Ще кілька кілометрів. Лікар-чудодій уже чекає на тебе. Мабуть, питає: а де ж сержант Кобринь? Кажали, що він хоче зі мною зустрітись. Чого ж він спізнюється?

Тепер болять менше? Дуже погано. Газу! Сержантові болять менше. Уже видно Бервальде. Видно той будинок. Будьте ласкаві, лікарю, оце наш сержант. У ногах має кілограм скалок. У грудях тільки одна дірка, не

дуже й велика. Один ваш чудодійний дотик, і все буде гаразд...

Сержант дивиться. Автобус доїжджає до ринку. Посередині — пам'ятник Мешку І. Бєрвальде? Ні, Мєшковице.

Чого я тут шукаю? Що я можу знайти тут, у цьому впорядкованому, статечному містечку?

Будинки пофарбовані на всякі кольори. Люди не кваплячись ідуть з одного краю містечка до другого. Кого я тут шукаю?

Отій молодичці з дитячим візком на великих коліщатах щонайбільше двадцять років. Для неї життя почалося з щасливого розділу. Вона не знає, в якому будинку діяв лікар-чудодій.

А чоловікові в картатій спортивній сорочці років тридцять, не більше. Проте, може, щось і пам'ятає? Якийсь маленький уривок з того фільму, якусь невеличку сцену...

Та ось іде солдат. У зношеній куртці, в чоботях, у брунатній спортивній шапці, натягненій аж на очі. Іде поволі, потираючи великі червоні руки. Глянув на автобус. Тепер видно його стомлене обличчя з глибоким шрамом і темними плямами опіків.

Сержант відчуває, як наростає біль. В автобусі стає задусно. Якби відчинити вікно... Може, сказати, що мені бракує повітря?.. Шосе, шосе... Те саме шосе. Стояла спека, над шляхами здіймалася курява. Усі шляхи до фронту були переповнені. Автомашини й фурманки підвозили частинам боєприпасів. В лісі, за півтора кілометра від річки, сапери полковника Любанського поспішали закінчити кільканадцять човнів, призначених для зведення моста. Ще не було імлі, ще не йшов дощ. Стояла спека. Душно. Скажу, що мені бракує повітря. Треба відчинити вікно. Саперам піт зросив засмагли обличчя... Душно...

— Секерки! — вигукує кондуктор.

Сержант помалу підводиться і, заточуючись, наче під ногами в нього хистка палуба корабля, дістається до виходу. Кондуктор здивовано поглядає на нього і занепокоєно питає:

— Що з вами?

— Нічого... все гаразд... виходжу.

Стояв виструнчившись, як на військовому параді, аж поки автобус поїхав. Тоді доплентався до якогось каменя край дороги й трохи посидів на ньому.

Але я дужий, я стільки років не піддавався. Привчив серце, уклав угоду з ногами. Я зневажав ліжку і провів на ньому не багато годин. Я ж іще дужий. Вірив у цю втечу, в це повернення.

Дорогою йде парубок, підкидаючи ногою бляшанку з-під консервів. Доходить до неї і знов підкидає. Бляшаний «м'яч» брязкотить по камінню.

Сержант підводиться й підходить до незнайомого.

— Як пройти до кладовища?

— Вам треба повернутись, — каже парубок, бавлячись і далі з бляшанкою. — Треба повернутись, дядьку. Кладовище он тамечки.

Сержант іде до кладовища. Іде помалу, але рівною ритмічною ходою. Його наздоганяє якась підвода.

— Підвезти? — чує сержант хрипкий голос, підводить голову і дивиться на худючого возія.

— Не треба. Мені недалеко. До кладовища.

Гуркіт коліс віддаляється. Сержант дивиться дедалі повільніше. Праворуч — Одра. Якби сержант був молодший, він міг би звідси, з шосе, докинути до неї камінцем. Одра... Порослий високою травою берег. Покривлені верби над водою. І тиша. Немає війська, всі пішли, немає саперів, артилеристів, зв'язківців, штабних і кухарів, шоферів і піхотинців... А річка тече собі далі й тече.

Їх немає, але ж я йду до них, — сам собі заперечує сержант, — я до них приїхав.

Дійшовши до кладовища, він одразу побачив пам'ятник. Високий, стрункий, збудований з грубого місцевого каменю. Кам'яна жінка тримає малу дитину. Хто міг би краще оберігати мертвих?

Кладовище було замкнене. Не замислюючись, сержант переступив через символічну загорожу з ланцюга й опинився серед могил. Поволі пішов рівенькими алеями. Тут усе було рівне, пряме, навіть кам'яні хрести. По-військовому. Солдатське кладовище. Солдатський порядок.

Написи виразні, чітко виکارбовані. наче щойно зроблені: 1228 — Клаус Лейба, сержант, Секерки. 1229 — Шимчак Геронім, ст. стрілець, Секерки... 1230 — Шиманський Здзіслав, ст. стрілець, Секерки... 1231 — Шенкелло Станіслав, рядовий, Секерки. 1232 — Турейко Ян, рядовий, Секерки. 1233 — Банчик Юзеф, сержант, Секерки. 1234 — Вжезінський Тадеуш, рядовий, Секерки, 1235 — Секерки, 1236 — Секерки, 1237 — Секерки, 1238 — Секерки, 1250 — Секерки, 1298 — Секерки.

Так він ішов далі. 1468 — Трампе. Щодалі — то спокійніше... 1564 — Моринь...

Всі вони були тут. Спокійні, поважні. Поховані поряд — незважаючи на військові чини та бойові відзнаки: рядовий канонір, взводний, хорунжий, підпоручик, старший сержант артилерії, капрал, бомбардир, старший сапер, підполковник, майор, капітан...

Він іще раз обійшов усі могили. Наче перевіряв, наче хотів упевнитись, що знайде-

но всіх, що ніхто не зостався в забутій могилі, в засипаному шанці. Як це перевірити, хто може це перевірити?

Сержант трохи постояв на головній алеї, а тоді пішов з кладовища, раз у раз озираючись назад.

Тепер до Гюстєбізе, до Гоздовіце. Скільки це кілометрів? Тоді було багато — падали снаряди, кожний крок був дарунком химерної солдатської долі.

Дійшовши до Лісогурек, він відпочив на дерев'яній лаві. Дедалі важче ставало переборювати втому.

Сержант спробував іще раз. Пройшов повільно з півкілометра і мусив відмовитись. Його солдатські ноги не витримали найважливішого випробування. Сів на підводу, що підскакувала на вибоях.

Гуркоче залізне обіддя коліс. Поволі відбігають назад невеличкі будинки з червоної цегли й старі дерева обабіч шосе.

У тих деревах, думає по-дитячому розчужений сержант, теж, либонь, стирчать скалки. Наросла нова свіжа кора, а під корою zostалися сталеві пам'ятки. Колись вищербиться на них ще не одна сокира.

Чутливі сержантові пальці намагаються тверді гулі на ногах. Добряча сталь, не поіржавіла й досі.

— А ви, мабуть, до когось у гостину? — питає водій.

Сержант безтямно дивиться на кощавого селянина.

— Бо до нас як їдуть, то хіба тільки в гостину. Залишатися тут, край світу, ні в кого немає охоти. Молоді звідси тікають, а старих щороку меншає. Вмирають старі з божою поміччю. Сумна тут земля, пане, лиха земля, і могили повно. То я вгадав, що в гостину?

— Я був на кладовищі, — тихо каже сержант, але гуркіт коліс заглушує його слова.

— До сина їдете чи до дочки? — Селянин витягає з-під шапки зім'яту цигарку, кладе віжки на коліна і намагається прикурити, та сірники ламаються в його довгих шкарубких пальцях.

— Я був на кладовищі, — кричить сержант.

Селянин глибоко затагується димом і мовчить якусь хвилину, зосереджено стежачи, як жевріє на вітрі вогник цигарки.

— То все ж таки в гостину, — ритмічно киває селянин головою, наче єврей на молитві. — Пам'ятник їм гарний поставили. Зібрали ми каміння з усієї місцевості. І з того каміння зроблено пам'ятник. Я також узяв два чималих кругляки, біля стодоли в мене лежали. І пішки, мов на прощу... Півдня йшов. Воно й не далеко, але ж каміння важке було. Дістався туди аж надвечір. А там повно всякого люду, мабуть, з міста, бо з

виду незнайомі. Тримаю я ті кругляки під пахвами, руки заклали, в грудях щось тисне, бо мені вже шостий десяток минає. Та я заповзявся, що не кину каміння, доки мені пообіцяють, що з нього буде якась користь. І пообіцяли, пане, бо я їм сказав: це каміння з-під моєї стодоли. Мого Бронека вбито саме біля тієї стодоли. Бронеків приятель, капрал з його роти, усе чисто мені розповів. Син викопав шанець на подвір'ї, і там у нього влучило. Я приїхав сюди в сорок шостому, знайшов стодолу, шанець та могилу біля паркану. Згодом перевезли Бронека на це велике кладовище, зробили йому гарну могилу, квіти приносять. Хреста кам'яного поставили, тож синові, либонь, тільки цих кругляків з мого подвір'я бракувало. Може, він навіть сидів на них, ножа собі гострив... Я звертаю, пане, ліворуч, а вам до Гоздовіце?

Сержант злазить з підводи й махає возієві на прощання рукою. Чекає, поки він зникне за високою стіною придорожної стодоли. Колеса вже не гуркочуть. Бо під ними мокрий пісок. З недалекої луки чути, як мукують корови. На якусь хвилю сержант забув про мету своєї подорожі.

Про Гоздовіце нагадав йому автобус, що з'явився на шосе. Однак сержант не побіг до зупинки, хоч було недалечко. Він ще раз звирився на свої ноги. Нахилився, взяв жменю сірої землі, насипав собі в кишеню та й подибав вузьенькою стежкою, що причепилася до шосе і бігла обіч нього, немов бідна родичка.

І от він у Гоздовіце. Треба трохи перепочити. Велика подорож іще не кінчилася.

Сержант підводиться з каменя, іде до річки. Тут був міст... Отут тонули сапери... Ліворуч од переправи — високий, покраєний шанцями пагорб з поламаними деревами. Трохи ближче — чотири цегляних будиночки і два більших, двоповерхових. Праворуч звичайні хатки туляться до самої річки. Туди ж веде й дорога, що в'ється по дну неглибокого зеленого яру.

...Ми сидимо в шанці, викопаному німцями кілька днів тому. Перед нами Одра. За сто метрів, а може, й ближче. Та поночі берега не видно, ми тільки чуємо річку, чуємо й відчуваємо її. Час від часу, голосно стогнучи, падають у воду німецькі снаряди. Тієї ж миті східний берег річки розквітає спалахами пострілів — ворог пильнує...

Сержант стоїть над самою водою. Одра знову весняна, широка, грізна, несе останні уламки зимової криги.

Сержант іде по мокрому піску. Чоботи вже мокрі. На подвір'ї невеликого будиночка лежить білий човен догори дном. На ньому сидять двоє хлопчаків. Угледівши

сержанта, вони втуплюються в нього і всміхаються.

— Добридень, хлопці...

Не відповідають.

— Перевезете мене на той берег?

Вони сміються:

— Там німці. Туди не можна перевозити...

— Уже! — кричить Криска.

Мовчки вибігаємо з шанця. При березі стоїть літній вусатий сапер, тримаючи на мотузці невеличкого човна, а той шарпається йому з рук, наче впертий цап.

Сапер дожидає, поки ми всі посідаємо в човна, тоді кидає нам мотузку й повільним рухом креслить у повітрі хрест. Хай йому здається, що на цьому березі безпечно. Хай йому так здається ще кілька день...

Сержанта уже дійшов до білого будиночка з верандою, звідки добре видно той берег.

Завертає праворуч і виходить на головну вулицю Гоздовіце. Шосе тягнеться вздовж берега. З одного боку пагорб і ліс, з другого Одра. Щільний ряд одноповерхових будинків. Костьол із зіпсованим дзигарем на вежі й напис: 1904. Пам'ятник — серед каміння німецький шолом і солдатський хрест: «Zur Ehre unserer im Weltkriege 1914-18 gefallenen Helden»...¹

Сержанта іде далі, до перехрестя, і звертає праворуч. Довга, присипана жорствою алея. Пам'ятник... Нахилившись, польський сапер наче приготувався до останнього стрибка. В руці тримає понтонний круг...

«У цьому районі 14—18 квітня 1945 р. інженерні частини забезпечували форсування Одри й переправу Першої Армії Війська польського. Форсування й переправу забезпечували: 1 варшавська саперна бригада, 6 варшавський понтонний батальйон, 1, 2, 3, 4 і 13 дивізійні саперні батальйони разом з 7 інженерним батальйоном і 31 понтонним. Через цей міст переправлено 25 тисяч чоловік, 305 гармат, 685 машин».

Сержанта прочитав уважно. Напис його здивував. Холодний, лаконічний, наче його склав якийсь ретельний бухгалтер.

Що це означає: переправлено 25 тисяч чоловік? Нічого не означає. Через усякі мости проходять люди. Десятки, сотні тисяч людей і машин. Але ж ніхто з цього приводу не ставить пам'ятників тим, хто зводив мости. Адже то був особливий міст, хоч існував він недовго. За кілька кілометрів од пам'ятника — велике кладовище. Отут і лежить ціна того моста. І не тільки тут: багато саперів потонуло в річці, пропало безвісти.

То що ж означає напис: переправлено 25 тисяч чоловік?

¹ На честь наших героїв, що загинули у світовій війні 1914—18.

— Прикордонна служба, будь ласка, документи.

Сержанта дивиться на молодого капрала. Капрал добре знає свій солдатський обов'язок. Знає, як підійти, аби не сполохати незнайомого.

— Будь ласка, документи, — повторює капрал із завченою чемністю, в якій уже відчувається підозра.

Капрал уважно розглядає сержантове посвідчення. Дивиться на фотокартку, шукає штамп прописки. Він трохи здивований, не знає, що далі робити.

— Ви з Щеціна?

— Із Щеціна, хлопче.

— Чи маєте дозвіл перебувати біля кордону?

— Не маю.

— Хіба ж ви не знаєте, що це кордон? Чого ви тут шукаєте?

— Чого шукаю? Я і сам не знаю. Здається, нічого я вже тут не знайду. Далеченько вже я відійшов звідси, сину, повертатися важче, ніж я гадав.

Капралові нетерпеливиться. Втретє заглядає до сержантового посвідчення.

— Вештаєтесь берегом уже півгодини...

— Ну що? — підходить до них взводний.

— Не має дозволу, а вештається, — пояснює капрал і віддає взводному сержантове посвідчення.

— Чого ви тут шукаєте? — питає взводний.

— Каже, не знає сам, чого шукає, — пояснює капрал своєму начальникові.

— Без жартів, — сердиться взводний, — тут не місце для жартів.

— Не кричіть на мене, хлопці, — каже сержанта, — не маєте права кричати. Це мій берег. Ще й пам'ятника цього не було, а я вже тут був. І той берег, — показує рукою на західний берег Одри, — теж знаю. Залишив там добрих друзів. Поручика Криску, Кароля, Збишека.

Взводний починає розуміти.

— Ви були сапером?

Сержанта хоче докладно про все їм розповісти, та нараз поринає в якийсь задушливий присмерк. Шукає руками, за що вхопитися, і нічого не знаходить. Треба трохи перепочити, збентежено думає сержанта, ох і втомила мене ця подорож!

— Біжи до поручика, — ще чує він чийсь голос, — нехай викличуть «швидку допомогу».

Розділ дев'ятий

Ніч оповила світ. Задушлива, липка від поту, вона щільно тулиться до спини, очей, нерухомих рук.

Потім я завважив маленькі блискучі цятки. Вони враз зникали, і тоді я відчував біль. Або пливли до мене легко, немов на крилах, щомиті збільшуючись, кожна ставала палючим сонцем. І разом з ними зростав у мені зойк, зростав у самій середині життя, що вперто калатало в мені.

Я хотів розповісти їм про себе, про мою родину, про надію і страх, багато хотів я їм розповісти, але не міг нічого сказати, вклав усе в отой зойк. Хай знають, що я ще живий і що дуже хочу жити.

Знов була ніч, і всі чуття зникли для мене. Не знаю, скільки сплигло днів, поки я проредерся крізь темряву, поки побачив сіру стелю і худорляве спокійне обличчя незнайомого чоловіка.

— Де я?

— У Бєрвальде. Щиро вітаю, сержанте, ви дали смерті добрячого відкоша.

— Яке сьогодні число?

— Двадцять. Двадцять квітня. Лежіть спокійно, сержанте. Найгірше для вас уже минулося.

— А мої ноги? Чи я ходитиму?

— Можливо.

— Можливо?

— Ви ж не дитина. Знаєте, що було з ногами. — Він раптом уриває мову, а тоді питає: — Ви щось пам'ятаєте?

— Трохи пам'ятаю... Стріляв «тигр». Я був із хлопцями на горищі. Таке невеличке горище у червоному будинку. Спершу пошаткували мені ноги, потім стріляли в мене. Зблизька стріляли, проте не влучили — поночі було.

— Та ні, легеню вам таки прострелили. А з ніг ми повитягали сім сталевих скалок. І ще лишилося там на згадку. Але годі вам розмовляти. Надійшов лист, пізніше принесу...

Обличчя зникло. Я заплющив очі. Почув біля себе уривки розмов.

Я силкуюсь вирватися з них, повернутися до своїх думок, упорядкувати їх, натішитись тим, що мій мозок знов працює. Отже, я у шпиталі, в Бєрвальде. Чи я вже колись був у цьому містечку? Авжеж був, і Кароль був, і Збишек.

Був, були... Хвилинку! Той чоловік щось казав про лист. Надійшов лист... Отже, я їх знайшов, і вони знайшли мене. Вони живі, і я живий.

Біль знову дужчає, я стогну, аби чути власний голос, аби впевнитись, що я не зостався там, на полях, перекопаних меліоративними рівчакми, на розбитій залізничній колії, на мосту, на багнистому березі, у червоному, обшарпаному кулями будинку.

Голоси настигливо вдираються до мого хворого світу:

— Сьогодні вранці геть розбили німців на Старій Одрі. Не допомогли їм ні перша, ні п'ята дивізії. Тепер вони спиняться тільки в Берліні.

— Хлопці, маю новий номер «Звиценжми».

— Та навіщо він здався. Я на парад не збираюся...

— А ти прочитай. Ще перед тим, як форсували річку, я бачив одного типа з редакції. Вештався берегом, удавав бувалого фронтовика. А як десь вибухне, так йому жижки й трусяться.

— Я ж тобі сказав, що не хочу слухати тих балачок.

— Та почитай, кажу тобі, завжди приємно про себе читати. Тут написано не про тих, кому жижки трусяться, тут тільки про нас написано.

Чутно шелест паперу, а тоді, либонь, хазяїн газети починає повагом читати, з чимраз дужчим глузливим пафосом:

«Піхота концентрується на вихідних позиціях. За хвилину вона вирушить форсувати річку. Тепер треба робити вогневу завісу. Влучні снаряди Некрушевича й Сенкова нищать німецькі кулеметні гнізда. Ентузіазм наростає, запал бою опанував усіх, від рядового до офіцера. Опір німців слабшає, і піхота рушає вперед. Човни й плоті вкривають річку. Одру форсовано. Ми йдемо на Берлін!..»

— Годі, — кричу я з останніх сил.

Хвилина тиші, а потім чую над вухом гарячковий шепіт:

— Не подобається, сержанте? Але ж як ми хвацько воюємо! Раз, два, три — Одру форсовано. Раз, два, три — йдемо на Берлін! Між іншим, загинуло кілька тисяч солдатів. Це тобі не подобається, сержанте?

— Чи ти здурів, Зенеку? — кричить хтось із глибини кімнати. — Дай чоловікові спокій. Він щойно від смерті втік.

Минуло кілька днів, і я вже зазнайомився з ними.

Задерикуватий Зенек за два дні до форсування Одри втратив чотири пальці на правій. Тихий, немов завжди засоромлений Роман уже ніколи не побачить барв життя. Доведеться йому до кінця свого, може, ще довгого віку, обережно пробиратися поміж людьми, стукаючи в асфальт костуром.

Рудого Люціана лікар-чарівник урятував від смерті, але не зміг замінити йому спотвореного обличчя. Капрал Земба плаче весь час і раз у раз повторює, наче маніяк: «Що ж я тепер робитиму з однією ногою? Боже ж мій, от-от скінчиться війна. Боже мій, ще кілька днів, і я повернувся б додому, як людина. А тепер що? Ой, що ж тепер?»

Десь там за Одрою, на підступах до Берліна, серед з'ярищ, у викопаних нашвидкуруч шанцях солдати лаштуються до дальшого штурму.

Вони ще дужі, здорові. Радіють, що зайшли так далеко, ще день-два — і війні кінець, вони виживуть і маршируватимуть на найбільшому параді всіх часів і народів.

Тішаться, що доля їм сприяє, і вірять, що вже сприятиме аж до останньої хвилини. А може, бояться тих останніх пострілів, за якими вже чутно глибокий віддих спокою. Бояться безглуздо потонути за метр од берега.

Вони бояться тих останніх днів. І радіють, що стільки днів уже минуло.

А ми тут, у німецькому містечку Бервальде, у польовому шпиталі мучимо один одного нервовими розмовами. Розповідаємо про свої родини, випрохуємо ліки, що гамують біль, годинами читаємо солдатські газети, сповнені оптимізму...

«Мій коханий, мій найдорожчий, ми чекаємо щодня на якусь звістку, бодай на одне слово. Прокидаючись вранці, я часто казала Вітекові: сьогодні буде лист від нашого солдата. Так збігло кілька місяців. І раптом ми дістали всі, всі твої листи одразу. Чотири листи, написані в різний час. Важко описати, що сьогодні діялося в нашому домі. Ти живий, здоровий... Боже мій, я ж вірила, що так воно і є, вірила, що так повинно бути, а як читали ми листи, то з радості аж у голові паморочилося. Любий Леоне, ми здорові. У Вітека було невеличке запалення легенів, але тепер уже все гаразд. А я не маю часу хворіти. Дожидаю тебе. Як повернешся, тоді вже відпочину. Пишу цього листа на твою частину, яка вже, мабуть, у Берліні. Скільки ти світу пройшов, скільки лиха зазнав, а ти живий і здоровий. Тож стережися в ці останні дні, бо лихо не спить. Чекаємо на тебе. Вітек розповідає про тебе товаришам і дуже пишається. Таки ж добре мати такого батька. Пам'ятай, що ти повинен повернутись. Повинен мерщій повернутись, коханий Леоне...»

Одного дня під час обходу лікар урочисто оголосив:

— Ану, хлопці, груди вперед! Вас будуть нагороджувати.

І сказав, кого саме нагороджено, хто прикріплятиме нам медалі до шпитальних лашів і коли це станеться.

Сталося за три дні. Ми вже знали, що в Берліні Кейтель підписав капітуляцію. Ми вже чули врочисту канонаду, від якої двиг-

тіли старенькі мури містечка. Чули голосний спів, вигуки, сміх.

Ми чули й останній подих рядового Квасіка, який діждався кінця війни й аж допіру вмер. Невдала операція. Рядовий Квасік опритомнів тільки на мить, перебіг блукаючими очима по шпитальній залі, і вже його не стало.

За вікном знову залунали постріли — сальют з автоматів.

За вікном солдати завели пісню у супроводі веселої гармонії.

— Може, воно й краще, — пробурмотів сердито рудий Люціан. — Що то за життя без обох рук. Навіть штанів не зміг би собі застебнути.

За вікном чутно швидке тупотіння, захоплювальне верещання дівчат, грубуваті крики солдатів.

— Спізнилися з тією медаллю, — сказав Роман. — Добрий жарт з ними Квасік утяв.

По тому прийшов майор. Урочистий, зосереджений, сердечний. З ним був маленький поручик і наш лагідний лікар.

Спершу підійшли до мене. Коротка військова церемонія. Мало слів, дужий потиск руки. Я подивився на бронзову медаль, прочитав: «За Одру, Ніссу, Балтику».

Майор перейшов до Романа, який ніколи не побачить ні медалі, ні кольору стрічки. Йдучи до Романа, майор поминув порожнє ліжко, де ще двадцять хвилин тому лежав відважний солдат Квасік.

Сержант Кобринь кінчає збиратися. З лікарні він повернувся три тижні тому. Вітольд привіз його додому на таксі. На сходах їм зустрілася панна Тереза.

— Добридень, пане Леоне, вже все гаразд?

— Все гаразд. Я знову при здоров'ї.

— Зичу вам дожити до ста літ.

— Вистачить і до дев'яноста. Я не пожадлиий.

Сержант Кобринь кінчає збиратися. Вранці розмовляв із Вітольдом. Спокійно, тактовно, як батько з сином. Тобто Вітольд говорив, а сержант спокійно слухав.

Тепер уже немає іншої ради. Зоська почувується дуже зле. Сама вже не може господарювати в домі. А та жінка, яку вони знайшли, вимагає окремої кімнати. І взагалі, що це за помешкання? Три маленькі кімнатки, як тут усім вміститися? До війни не будували таких кімнаток.

— Розумію, — спокійно відказує сержант.

— Розумію.

І за мить повторює:

— Добре розумію.

З радості Вітольдове обличчя яснішає. Вітольд теж розуміє, що став переможцем у цьому найдріб'язковішому бою.

Сержант Кобринь кінчає збиратися. Кладе до маленької, обшарпаної валізки дві фланелеві сорочки, теплі спідні, темно-синій, поцерований сірим гарусом светр, теплий шарфик, три носовички, старенькі картаті капці, і компас, і мило, і ліхтарик, і рушник, і бляшанку консервів — свинина з горохом.

Сержант розуміє, що зараз саме слухна хвилина прощатися. Надходить вечір, а завтра рано не буде вже на це часу.

Але до кого піти? — міркує він. — Кого в цьому будинку обходять мої справи? Якби ж хоч був живий старий гречний Мілош. Ми б з ним побалакали про добрих і лихих людей, про дощ і ревматизм.

Розчулений думками про Мілоша й про себе, сержант раптом згадав, що слід попрощатися з Терезою. Вона знала краще за інших сусідів, як йому велося. Ця думка розрадила сержанта, бо найгірше було усвідомлювати, що ніхто не помітить його відсутності....

Побачивши сержанта, Тереза удає здивовану, та потім призналася, що чекала на нього. Усі в домі вже знали, що незабаром його відправлять до Будинку старих.

— Я б на вашому місці...

Він нетерпляче махнув рукою. Лице йому зблідло, й Тереза урвала на півслові, занепокоєно приглядаючись до гостя.

— Мені там буде добре, — мовив він, одвертаючи обличчя, — якби я не хотів, то не пішов би туди. Ніхто не жене мене силоміць. Я тут прописаний, тож право на моєму боці... Та я вже старий, а в них ось друга дитина буде. В хаті зчиниться метушня, галас, плач. Ані відпочити, ані подумати про щось. Там мені буде добре, маю пенсію. Вітольд даватиме щомісяця триста злотих, я за все, що треба, сплачу, ще й відкладу якісь грошенята. І відпочиватиму в затишку.

Тереза глянула на нього майже злостиво. Вона не любила людей, які програють і миряться зі своєю поразкою. Та коли він уже зібрався виходити, вона зненацька промовила добре слово:

— На прощання розкажіть що-небудь.

— Що?

— Ну, з свого солдатського життя.

Вражений, він залякнув на місці. Якби й хотів, не зміг би тепер вийти з цієї кімнати. Розстебнув на ший сорочку, кашлянув непевне, наче хотів пересвідчитись, що зможе здобутися на слово. Сяйнула думка, що немає в цьому ніякого глузду, що вже йому не вільно переступати межі, він утратив це право, програвши власному синові. Сержант подумав так і, наче наперекір собі,

почав оповідати. Говорив гарно, притише-ним голосом, знаючи, що в цьому будинку вже ніколи й нікому оповідати не буде.

...Ми стояли в селі, майже дощенту спаленому німцями. Уціліло лишень кілька хат. Стіни прусської кладки потріскались і почорніли від диму. Солдати зайняли всі хати й стодоли, навіть розбиті снарядами. І хоч у селі було повно війська, здавалося, що воно порожнє, мертве, бо солдати спали, втомлені важким нічним переходом. Йшли ми до Одри з Грифіц, йшли вже третю ніч підряд. Удень спали, а вночі йшли.

Того дня я не міг заснути. Чекав листа з дому і боявся заснути, бо ввісні бачив такі жахливі видовиськи, що не відпочивав, а мучився, наче з важким каменем на ший. Тож я сидів на призьбі, коли зненацька село трусонув могутній вибух. Я вибіг на шлях. Там уже бігли солдати. Всі в одному напрямку, і я приєднався до них.

Край села стояв двоповерховий мурований будинок, певне, якийсь склад. А перед тим будинком юрмилися збуджені солдати. Я почув, як капрал доповідав поручикові: «Качмарека вбито на місці, Квасіка поранено. Тут усе заміновано».

Поручик і ще кілька чоловік обережно наблизилися до дверей. Я подався за ними. Зазираємо всередину. Там геть усе зруйновано. Частини сільськогосподарських машин, діжки, скрині — все порозкидано. Непода-лік од входу лежить у крові солдат. Це той Качмарек. Я не знав його, зате знав Квасіка. За якусь годину до цього вибуху розмовляв з ним.

Поручик знімає з плеча планшет і простягає його назад, скидає шапку, витирає спітніле чоло. Ступає вперед... і тоді я приходжу до тями. «Гей ти, куди?» — гукає поручик. Я не звертаю уваги. Вже всі лишилися позаду. Навіть не знаю, чи вони стоять біля входу чи з остороги відступили назад у двір. Я минаю мертвого Качмарека — йому вже не потрібна ніяка допомога. Аж тут Квасік нагадує про себе. Він стогне так страшно, що ноги в мене, і без того неслухняні з жаху, стали наче дві дерев'яні цурпалки.

Звідкись згори, з купи бочок, нараз падає вниз бляшанка. І цей металевий звук видається мені такий гучний, наче вибухнула ще одна міна. Я заляк, мокрий від поту, чекаючи, доки вщухне цей бляшаний звук, доки стихне Квасік і до будинку повернеться тиша. Мені здавалося, що тільки тоді я зможу безпечно пройти цією дерев'яною, повною пасток підлогою, тільки як буде тихо, зможу почути смерть, що чигає на мене під якоюсь із цих дощок.

Не знаю, скільки тривала ця найкоротша в моєму житті подорож. Може, п'ять хвилин, а може, годину. Я був такий знеси-

ний, що довго не міг підняти Квасіка. По тому крок за кроком, обережно, розважливо я повернув назад до солдатів, які стояли в дверях і підбадьорювали мене вигуками...

Сержант замовк, а Тереза, занепокоєна тишею, раптом вигукнула:

— Як це гарно!

— Що гарно? — здивувався сержант.

Пояснити вона не могла. Безпорадно стелючись плечима, тихо сказала:

— Вам там буде добре. Хай вам щастить.

— То я вже піду собі...

І сержант попрощався.

Не повечерявши, він рано лягає спати. Боїться ночі, боїться похмурих думок, але даремно: засинає відразу, спить спокійно і ніщо йому не сниться. Вранці він почуває себе, наче після хорошої теплої ванни. Розмовляє з онуком, але не прощається з ним.

З помешкання він виходить, немов на прогулянку. Вітольд теж одягнувся, збираючись їхати.

— Ні, — каже сержант, — зостанься, я сам...

Вітольд делікатно заперечує. Він і справді ні в сих, ні в тих. Зблід, очі соромливо ховає. Принаймні так здається сержантові.

— Доїду і сам. Я ж не дитина, няньки мені не треба.

— Щомісяця я присилатиму тобі триста злотих.

— Нащо? Горілки я вже давно не п'ю. А на труну трохи зарано.

Вітольд нараз червоніє, нервово тремить. Чимось він зараз нагадує мокрого пса. Так здається сержантові.

Весняна вулиця, кінець квітня. Чоловіки вже поскидали плащі, жінки ходять у барвистих вовняних костюмах. Світ дуже яскравий і зичливий до всіх.

Сержант Кобринь сідає у трамвай і починає пильно приглядатися до молодих хлопців, що весело перемовляються. Потім увагу його привертають нові будинки вздовж тієї вулиці, котрею їде трамвай. Усе веселе й молоде.

Ось уже і його зупинка. Трохи відійти — і можна сховатися в Арконському гаю. Але тепер треба звернути праворуч. Дорога недовга, навіть хворі сержантові ноги легко долають її.

Прочинена брама запрошує увійти. Просторий двір і той будинок... Біля відчиненого вікна на другому поверсі стоїть стара жінка і, примруживши очі, дивиться на невисоке ще сонце.

На сходах стоять двоє дідів і спокійно розмовляють, не підвищуючи голосу.

Він піднімається сходами. Обминає двох дідів, що цікаво приглядаються до нього. Відчиняє двері, входить у похмурий коридор. Хтось показує йому, куди йти. Енергійно постукавши у двері, сержант входить до невеличкої, скромно мебльованої кімнати.

На сержанта дивиться поважний службовець.

— Я Леон Кобринь...

— Ага, прошу, щиро прошу, ми вже чекаємо на вас. Будь ласка, зачиніть за собою двері.

Сержант Кобринь зачиняє за собою двері.

З польської переклала Катерина ГЛОВАЦЬКА

ЕВОЛЮЦІЯ «СЕРДИТОГО»

(ДЕВІД МЕРСЕР І ЙОГО ДРАМАТУРГІЯ)

В англійській драматургії сьогодні, наприкінці 60-х років, панує тимчасове затишшя. Що це — занепад нової англійської драми чи період консолідації сил, підготовка до нового стрибка?

Виникнення «театру сердитих», проголошене так гучно й виразно Осборном, супроводилось деяким пожвавленням англійської демократичної художньої думки взагалі. Повоєнне покоління прагнуло висловитися палко й широко.

Суперечності руху «сердитих молодих людей», з його філософією екзистенціалізму, не тільки виявилися в дивному, на перший погляд, союзі умовно-реалістичного й абсурдистського театру (союз цей був недовгочасний), а й позначилися на творчих біографіях багатьох драматургів нової хвилі — Осборна, Болта, Уайтінга, Делані, Пінтера, Сімпсона, Сондерса, Уескера, Мерсера.

На початку шістдесятих років у драматургії «нової хвилі» з'явився напрям, який, намагаючись відкинути традиції авангардистського театру з його культом жорстокості й антисоціальним зображенням кон-

фліктів, звернувся до великих суспільно-політичних проблем, немов відроджуючи в первісному варіанті інтерес «театру сердитих» до зображення конфлікту людини з середовищем. Провідними драматургами цього напрямку стали Уескер і Мерсер. Обидва мали ліві переконання, обох приваблювала ідея публіцистичного театру, де сцена перетворюється на трибуну, а актор — на публічного промовця.

Девід Мерсер став відомим драматургом лише в 1962 році, коли одержав премію критики за трилогію «Покоління». В своїй творчості він розширює зіткнення ідей до політичного конфлікту двох світів. Проблема вибору постає перед молодими героями Мерсера дуже конкретно: «автор порушує не лише суспільні проблеми капіталістичного світу, а й показує світ соціалізму, який для героїв Осборна, Біена, Копса, Делані, Уайтінга, Мортімера, Ардена взагалі незрозумілий і недоступний.

В трилогії «Покоління» драматург порушує важливі психологічні питання. Пер-

ша п'єса — «Де починається відмінність» — свого роду і експозиція, і зав'язка всієї трилогії. Сім'я робітника з Йоркширу, машиніста паровоза Уїлфа Кроутера от-от розпадеться. Причина цього — відсутність взаєморозуміння між її членами, людьми, різними не тільки за віком, але, головним чином, за переконаннями. Старий Уїлф Кроутер — соціаліст. На відміну від своїх синів, що здобули вищу освіту (старший, Едгар, — здібний вчений-фізик, молодший, Колін, — викладач малювання в коледжі), він неписьменний, але життя навчило його принциповості, стійкості, витримки. І в ставленні до суспільства починається відмінність між Уїлфом та його синами. Аполітичність Едгара і бунтарське ставлення до дійсності Коліна, який намагається «перевернути світ» старими засобами, хоч обстановка докорінно змінилася, однаковою мірою відчужує батька від синів, вони стають потенційними ворогами.

Мерсер аналізує не тільки причини відмінності між різними поколіннями. Важливі суспільні проблеми вирішує

драматург, розкриваючи внутрішні конфлікти і суперечності однієї родини — маленької частки людського суспільства. Для з'ясування характеру Едгара, його егоїзму та байдужості в ставленні до батька й дружини, Мерсеру треба було вийти за межі цієї сім'ї, показати, як гнітюча атмосфера страху, що панує у «вільному» світі, отруєє людське існування, паралізує волю, сили інтерес до життя.

Зауважимо, що Мерсер переробив цю п'єсу для телебачення — і сліди переробки негативно позначилися на спектаклі.

Друга п'єса трилогії — «Атмосфера страху» — позбавлена цих хиб. Мерсер написав її вже спеціально на замовлення режисера-постановника телебачення Бі-Бі-Сі Дона Тейлора, який звернув увагу автора на типовість стосунків між Едгаром та його дружиною Маргарет в умовах сучасної Англії.

Змалювання характерів у цьому творі чітке й послідовне, при ускладненій проблематиці, а психологічний малюнок образів значно збагатився за рахунок більшого динамізму сюжетної лінії. Мова стала емоційнішою, гнучкішою, а ритм п'єси часто змінюється — то прискорюється (під час зображення вуличних демонстрацій, сцен в тюрмі), то вповільнюється (світські раути, розмови учених), то робиться уривчастим, гарячковим (хвилини душевної кризи Фріди Уерінг).

В останній частині трилогії — «Народження індивідуаліста» — Мерсер завершує показ двох світів. З'являються нові герої — польський письменник-комуніст Юрек, його мати й мовчазна сестра, колишня ув'язнена Освенціма. Драматург виніс дію трилогії в Європу й показав життя сучасної народної Польщі, причому показав правдиво, без зайвого

суб'єктивізму й упередженості. П'єса розповідає про шукання розчарованої англійської молоді 60-х років. Мерсер збагачує (порівняно з іншим драматургом «нової хвилі» Уескером) аналіз проблеми поколінь шляхом контрасту між ситуаціями в Англії та в сучасній Польщі. Відповідаючи на запитання родича Коліна, польський письменник Юрек протиставить молодому поколінню Англії польських юнаків і дівчат. Трагічний кінець Коліна Уерінга, що обрав шлях індивідуаліста, відмовився від дальшої боротьби за справедливість, стає свого роду логічним завершенням долі молодого героя «театру сердитих».

На відміну від драматургів «нової хвилі» першого періоду (до 1961 р.), котрі підняли на романтичний шит бунт індивідуалізму, Мерсер показав дуже прозаїчний кінець Коліна, що став індивідуалістом і пасивно чекає смерті. А справжній герой драми — Юрек Стипульковський. Сенса його життя — це сьогоднішня Польща, його відроджена батьківщина, Варшава, що встала з руїн і попелу.

«Народження індивідуаліста» — п'єса, найбільш складна за думкою і формою, присвячена проблемі морального вибору людини, проблемі, яка набуває трагічнішого звучання порівняно з творами драматургів «нової хвилі» першого періоду. Трагізм світовідчуження героїв поглиблюється браком волі до життя, нездатністю зробити вибір і відстояти свою індивідуальність.

Соціально-політична психологічна трилогія Мерсера дозволяє нам говорити про якісно нові тенденції в драматургії «нової хвилі» на початку 60-х рр.

Телебачення стало батьківщиною цієї течії через свою популярність в англій-

ському суспільстві, але чому цю течію очолив саме Мерсер? І що нового вніс він у театральну і телевізійну драматургію порівняно з своїми попередниками? Щоб відповісти на ці питання, треба взяти до уваги обстановку, що склалася на той час, а також біографію самого драматурга.

Девід Мерсер народився в 1928 році. Вчився у технічному коледжі, служив на флоті, потім продовжив навчання. Пізніше Мерсер згадує:

«Мені було 20, а іншим учням по 14, я не міг уміститися за партою. Під час перерви мені потрібна була сигарета, а не молоко». Провчившись у хімічній школі, він вирішив стати художником і вступив до художньої школи. Два роки голодував у Парижі, роблячи копії з картин старих майстрів. У 1955 р. вчителював у Лондоні й писав — без успіху. «Саме в цей час, — пише Мерсер, — великі архаїчні постановки минулого: батьки, дядьки, родичі, а також покоління, до якого я належав, раптом почали виростати в моїй ув'язі, немов велетенські тіні».

Мерсера глибоко й людськи всебічно хвилюють проблеми робітничого класу, його доля, його майбутнє. Юнак, виходець з робітничого середовища, що дістав вищу освіту в другорядних казенних учбових закладах, стає героєм усіх драм Мерсера. Цей герой нещасливий, він відщепенець. Чужий в своїй країні, в своєму середовищі, він утратив зв'язок з минулим. Але він не має й майбутнього. Життя саме такого індивіда стає об'єктом найпильнішого і найскрупульознішого дослідження драматурга.

Герой Мерсера з'являється після закінчення періоду інтенсивного протесту в англійській драматургії. Сам письменник почув нотки зневіри, що бриніли в де-

яких драмах «нової хвилі», зрозумів, що протест цей дав хирляві плоди. Цей настрій «сердитих середнього віку» ясно відчувається в драмах «нової хвилі» другого періоду. Мерсер неначе підбив підсумок цьому протесту, причому, якщо в трилогії «Покоління» він дав чисто соціальну інтерпретацію його психологічного аспекту, то в наступних своїх творах для телебачення він досліджує вже бунт індивіда, бунт, придушений реакцією навколишнього середовища.

Телевізійні драми Мерсера — «Випадок, вартий розгляду», «Ці ноги?» та «Чай в неділю» — наступний етап в творчому розвитку драматурга. Від соціальних полотен трилогії «Покоління», від епічного героя, характер якого повністю і всебічно детермінований та обумовлений тісними зв'язками його з суспільством, Мерсер переходить до індивіда, для якого світ власної свідомості заступає дійсність. Характер будується в плані інтроспективному і сталому. Це певна метафізична річ в собі. Найлегший шлях знайти спільну мову з публікою, змальовуючи такий характер, — це залякати її показом жорстокості, викликати емоції, схожі з переживаннями героя. Так виникає «театр жорстокості». Акцент на жорстокість, нелюдськість життя робиться в так званому авангардистському театрі. Людина-садист, позбавлена співчуття і жалю до інших — герой цього театру. Характерно, що іронія як засіб драматургії «нової хвилі» набуває тут зовсім іншого забарвлення. В «театрі жорстокості» іронія абстрагована, не пов'язана з персонажами.

Майже одночасно з'являються дві драми, характерні для «театру жорстокості» — «Легітний Джек» Болта і «Чай в неділю» Мерсера.

Жорстокість в них — невідмінний атрибут людини, навіть найлагіднішої та найніжнішої. Один з героїв Болта Морган каже: «Жорстокість — імпульс, що міститься в тілі». Кожна людина у нього — потенціальний вбивця. Деякі англійські критики схильні вважати, що «театр жорстокості» цілком відповідає ідеалу Арто.

У Арто жорстокість — це еквівалент життя, що його утверджує нездоровий інтелект. У сучасних драматургів «театру жорстокості» зникає різниця між здоровим і нездоровим інтелектом. Авангардистське мистецтво орієнтується на культ насильства.

«Чай в неділю» (1964) Девіда Мерсера — не просто данина моді. В цій п'єсі логічно завершується доля молодого героя «театру сердитих», доведеного самоаналізом до стану психічного розладу. У Ніколаса, героя Мерсера, пристрасть до руйнування і насильства пояснюється не тільки його психічним станом: абсурдна поведінка Ніколаса чергується з цілком логічними й здоровими думками протесту проти байдужості суспільства, проти міщанського самовдоволення й самозамилування.

І Болт, і Мерсер, кожен по-своєму, прагнуть до правдоподібності. Болт робить жорстокість якістю найлагіднішої людини. Мерсер надає абсурдній ситуації цілком реалістичного обрамлення, бо, як пише Болт в передмові до своєї п'єси «Легітний Джек», «вміщати абсурд в абсурдний контекст — це все одно, що писати чорним олівцем на чорному папері».

Можна з певністю сказати, що звернення Мерсера до драми в стилі «театру жорстокості» пояснюється насамперед занепадом, застоєм в англійській драмі того періоду. Та остання п'єса

Мерсера «Удача Белчера» наочно доводить живучість реалістичних тенденцій в його творчості.

...Белчер з 1914 року вірою і правдою служив своєму лендлорду, під час війни виносив його з поля бою, в мирний час доглядав, як малу дитину. Та за свою вірну службу Белчер нічого не отримує. Він робить спробу домогтися справедливості, але з цієї спроби нічого не виходить. «Справедливість на боці сильних і багатих. Це — закон життя», — каже Мерсер. Саме в трактуванні цієї думки ясно виступає Мерсер — політичний драматург, котрого хвилюють гострі соціальні проблеми.

В п'єсі Мерсера все зв'язане за принципом контрасту, протиставлення двох крайностей, двох полюсів. Чудова природа протистоїть повільному згасанню багатой колись садиби, поступовому вмиранню старого лорда Кейтсбі. Він бачив розпад імперії, крах і занепад колись великої нації. «Я схвалюю прогрес, але я ненавиджу його наслідки», — каже Кейтсбі. Насправді ж він абсолютно не бачить джерел прогресу. Його невідступно гнітить страх смерті. Цій безпорадній людині, що не вміє ні мислити, ані діяти самостійно, драматург протиставить грубо матеріалістичне ество Белчера.

В цій п'єсі, з одного боку, видно Мерсера-діалектика, який зображує боротьбу поколінь, оперуючи політичними й соціальними категоріями; з другого боку, перед нами постає Мерсер-анархіст, який звертається до політики тільки для того, щоб саркастично посміятися з цієї «буржуазної інституції».

Творчість Мерсера могла б дати імпульс новому рухові в англійській драматургії. Тепер ідеться про те, чи з'являться у нього послідовники серед колег по перу.

УБИВЦІ ЗГІДНО З ЗАКОНОМ

Перед судом у Штутгарті в ФРН став поважний чоловік, у бездоганно пошитому цивільному костюмі, в сніжнобілій сорочці. Його манери, вся поведінка були в вищій мірі респектабельними. Так само, як і його становище в західнонімецькому суспільстві, науковий ступінь доктора тощо. А насправді це був один із тих страхітливих злочинців гітлерівського третього райху, яких слід карати за найсуворішими законами.

Іх ще багато залишилося непокараними, отих убивць, садистів, нацистських недолюдків. Ганс Глобке, на совісті якого сотні тисяч закатованих у концтаборах, обіймав посаду статс-секретаря при канцлері ФРН, а нині перебуває на пенсії. Вернер Бест, колишній шеф окупаційної адміністрації у Франції та Данії — працює юрисконсульт у концерні Стіннеса. Адвокатською практикою займаються штурмбанфюрер СС Еміль Фінберг, слідчий гестапо в Кракові Курт Нізлінг, керівник есесівців у Ризі Ганс Цендграф та інші. Комісарами західнонімецької поліції є колишній капітан жандармерії на окупованій Україні Вальтер Ентріх, слідчий з Освенціма Гельмут Барч; посади судді в ФРН

мають колишній шеф поліції в окупованій Голландії Йозеф Шрайєдер, шеф розвідки в головному управління безпеки гітлерівського райху Гюнтер Бурмейстер, міністерським радником працює в Бонні гауптштурмфюрер СС Ганс Лугфс, до лікарської практики повернувся Курт Уленброк — цей кат з Освенціма. Напевне для повного переліку фашистських злочинців, які

обіймають ті чи інші високі посади в ФРН, не вистачило б і 160 сторінок нашого журналу.

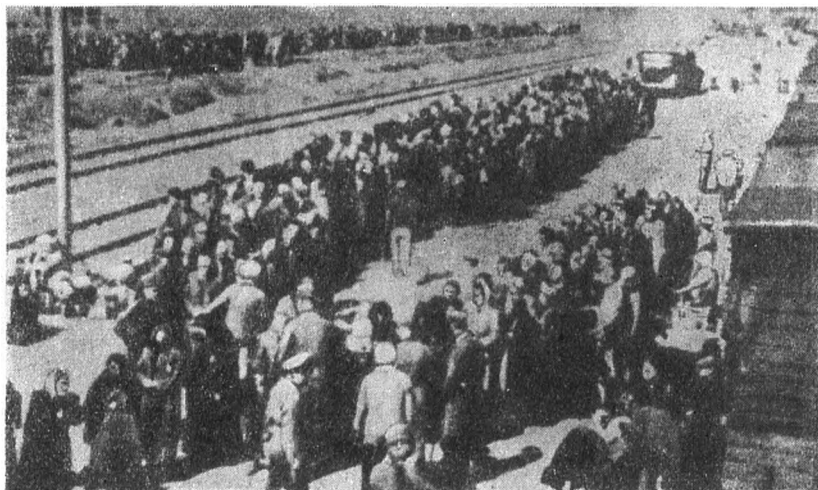
Світова громадськість неодноразово вимагала, щоб нарешті було здійснено урочисту обіцянку, під якою підписалися в 1945 році й тодішні керівники західних держав, — розшукати гітлерівських комендантів і підкомендантів хоч на краю світу і покарати фашистських убивць за безприкладні в світовій історії злочини. Час від часу західнонімецьке кривосуддя змушене влаштовувати показові процеси, але обвинувачувані відбуваються переважно символічними карами.

Що являє собою один із таких гітлерівських злочинців, уперше викликаний до суду — і то лише як свідок — років через двадцять після закінчення війни, — розповідає зарубіжна преса.

Мова йде про такого собі «доктора» (науковий ступінь!) Йоганнеса Тюмлера. Його викликали три роки тому як свідка обори на 107-ме засідання суду у Франкфурті-на-Майні, де розглядалася справа двадцятих колишніх катів Освенціма. Тюмлерові мимоволі довелося розповісти про те, що робилося, зокрема, в Освенцімському блоку смерті № 11, де він чинив судову розправу.

Ось уривок із стенограми допиту.

Цю залізничну рампу в Освенцімі називали «рампою смерті». Ось прибув новий транспорт приречених гітлерівськими вбивцями на знищення.

ГОЛОВА СУДУ. Чи допускали-ся на судові засідання оборонці? ТЮМЛЕР. Це траплялося рідко. ГОЛОВА. Хто були ті оборонці? ТЮМЛЕР. Співробітники гестапо.

ПРОКУРОР. Чи на засіданнях суду виступали свідки?

ТЮМЛЕР. Як правило, ні, бо все було ясно й так. Для чого свідки, коли обвинувачені все визнавали самі? Після прочитання вироку їх питали, чи все там відповідає дійсності, а вони відповідали: «Так!». Здебільшого мова йшла про участь у партизанському русі.

ПРОКУРОР. Присуджували тільки до смерті та до ув'язнення в концентраційному таборі?

ТЮМЛЕР. Виправдувальних вироків практично не бувало.

Про те, що відбувалося під час такого суду, розповів есесівець Брод у своєму свідченні, представленому ним англійським окупаційним властям ще в 1946 році.

«Суддя оголошує перше підвищення. З натовпу людей, які після довгих місяців катувань чекають на смертний вирок, чути слабкий голос: «Я тут!». Наперед виходить хтось, суддя читає вирок: «На підставі повідомлення державної поліції... поляк... порушив закони німецької держави...» А наприкінці байдужим голосом додає: «Суд таємної державної поліції в Катовіцах засуджує на смерть». Підсудному не дають й слова вимовити. Слідство триває менше хвилини. Часом голова суду не завдавав собі клопоту, аби розшукати серед паперів ту чи іншу судову справу, а просто дивився в список і оголошував смертні вирoki.

А от інший випадок. До судової зали вводять шістнадцятилітнього хлопця. Терплячи муки голоду, він вкрав щось їстівне. Суддя, прочитавши вирок — смертну кару, — кладе папірець на стіл. Дивиться на хлопця, що стоїть під стіною. Питає:

— У тебе є мати?

Хлопець опускає очі долу, ледь чутно вимовляє:

— Так.

— Чи ти боїшся смерті?

Колочний дріт навколо табору смерті був завжди під високою напругою...

Хлопець уже нічого не відповідає, тільки злегка тремтить.

— Сьогодні ми тебе розстріляємо. Бо й так одного дня тебе б повісили.

Менш ніж за дві години судо-

Самотній хрест біля руїн колишнього крематорію, де спалювали тисячі й тисячі жертв фашистських злочинців.

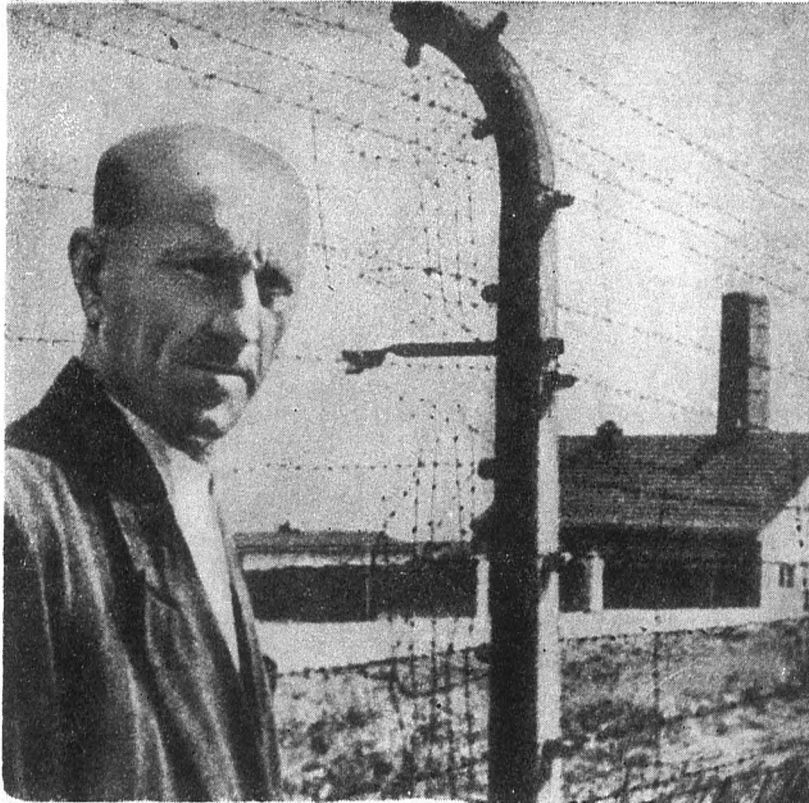

ву розправу було закінчено. За цей час із 210 обвинувачених 206 було засуджено до смертної кари, а чотирьох відправлено на «суху смерть» до Овенціма.

На процесі у Франкфурті-на-Майні Тюмлера запитали, чи правда, що він засудив до смерті в Катовіцах 900 чоловік. Тюмлер відповів, що точної цифри зараз уже не пам'ятає, але вона була дійсно великою...

Наприкінці Тюмлер заявив, що судочинство, застосоване гестапо у Катовіцах, мовляв, діяло відповідно до своєї функції «зняття правопорядку». «Жоден в'язень, — сказав він, — не мав приводу для оскарження, жоден не подавав апеляції». Після виступу на суді Йоганнес Тюмлер спокійно повернувся додому до виконання обов'язків юрисконсульта на заводі Цейса в західнонімецькому місті Гейденгеймі, очевидно, дуже задоволений, що зміг переконати суд у «повній юридичній обґрунтованості» освенцімських злочинів. І ніхто не затримав цього фашистського катюги, ніхто не посадив його на лаву підсудних!

А на чорній совісті Тюмлера

Що згадує цей колишній в'язень, дивлячись на залишки концтабору?

десять років злочинної діяльності.

У серпні 1932 року він став членом нацистської партії. З 1934 року він працював у поліції в Дрездені. У 1943 році Тюмлер став оберштурмбанфюрером СС, шефом гестапо в Хемніці і люто розправлявся з усіма, кого було запідозрено в підпільній антифашистській діяльності.

Небагато лишилося документів із архівів Катовицького гестапо. Але деякі все ж таки збереглися, вони свідчать, що Тюмлер наполягав на репресіях проти польських і радянських невільників, розшукував тих із них, хто намагався втекти на батьківщину. Він загрожував польському населенню жорстокими карами за слухання радіо, відвідання кіно й театрів.

Три роки тому «свідок» Тюмлер безборонно залишив залу судового засідання. На тому б і скінчилося, якби не втручання відомого юриста і громадського діяча з Німецької Демократичної

Республіки професора Фрідріха Кауля, який вимагав, на підставі низки знайдених документів, притягти фашистського злочинця Тюмлера до карної відповідальності. Чимало колишніх в'язнів Освенціма також подали скарги до західнонімецького суду, вимагаючи розслідування злочинів Тюмлера.

Але минуло ще три роки, перш ніж західнонімецький суд, змушений розпочати слідство, нарешті спромігся на відповідь. Він писав так: «Обвинувачений... відзначив, що карав на смерть лише учасників руху Опору, чого з юридичного погляду не можна йому поставити в провину».

Мовляв, нема за що судити тих, хто тільки виконував накази Гітлера...

Отак залишається непокараним ще один кат, а таких, як Тюмлер, — тисячі, і вони поводяться на судах так невимушено і вільно тому, що західнонімецький суд не страшний для них: адже й там повно колишніх гітлерівців.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ТАЄМНІСТЬ ГАРАНТОВАНО... Американська газета «Інтернешнел геральд трібюн» вмістила нещодавно таке оголошення: «Американець, колишній морський офіцер, переможець міжнародних стрілецьких змагань, що має чудову колекцію стрілецької зброї і, зокрема, гвинтівки з оптичним прицілом, очікує пропозицій. Таємність листування гарантовано. Пишіть на адресу...».

ФОРТЕПІАННИЙ КОНЦЕРТ «Made in USA». В місті Давеллі було влаштовано «оригінальний» фортепіанний концерт: над площею, орендованою з цією метою, з'явився вертоліт з прив'язаним до нього фортепіано. В певний момент канат було перерізано, фортепіано впало і з мелодійним брязкотом розбилося в друзки. Три тисячі глядачів, що заплатили по долару за квиток на цю «імпровізовану виставу», зустріли «концерт» схвальними оплесками.

ІМЕНІ КАНІБАЛА. Студенти Колорадського університету (США) назвали свою університетську їдальню ім'ям Альфреда Пакера — єдиного громадянина США, страченого за людожерство. Студенти пояснили це так: «Ми увічнюємо пам'ять того, чий приклад і сьогодні надихає наших вихователів».

Пакера було страчено взимку 1883 року за те, що він з'їв п'ятьох своїх колег — шукачів золота. Цікаво, що суддя так сформулював тоді свій вирок: «У нашій окрузі було тільки сім членів демократичної партії, і обвинувачений з'їв п'ятьох з них. Засуджую його до страти на шибениці».

Євг. БРАНДИС

кого композитора Вагнера. Портрети з серії «Пантеон Надара» і досі видаються окремими альбомами як шедеври художньої фотографії. Всевидюще фотооко Надара вперше зафіксувало паризькі катакомби, що залишилися від середньовіччя — купи людських черепів і кісток, складені вздовж стін, і підземні лабіринти паризької каналізації, в яких ховався герой Гюго Жан Вальжан, рятуючись від невідступного Жавера.

Надар робив чудові натурні знімки й фотографував Париж з висоти пташиного польоту. У 1856 році він зробив першу в світі аерофотозйомку.

Уявіть собі корзину, сплетену з лози, — гондолу повітряної кулі, де ледве вмістився, зігнувшись в три погібелі, кремезний здоровань, озброєний громіздкою «фотографічною машиною». В такому вигляді Надар зображений на одному з численних шаржів.

В 1859 році, під час битви з австрійцями під Сольферіно, він розвідував з прив'яза-

«ГІГАНТ» НАДАРА І ЖЮЛЬ ВЕРН

Фелікса Турнамона знав весь Париж. Тільки не під справжнім ім'ям, а під псевдонімом Надар. То була на диво різностороння людина. Видавець гумористичних журналів, талановитий рисувальник-карикатурист, театральний художник, дотепний письменник, автор багатьох статей, нарисів, афоризмів, блискучих есе... Здавалося б, цілком досить на життя однієї людини, навіть якщо воно й тривало 90 років! Але справжню славу Надару принесли два його захоплення, радше, дві пристрасті, яким він віддавався з усім темпераментом своєї палкої вдачі: фотографія і повітроплавання.

Надар перетворив фотографію на новий вид мистецтва й створив портретну галерею своїх знаменитих сучасників. Фотоательє на вулиці Анжу відвідували артисти, письменники, художники, музиканти, вчені, громадські й політичні діячі. Гектор Берліоз міг зустріти тут Шарля Бодлера, Жюль Верн — будівника Суецького каналу Фердинанда Лессеппса, Жорж Санд могла побачити Сару Бернар, Гюстав Доре — Александра Дюма, російський революціонер Бакунін — німець-

ного аеростата розташування військ противника. В 1870 році, коли Париж був оточений прусською армією, Надар підтримував на повітряній кулі зв'язок з обложеною столицею. Зустрівшись якось з аеростатом ворога, він вступив з ним у двобій і збив його. Це був чи не перший в історії повітряний бій.

Аерофотозйомка спонукала Надара захопитись повітроплаванням, а згодом і авіацією, про яку тоді могли тільки мріяти найсміливіші люди. Своїм ентузіазмом він захоплював багатьох людей, серед них і Жюль Верна, в житті й творчості якого Надар відіграв неабияку роль.

Познайомились вони на початку шістдесятих років, коли молодий письменник перебував на роздоріжжі. Його вабила до себе наука, популяризація наукових знань, але «роман в цілком новому стилі», роман про науку та її казкові можливості бовванів ще десь у тумані.

Саме Надар підказав Жюлю Верну тему першого роману і був його консультантом.

«Вікторія» — повітряна куля з темпера-

турним управлінням, створена уявою письменника, — споряджалася для небувалого польоту над Африкою, а Надар тим часом збирав кошти на спорудження великого аеростата, який він сам сконструював з цілковитим знанням справи.

Написати роман про підкорення повітря, сповнений дивовижних пригод, виявилось легше, ніж втілити в життя реальний проєкт.

«Вікторія» злетіла з кінчика пера, щасливо перелетіла весь африканський континент і опустилася на столі у видавця. 17 січня 1863 року роман «П'ять тижнів на повітряній кулі» вийшов у світ, і... Жюль Верн прокинувся знаменитим. Тут же була задумана ціла серія «романів про науку», з'явилася навіть і назва серії — «Незвичайні подорожі». Професор Ліденброк уже опустився до центра Землі, капітан Гаттерас уже добирав супутників для експедиції на Північний полюс, а Надар усе ще їздив з Парижа в Ліон, де на одній з шовкових фабрик виготовлялася оболонка «Гіганта». І в міру того, як праця наближалася до завершення, найбільший у світі аеростат привертав до себе загальну увагу.

«Гігант» мав подвійну оболонку, 90 метрів в окружності і вмщував шість тисяч дев'яносто вісім кубічних метрів газу. Гон-

дола, збудована у вигляді шале — двоповерхового літнього будиночка з терасою, призначалась для 12 пасажирів і пілота.

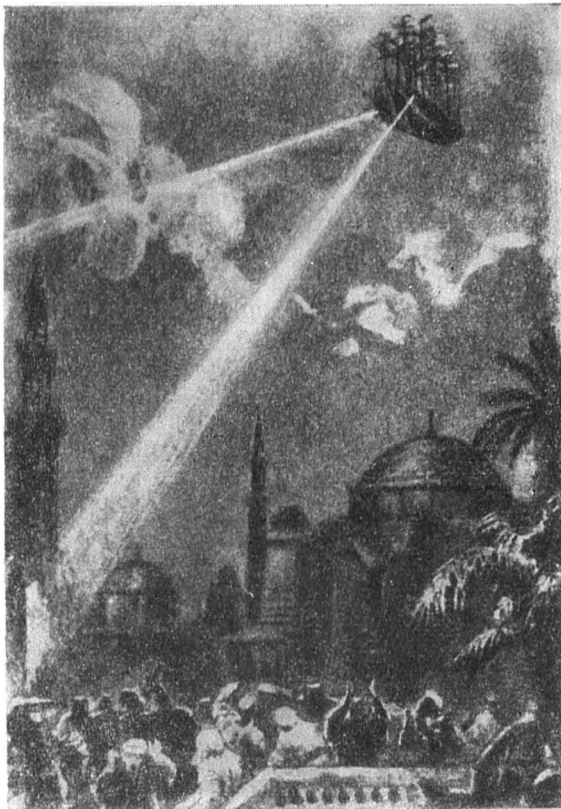
Прізвище Надара не сходило з сторінок газет. Його переслідували репортери, куплетисти складали про нього пісеньки, художники малювали карикатури, гумористи змагалися в дотепності. Надар став героєм дня. Але багатьох спантеличувала невідповідність між словами й діями Надара. Найзавзятіший поборник літальних апаратів, важчих за повітря, несподівано буде аеростат, хай навіть найбільший у світі! Але незабаром усе з'ясувалося: кошти від експлуатації «Гіганта» він мав намір вкласти в досліді з апаратами, важчими за повітря...

І тут ми мусимо зробити невеликий відступ.

7 серпня 1863 року в газеті «Ля прес» Надар опублікував «Маніфест повітряного саморуку», в якому оголосив анафему апаратові, легшому за повітря, тобто повітряній кулі: «Аеростат народився поплавком і назавжди залишиться поплавком. Щоб завоювати повітря, треба мати апарат, важчий за повітря. Людина повинна шукати в повітрі опору, подібно до птаха, питома вага якого більша за питому вагу повітряного середовища. Треба підкорити повітря, а не бути його іграшкою. Треба відмовитись від аеростатів і перейти до використання законів динамічного польоту. Гвинт—святий гвинт!—повинен піднести нас у небеса в найближчому майбутньому. Той самий гвинт свердла, який, обертаючись, проникає в дерево, понесе людину у височінь!»

Уже через кілька днів після опублікування цього Маніфесту Надар разом з своїми однодумцями Габріелем де Лаланделем і Понтоном д'Амекуром заснував «Товариство повітряного пересування без аеростатів» чи, як його називали інакше—«Товариство літальних апаратів, важчих за повітря».

Лаландель і д'Амекур не мали спеціальної технічної освіти. Розрахунки гелікоптерів робили за них досвідчені інженери, а моделі виконували умілі майстри. В шістдесятих роках обидва надрукували кілька книжок, присвячених повітроплаванню та авіації. Понтон д'Амекур пізніше став президентом французького Товариства нумізматики та археології. Лаландель, який розпочав свою кар'єру офіцером морського флоту, потім присвятив себе літературній діяльності і здобув популярність численними «морськими романами». Їхнє захоплення авіацією було недовготривалим. Проте імена Понтон д'Амекура і Лаланделя, так само як і Надара, залишилися в історії французької авіації як імена її зачинателів.

Ілюстрація до роману Жюль Верна «Робур-завойовник».

Жюль Верн, тоді вже автор широко відомого роману «П'ять тижнів на повітряній кулі», стає не тільки членом «Товариства повітряного пересування без аеростатів», але й фігурує в списках його фундаторів як інспектор.

Перші збори новонародженого «Товариства» відбулися в присутності представників преси і великої кількості глядачів.

Лаландель, який нещодавно випустив книгу «Авіація, або повітряна навігація без аеростатів», почав свою промову з пояснення нових термінів:

— Авіація, — сказав він, — це дія, яка наслідує політ птахів. Це слово необхідне для ясності і короткого визначення таких понять, як повітряна навігація, аеронавігація, повітряний саморух, пересування судна і керування ним у повітрі. Дієслово «avies» походить від латинського «avis» — птах. Звідси слово «авіація». Ми створили його вдвох з паном Понтоном д'Амекуром, і воно здається нам найбільш вдалим. Сподіваємося, це слово приживеться!

Інший термін — «аеронеф» ми використовуємо для позначення саморушної керованої повітряної машини — на відміну від аеростату, що вільно ширяє в повітрі, але керуванню не піддається...

Закінчивши цей лінгвістичний екскурс, Лаландель докладно зупинився на перспективах завоювання повітря гвинтами.

— В недалекому майбутньому, — заявив він, — з'являться аеронефи різних призначень: транспортні, пасажирські, поштові, каботажні, мисливські, рятувальні, сільськогосподарські. Повітряний океан вкриє мережа незримих доріг. В усіх напрямках його перетинатимуть швидкі кораблі з гвинтами замість вітрил на щоглах. Всі уряди створять міністерства авіації, на зразок морських міністерств, які давно вже існують.

Далі Лаландель популярно виклав теоретичні основи авіації і у висновку намалював фантастичну картину застосування різних аеронефів.

— Щодо сільськогосподарських апаратів, то вони братимуть на буксир хмари і рятуватимуть поля від посухи. Вони рятуватимуть землеробів од спеки і злив!..

В залі залунав сміх. Лаландель, зробивши «крутий віраж», поспішив приземлитись:

— Та, на жаль, сьогодні нам ще далеко до цього. Бо й досі більшість людей гадає, що піднятися у небо на важчих за повітря керованих механізмах — чистісіньке безумство!

Після виступу Понтон д'Амекура демонструвалися досягнення авіаційної техніки. Перша модель, вагою в один кілограм, бу-

ла збудована у вигляді орнітоптера¹. Крила трималися на шарнірах і руху їм надавала годинникова пружина. Орнітоптер відривався од землі на висоту в один метр. Інші конструкції, більш вдалі, підлітали на 3—4 метри. Це були іграшкові гелікоптери з двома гвинтами, насадженими на вертикальну вісь. Замість двигуна тут також застосовувалася годинникова пружина.

— На жаль, — сказав Понтон д'Амекур, — відсутність механічного двигуна поки що виключає можливість створення гелікоптера, який міг би довго триматися в повітрі. Але я сподіваюся подолати цю трудність з допомогою парової машини, яка замінить годинниковий завод. Тепер за моїм проектом виготовляють мініатюрну двоциліндрову парову машину і гелікоптер, розрахований на більшу підйомну силу. Він зможе триматися в повітрі кілька хвилин і долатиме чималі відстані... (Зазначимо в дужках: парова машина виявилася надто важкою. Незважаючи на палке бажання конструкторів, паровий гелікоптер не хотів відриватися від землі).

Потім слово взяв Надар. Від його розкостистого басу дзвеніли шибки. Завершивши огляд блискучих перспектив авіації, він під грім оплесків оголосив війну повітряним кулям.

Збори закінчилися символічним актом: модель гелікоптера вривалася в модель аеростату, підвішеного до люстри. «Перемогу» здобув гелікоптер: повітряна куля лопнула.

Полеміка між прихильниками теорій «легше за повітря» і «важче за повітря» ставала дедалі запальнішою. Влітку і восени 1863 року всі французькі газети й журнали — великі й малі, наукові й літературні, серйозні й розважальні — охоче надавали трибуну учасникам цієї суперечки.

І ось настав довгожданий день. 4 жовтня перед очима кількох сотень глядачів, що зібралися на Марсовім полі. «Гігант» Надара велично злетів до небес. Успішно завершивши пробний політ, Надар оголосив запис на квитки. Правду кажучи, охочих було не так уже й багато. Людей відстрашував ризик...

Жюль Верн на правах почесного гостя мав бути серед перших пасажирів. Але черга до нього не дійшла. Надарове дитя спіткала сумна невдача. 18 квітня, коли «Гігант», купаючись у сонячному промінні, спокійно плив над Парижем, несподівано знявся сильний вітер. Підхоплений повітряним потоком, «Гігант» залетів у Німеччину і розбився поблизу Ганновера. Разом з повітроплавцем ледве не розпрощалися з життям його дружина й кілька друзів.

¹ Орнітоптер — літальний апарат (літак) з рухливими крилами.

Ілюстрація до роману «П'ять тижнів на повітряній кулі».

— Аеростат народився поплавком і назавжди залишиться поплавком!—сказав Надар, коли прочувався після падіння.

— Майбутнє належить авіації!—сказав Жюль Верн і написав статтю «З приводу «Гіганта»».

Стаття була надрукована в грудневому номері журналу «Мюзє де фамій» за 1863 рік. У нашій країні не перекладалася. Всі спроби відшукати її ні до чого не привели: в бібліотеках Радянського Союзу цього номера «Мюзє де фамій» не виявилось. Тільки завдяки допомозі професора Жана Шено¹, який прислав з Парижа фотокопію, ми можемо тепер познайомитися з забутою статтею Жюля Верна.

З ПРИВОДУ «ГІГАНТА»

Є підстави гадати, що після сміливих спроб Надара повітроплавання зробило нові успіхи. Аеростатика, як наука, вже давно здавалася занедбаною і, одверто кажучи, з кінця XVIII століття майже не прогресувала. Фізики того часу винайшли все необ-

хідне: газ водень — для наповнення кулі, сітку, щоб тримати оболонку й з'єднувати її з корзиною і, нарешті, клапан, щоб давати вихід газові. Були також винайдені засоби для підйому й спуску—за допомогою баласту і надлишкового газу. Отже, на протязі вісімдесяти років мистецтво повітроплавання перебувало в незмінному стані.

Чи можна твердити, що зусилля Надара привели до нових успіхів? Так, можна. Я сказав би навіть: безперечно привели. І ось чому:

Насамперед, цей сміливий і наполегливий художник оживив забуте діло. Скориставшись з прихильності до нього преси і журналістів, він привернув увагу публіки до повітроплавання. На початку кожного великого відкриття завжди знаходиться людина твердого гарту, яка йде назустріч труднощам, закохана в недосяжне, яка шукає, пробує, здобуваючи більший чи менший успіх. І нарешті їй щастить розврушити тих, від кого залежить майбутнє. Відтак у гру вступають учені: дискутують, пишуть, підраховують, і одного чудового дня відкриття набуває гласності.

До цього мають привести й сміливі полоти Надара. Мистецтво підйому й руху в повітрі стане практичним засобом пересування. І нащадки будуть глибоко вдячні Надарові.

Я не збираюся розповідати тут про полоти «Гіганта». Це зробили вже інші, ті, що брали участь у повітряній подорожі. Я хочу тільки коротко зупинитися на головних тенденціях розвитку аеронавтики.

Насамперед, виходячи з досвіду Надара, ми робимо висновок: «Гігант» мусить бути останньою повітряною кулею. Труднощі спуску переконливо доводять неможливість керування таким великим апаратом.

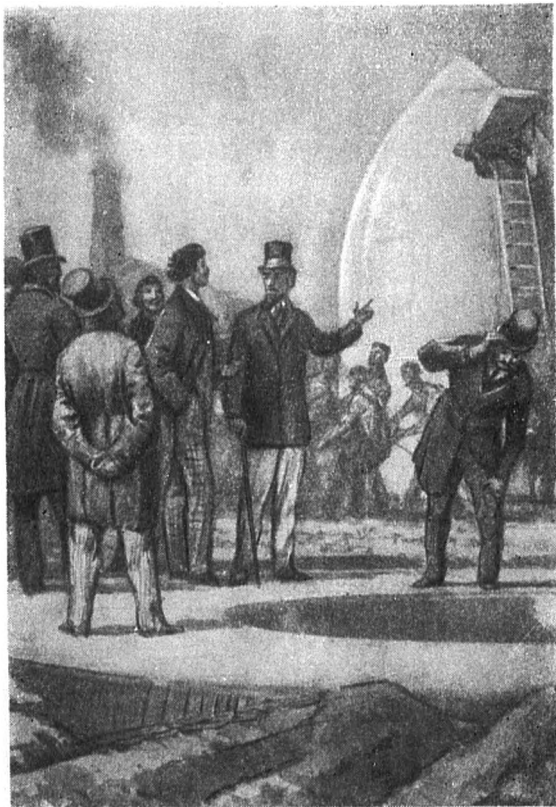
Дехто хоче просто відмовитись від повітряної кулі. Але чи розумно це, навіть якщо ця ідея походить від самого Бабіне?¹ З другого боку, Понтон д'Амекур і Лаландель твердять, що вони подолали труднощі й розв'язали проблему.

Але перш ніж торкатися їхнього винаходу, закінчимо з повітряною кулею. Дозвольте мені розповісти про апарат де Люза. Я бачив діючу модель і з певністю можу сказати, що вона зроблена досить майстерно й забезпечує керування аеростатом, наскільки таке керування взагалі можливе. Винахідник до того ж діє вельми логічно: замість того, щоб намагатися штовхати корзину, він намагається штовхнути аеростат.

Для цього він надав йому форму видовженого циліндра з гвинтом. З обох кінців ци-

¹ Жан Шено — вчений сходознавець, професор Сорбонни, член Комуністичної партії Франції — опублікував цикл статей про соціально-політичні погляди Жюль Верна.

¹ Жан Бабіне — відомий французький фізик і астроном.

Ілюстрація до роману «З Землі на Місяць».

ліандр прикріплюється до корзини тросами, напнутими на блоки. За допомогою двигуна троси мають обертати циліндр, і аеростат буквально вгвинчуватиметься в повітря.

Апарат діє, і діє добре. Звичайно, він не зможе піднятися під час сильної циркуляції повітря, але при помірному вітрі, я гадаю, не підведе. А втім, аеростат матиме ще й похилі площини. Розгорнуті в тому чи іншому напрямку, вони дозволитимуть уникати вертикальних завихрень. Щоб запобігти витоку водню, де Люз має намір зробити свій аеростат з міді, а підйом і спуск здійснювати за допомогою особливо-го клапану всередині балона, куди газ нагнітатиметься помпою.

Така суть конструкції. Найдотепніше в ній те, що балон стає гвинтом. Чи здобуде де Люз успіх? Незабаром ми дізнаємося про це, бо він збирається здійснити дводенний політ над Парижем¹.

А тепер повернемося до проектів Понтон д'Амекура і Лаланделя. В них ідеться про серйозніші речі. Залишається тільки з'ясувати, чи дозволяє сучасний стан механіки здійснити ці проекти.

Вам, звичайно, знайомі дитячі іграшки,

¹ Політ здійснено не було. Конструкція керованого аеростата де Люза — одного з прообразів дирижабля — себе не виправдала.

зроблені з лопатей, що починають обертатися, якщо ємикнути за мотузку. Предмет злітає й ширяє в повітрі, доки гвинт не перестане обертатися. Якби цей рух тривав далі, то апарат не падав би. Уявіть собі пружину, що безперервно діє: іграшка буде триматися в повітрі!

Гелікоптер Понтон д'Амекура сконструйований саме за цим принципом. Повітря утворює точку опори, достатню для гвинта, який відкидає його навскіс. Все це підтверджується на практиці, і я бачив на власні очі, як функціонують моделі, виготовлені цими панями. Стиснута пружина раптом розпрямляється, і обертовий гвинт створює підйомну силу.

Проте, як легко догадатися, стовп повітря, виштовхнутий гвинтом, надав би апаратові зворотного обертального руху, і якби не вдалося усунути цієї перешкоди, аеронавт одразу був би оглушений повітряним вихором. Перешкода усувається за допомогою двох гвинтів, що обертаються в різні боки. При цьому апарат може висіти нерухомо, і Понтон д'Амекур зумів цього досягти. Третій гвинт — що тягне — настромлений на горизонтальну вісь і рухає апарат в потрібному напрямку. Отже, два перші гвинти удержують його в повітрі, а третій проштовхує вперед, наче по воді.

Таке, в кількох словах, спрощене пояснення принципу дії гелікоптера. А чи можна здійснити цей принцип на практиці? Все залежатиме від мотора, що рухатиме гвинти: він повинен бути водночас і потужний, і легкий. На жаль, алюмінієві чи залізні двигуни, що працюють на стисненому повітрі чи на парі, досі не дали бажаних наслідків.

Я добре знаю також, що експериментатори працювали не на повну силу; а тим часом, щоб досягти мети, треба віддатися справі цілком. Але винахідники — люди допитливі й сміливі. Вони доведуть справу до кінця.

Ім, однак, потрібні гроші, можливо, багато грошей. Щоб дістати їх, Надар не зупиниться ні перед чим. З цією метою він і запросив людей подивитися на його сміливий підйом. Але глядачів прийшло не так-то й багато: вони не сподівалися, що це видовище принесе їм задоволення. Якщо Надар відновить свої досліді, треба подумати про майбутню практичну вигоду, і тоді Марсове поле не вмістить усіх, хто захоче бути присутнім.

Тепер уже йдеться не про те, щоб ширяти або літати в повітрі. Йдеться про повітряну навігацію!

Один учений якийсь пожартував: «Людина добре зробить, якщо навчиться літати. Інакше вона назавжди залишиться індіком, до того ж індіком смішним».

Прослаavimo ж гелікоптер і візьмемо за девіз слова Надара: «Все, що можливо — збудеться!»

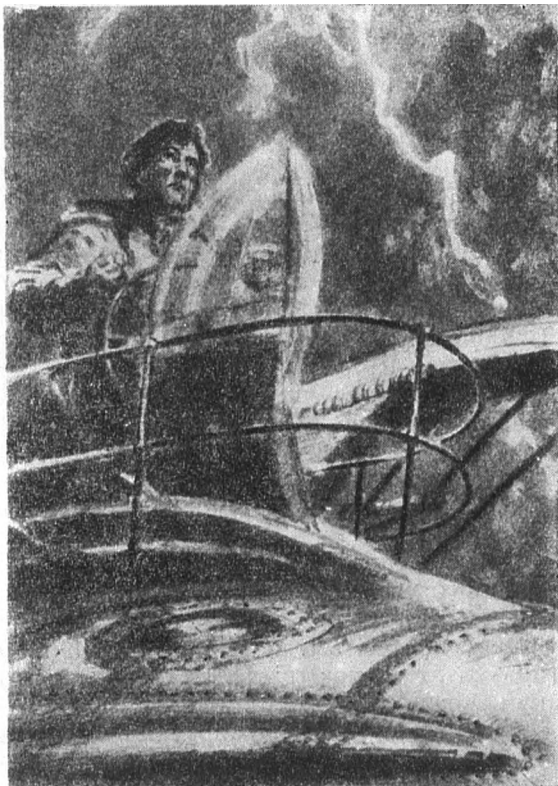
* * *

Жюль Верн був завжди вірний цьому девізу. Дружба з Надаром відбилася й на його подальшій творчості.

Через півтора року після катастрофи з «Гігантом» невгамовний Надар став ініціатором і учасником однієї з найнеймовірніших «Незвичайних подорожей» — першого міжпланетного перельоту — «З Землі на Місяць навпростець за дев'яносто сім годин 20 хв.», тобто, того самого перельоту, який скорочено називається «З гармати на Місяць».

Щоправда, Надар діє в обох романах (другий — «Навколо Місяця») під ім'ям Мішеля Ардана, але це не міняє суті: кожному було ясно, що письменник просто представив літери в прізвищі Надара.

Коли винахідливі американці заявили про своє рішення запустити на Місяць гарматний снаряд, з єдиною метою продемонструвати успіхи балістики, Мішель Ардан, як пам'ятають читачі, послав з Парижа телеграму: «Замініть круглу бомбу циліндроконічним снарядом. Полечу всередині. Прибуду пароплавом «Атланта».

Ілюстрація до роману «Володар світу».

Жюль Верн віддав належне своєму другові. Сучасники вважали, що опис зовнішності і характеру Ардана майже точно відтворює портрет Надара.

Отже, ентузіаст авіації увічнений як міжпланетний мандрівник у двох чудових романах, що, як відомо, дали натхнення Ціолковському.

А тим часом засноване Надаром «Товариство повітряного пересування без аеростатів» на перше січня 1865 року вже нараховувало 282 члени і випускало друкований бюлетень. І у Франції, і в інших країнах помітно зростала кількість послідовників ідеї механічних польотів і посилювався інтерес до апаратів, важчих за повітря. Конструктори створювали нові моделі, провадили випробування, опрацьовували теорію авіації.

Важливий внесок в її розвиток зробили російські вчені й винахідники.

В 1869 році А. М. Лодигін узяв патент на проект гелікоптера, несучий гвинт якого мав обертатися від електричного двигуна. Електро-гелікоптер не був, проте, збудований: він значно випереджав технічні можливості свого часу.

В 1882 році О. Ф. Можайський створює повнорозмірний аероплан з паровим двигуном і всіма основними частинами льотної машини (корпус, крила, шасі). На кілька секунд аероплан Можайського одірвався від землі.

Французький годинникар Татен приблизно в ті самі роки намагається збудувати аероплан спочатку з пневматичним, а потім з паровим двигуном. «Літакобудуванням» ентузіаста займалися і в Англії.

Через відсутність легкої й потужної силової установки авіація ще не могла довести маловірам своїх очевидних переваг над повітроплаванням.

Тим-то і у вісімдесятих роках ще не припинилися запальні суперечки між прихильниками різних видів літальних апаратів, і Надар з тим самим запалом відстоював принцип «важче за повітря». В 1883 році в черговій книзі нарисів він видав нову серію афоризмів: «Чим більшою буде вага, тим легше пересуватиметься апарат у повітрі». «Повітряна куля — поплавець, була поплавцем і загине як поплавець. І туди їй і дорога! Амінь! Але скільки про це доведеться ще товкти?» тощо.

Жюль Верн, не бажаючи відстати від друга, переносить дискусію на сторінки роману «Робур-Завойовник».

Робур, збудувавши повітряний корабель «Альбатрос», декларує теоретичні основи авіації:

«Майбутнє належить літальним машинам. Повітря для них — цілком надійна опо-

Ілюстрація до роману «Таємничий острів».

ра. Якщо надати стовпові цієї пружної матерії висхідного руху із швидкістю сорок п'ять метрів на секунду, то людина зможе удержатися на верхньому кінці повітряного стовпа...»

«Після того, як були вивчені особливості польоту найрізноманітніших птахів і комах, перемогла така проста і мудра думка: треба тільки наслідувати природу, бо вона ніколи не помиляється...»

«Не повітряним кулям, а літальним машинам належить майбутнє, панове прихильники аеростатів!»

В 1886 році, коли вийшов у світ «Робур-Завойовник», Надар іще боровся з супротивниками авіації, Лаланделя вже не було серед живих, а Понтон д'Амекур, зробившись нумізматом, і думати забув про свої колишні захоплення. Але Жюль Верн, воскресивши в пам'яті незабутні події 1863 року, відтворив у романі значно поліпшену схему повітряного корабля Лаланделя і майже дослівно—пояснення будови гелікоптера, наведене в брошурі Понтон д'Амекура «Завоювання повітря гвинтами».

Події 1863 року відтворені і в блискучій сцені змагання важкого «Альбатроса» з апаратом, легшим за повітря. Машина Робура перемогла в двобой, врзалася в ке-

рований аеростат і на льоту підхопила повітроплавця, що падав. Як тут не згадати символічний акт знищення повітряної кулі гелікоптером на зборах засновників «Товариства» Надара!

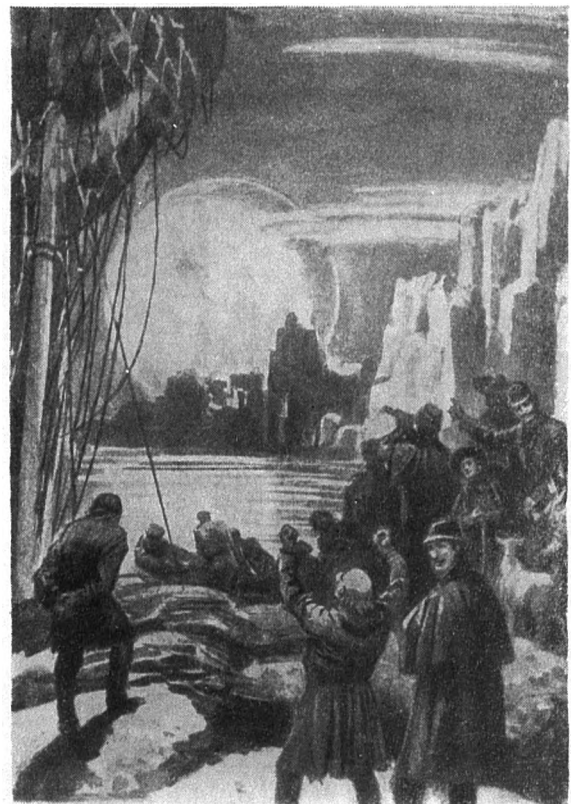
На різних етапах розвитку техніки якісно нові конструкції в своєму початковому вигляді нерідко повторюють форми старих. Наприклад, перші автомобілі зовнішнім виглядом майже не відрізнялися від дилижансів.

На титульній сторінці книги Лаланделя «Авіація, чи повітряна навігація» зображений фантастичний «аеронеф» майбутнього. Це пароплав з висувним кілем і площинами вздовж бортів, подібними до балансирів. З димаря клубочиться дим. На палубі метушаться матроси. Але пливе корабель не по хвилях океану, а в повітрі. На щоглах замість реї і вітрил ялинкою навішані несучі гвинти з широкими лопатями, а на кормі укріплений на горизонтальній вісі тягучий гвинт-пропелер. Є й рулі керування.

Жюль Верн, скориставшись з цієї схеми, додав істотне виправлення: аеронефу Робура надавала руху не пара, а електрика!

«Альбатрос» вражав уяву мільйонів читачів. Заслуга Жюль Верна в тому, що з різних типів літальних машин він вибрав одну з найперспективніших—гелікоптер.

Поклавши в основу роману зіткнення

Ілюстрація до роману «Гектор Сервадак».

двох принципів—«легше за повітря» і «важче за повітря»—письменник рішуче став на захист передового революційного принципу—в той час, коли досягнення повітроплавання були безперечні, а успіхи авіації—проблематичні.

Минуло ще вісімнадцять років... З часу заснування «Товариства повітряного пересування без аеростатів» авіація зазнала і гіркоти поразок, і радості перших перемог. В 1904 році, незадовго до смерті, Жюль Верн воскресив свого Робура в романі «Володар світу». Цього разу геніальний винахідник будує універсальну машину-всюди-хід, здатну пересуватися з великою швидкістю в повітрі, по землі і під водою, перетворюючись, за бажанням водія, то на літак, то на автомобіль, то на катер, то на підводний човен.

Перетворившись на літак, машина «швидко змахує своїми широкими й могутніми крилами». Отже, це не вертоліт, а орніоптер: Робур відмовився від наївної конструкції «аеронефа», що повторює форму звичайного корабля.

І вже в останньому (посмертно видано-

му) романі «Незвичайні пригоди експедиції Барсака» Жюль Верн пише про літак з реактивним двигуном.

Принцип «важче за повітря» остаточно переміг ще за життя Жюль Верна, і авіація стала реальністю ХХ століття.

В жовтні 1897 року французові Клеману Адеру вдалося піднятися на апараті, важчому за повітря і пролетіти 300 метрів.

В грудні 1903 року американці брати Райт почали свої історичні польоти на аеропланах з бензиновим мотором. Уже через рік їхня машина долає майже п'ятикілометрову відстань, тримаючись у повітрі понад п'ять хвилин.

А Луї Блеріо тим часом все ще не міг відірватися від землі. Свій славетний подвиг—переліт на моноплані через Ла-Манш (35 кілометрів за 27 хвилин)—він здійснив 1909 року.

89-річний Надар послав молодому рекордсмену вітальну телеграму, а Жюль Верна тоді вже не було на світі. Але й він, письменник-фантаст, увійшов в історію авіації разом з її першими ратоборцями!

СВІТ У КАРИКАТУРИ

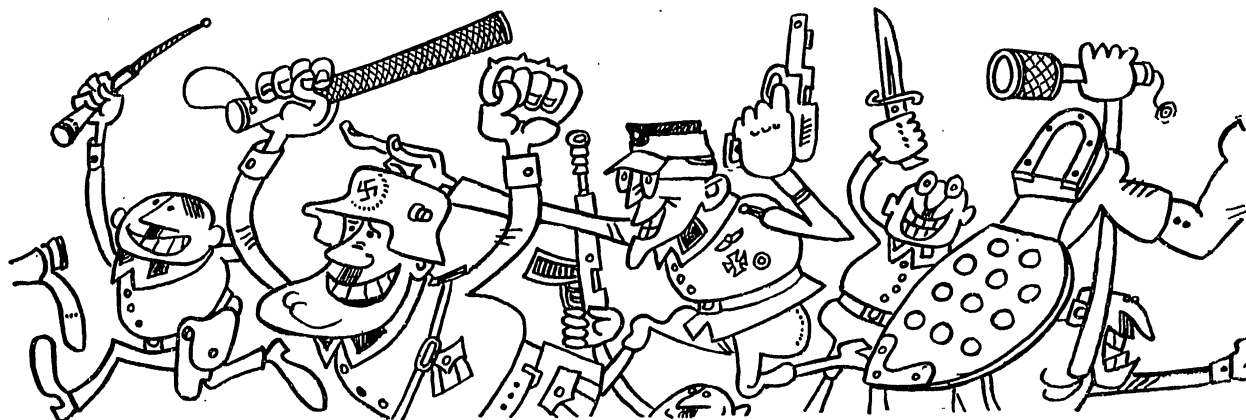
Боннські надзвичайні закони — це перехід до відкритої поліцейсько-військової диктатури.

Перше читання законів (у бундестагу).

Друге читання (також у бундестагу).

і втілення цих законів у життя.

Розташовані амфітеатром стільці й крісла огортає півтемрява, поцяткована яскраво-червоними вогниками сигарет. Попереду бовваніє громаддя сфінкса. Ще далі, неприродні в своїй мовчазній масивності, підносяться вгору піраміди.

Раптом лунає звук фанфар. Немов за помахом чарівної палички штучно-зеленим мерехтінням освітлюються піраміди, виступає з темряви й немов наближається до глядачів шерба-те обличчя сфінкса. Знову лунають фанфари, й ліворуч розлягається тупіт тисяч коп-пит. Невидимі вершники мчать пустелею, чути бойові вигуки, брязкіт зброї, іржання коней. І на тлі бою, що віддаляється, голос диктора починає захоплюючу розповідь про давню землю пірамід, її історію, про великих фараонів, про поразки й перемоги, що випали на долю цієї країни.

Просто неба відбувається своєрідний і дуже цікавий спектакль «Світло і звук». Шість разів на тиждень освітлюються піраміди й сфінкс розповідає про події єгипетської історії. Програми ведуться арабською, англійською, німецькою та французькою мовами.

В іншому кінці міста — в старому Каїрі — такий самий амфітеатр влаштований перед знаменитою цитаделлю Саладіна. Супроводжу-вана оригінальними світловими ефектами, перед гляда-чами розгортається історія

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ КАІРА

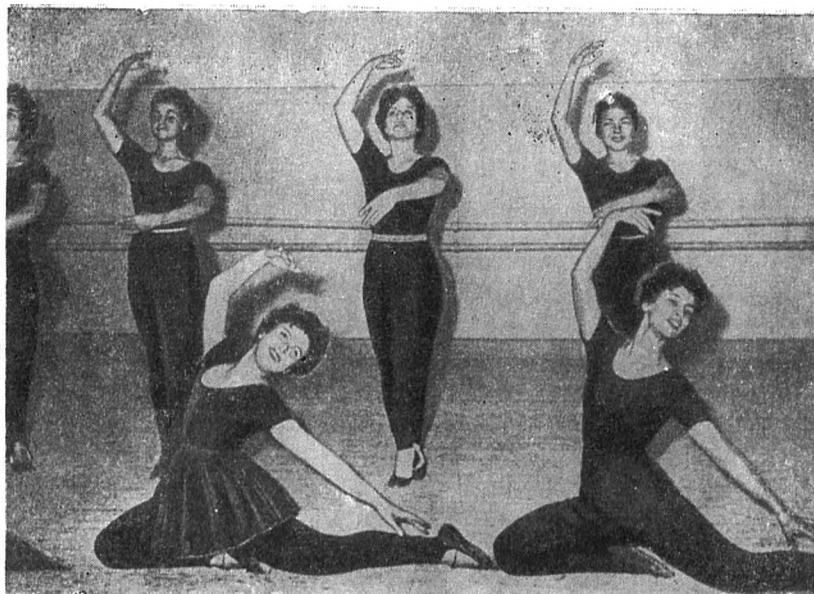

Умм Кальсум.

мамелюкського періоду Єгипта. Обидва ці спектаклі захоплюють і змістом, і прекрасною постановкою.

Поки завершується будівництво нового приміщення оперного театру, глядачі відвідують старий театр опери,

той самий, де вперше побачила світло рампи опера Д. Верді «Аїда» (прем'єра «Аїди» увінчувала свята на честь завершення будівництва Суецького каналу). Щороку на цій сцені дають гастрольні вистави найкращі в Європі оперні та балетні колективи. Тут виступали майстри Великого театру на чолі з М. Плісецькою, молодіжний балетний колектив Ленінградського театру опери та балету ім. Кірова, знаменита труппа міланської опери «Ла Скала», актори Белградського театру опери та балету, уславлені симфонічні оркестри й окремі виконавці. Відбувся тут і ряд концертів молодих учнів балетного гуртка, що навчалися танцювального мистецтва у радянських балетмейстерів. І, нарешті, під керівництвом Юрія Жданова силами єгипетського балету був

В каїрській балетній школі.

поставлений «Бахчисарайський фонтан».

У культурному житті ОАР зараз відбувається процес, який можна сміливо назвати «театральним ренесан-

сом». Кілька років тому почав працювати плавучий театр, що виступає в містах

на Нілі. Велику популярність здобув відкритий театр на горбах Мукаттам, виник театральний центр в Ааді, де щороку відбуватимуться міжнародні фестивалі.

Завжди аншлаги в так званому «кишеньковому театрі», що має в своєму репертуарі також п'єсу Чехова «Дядя Ваня». Головною метою театру є пропаганда світової класичної спадщини. Люблять в ОАР ляльковий театр, який на II міжнародному фестивалі лялькових театрів у Бухаресті був нагороджений другою премією.

Мені пощастило побачити цілком новий для ОАР вид мистецтва — танцювальний ансамбль Реда, який називають тут єгипетською «Берізкою».

Історія створення цього

Сцена з балету «Нібайін зейн» у виконанні ансамблю Махмуда Реда.

колективу заслугоує на увагу. В 1954 році молодий танцівник Махмуд Реда побував на концерті ансамблю аргентинського танцю під керівництвом Педро Аларія. Захоплений мистецтвом його солістів, Реда рік виступав в її складі, а потім створив свою трупу.

Махмуду допомогли всі члени родини. Його дружина Надіда Фахмі, здібна художниця, з ентузіазмом підтримала ідею організації справді народного хореографічного ансамблю. За її ескізами жанрових вуличних сценок молодий балетмейстер створював хореографічні малюнки танців. Сестра Надіди, Фаріда Фахмі, майбутня зірка ансамблю, тоді ще студентка, залучила до трупи своїх університетських колег. Звичайно, все було організовано на аматорській основі. Костюми шила мати Надіди.

Цілісна й жива панорама сільського життя, бурхливий ритм міських вулиць втілені в танцювально-вокальних номерах цього талановитого колективу, який виник з аматорського хореографічного ансамблю.

В 1956 році невелика група танцюристів Реда відвідала Москву, де на хореографічному фестивалі одержала третю премію за балет «Нібайін зейн». 1961 року на міжнародному фестивалі танцю в Югославії цей балет дістав уже першу премію.

Я бачив виступи ансамблю Реда в Асуані, на святі будівників висотної греблі. Колектив показав свою нову роботу, спеціально підготовлену для цього візиту. Хореографічна феєрія, сповнена символічних і героїчних образів, у художній формі розповідає про героїку праці будівників греблі.

В репертуарі цього колективу є й балет — «Наречена Нілу». Це хореографічна повість, в основу якої покла-

Ляльковий театр ОАР.

дена легенда про стародавній звичай — раз на рік дарувати великій ріці найвродливішу дівчину Єгипту.

Готується до постановки балет й за мотивами «Кам'яної квітки» Прокоф'єва. Чисто російський сюжет балету перенесено на єгипетський ґрунт.

Приклад ансамблю Реда почали наслідувати інші. Нещодавно в Каїрі почав виступати створений за допомогою радянських хореографів Державний ансамбль танцю ОАР.

Першого четверга кожного місяця в усьому арабському світі люди збираються біля радіоприймачів. Всі вони з нетерпінням чекають початку радіопрограми, в

якій виступає Умм Кальсум.

Знайомі й друзі в ОАР казали мені, що пісні Умм Кальсум допомагають зрозуміти характер арабського народу, бо ніхто не здатний краще за неї передати набуте тисячоліттями фольклорне багатство, його національні риси, саму душу арабів.

Атмосферу, що панує на її концертах, можна схарактеризувати одним словом — поклоніння. І його об'єктом є немолода жінка середнього зросту, що скромно стоїть перед мікрофоном і характерним рухом перебирає легку шифонову хустку. Затамувавши подих, зал слухає кожне слово, кожен руладу, що створили Умм

Кальсум славу незрівнянної виконавиці мелодійних «тактук» — арабських балад про кохання.

Кращі поети з усіх арабських країн складають слова її пісень, видатні композитори пишуть до них музику, а вона з властивою лише їй технікою виконання і тонким смаком робить їх зрозумілими кожному арабові.

Умм Кальсум співає в класичному арабському стилі. Знавці цього древнього стилю з благоговінням говорять про дев'яносто різних чверть-тонів, якими володіє артистка, про її фантастичний контроль над своїм диханням, що дозволяє їй буквально хвилинами виводити одну пульсуючу ноту, про великий дар імпровізації.

Талант Умм Кальсум відкрив її батько — бідний селянин-фелах. Під час релігійних свят він читав своїм неписьменним односельчанам коран. Одного разу семирічна Умм продекламувала батькові уривок молитви — і вразила його своєрідністю й експресивністю сво-

го голосу. Він почав навчати дочку, і незабаром відбувся її перший прилюдний виступ: дівчина декламувала уривки з корану на сільському весіллі.

А потім почалося її перше турне по країні: пішки вона ходила від села до села, зачаровуючи фелаків своїм прекрасним голосом. Визнання прийшло до неї в 1924 році — після прем'єри в Каїрі, і вже через два роки Умм здобула славу найкращої виконавиці арабських народних пісень.

Зараз актрисі вже понад 60 років. Однак вік не позначився на її майстерності. Навпаки, голос Умм стає ще кращим, соковитішим. В Каїрі мені довелося чути навіть таке прислів'я: «В нашій країні дві речі незмінні — піраміди й голос Умм Кальсум».

Щороку в Каїрі або Александрії відбуваються міжнародні фестивалі телевізійних фільмів. Демонструються сотні хронікальних, документальних, художніх та

інших стрічок. На семінарах обговорюються технічні проблеми, пов'язані з виробництвом телевізійних фільмів.

Фестивалі характерні тим, що в них бере участь велика група соціалістичних країн, серед них Радянський Союз, Чехословаччина, Польща, НДР, Угорщина, Болгарія. Західні країни представлені телекомпаніями США, Англії, ФРН, Канади та інших держав. Надсилають свої фільми й країни, що роблять перші кроки в цій галузі, як наприклад Нігерія, Кувейт, Чілі, Колумбія.

Майже в усіх містах республіки, в парках, скверах, на кожній великій площі й вулиці можна побачити дерев'яну будочку з крупноформатним телевізійним екраном. Вечорами перед телевізорами збираються натовпи людей, що жваво й весело реагують на всі передачі.

Телебачення в ОАР, так само як і інші культурні й мистецькі заклади, працює під гаслом: «Культура — народу!»

Каїр — Москва.

АНГЛІЯ

У видавництві «Олівер енд Бонд» вийшла нова книжка з серії «Письменники і критики» — «Кіплінг», що належить перу професора Т. Генна. Це літературознавча праця про життєвий і творчий шлях Редьярда Кіплінга, яка, на думку рецензента літературного додатку до газети «Таймс», може зацікавити усіх прихильників поезії і прози Кіплінга.

Слідом за найстаршою дочкою Чарлза Чапліна Жеральдіною, яка вже здобула популярність в кіно, починають свій шлях у кіномистецтво дві молодші дочки видатного актора: Жозефіна і Вікторія. Вони зніматимуться в англійському фільмі «Лічилна машина» режисера Дж. Епстайна. Одну з головних ролей у цьому ж фільмі гратиме й син Чапліна Сідней.

Жозефіна і Вікторія виступатимуть і в новому фільмі батьна, де сам він гратиме традиційного Чарлі, який багато років тому завоював симпатії людей всього світу.

Жозефіна і Вікторія на зйомках фільму «Лічилна машина».

«ЗУСТРІЧ З БОЛГАРІЄЮ»

Під такою назвою вийшла в Болгарії, у видавництві «Народна культура», антологія радянської поезії, прози, драматургії.

В передмові до цього цікавого видання Христо Радевський розповідає про славу історію дружби народів СРСР та Болгарії.

Вірші радянських поетів, що побу-

вали в Болгарії й писали про красу і силу її працюючого народу, про чудову болгарську природу, вміщені на сторінках великого поетичного розділу. Серед них — Асєєв, Маршак, Безименський, Жаров, Сміяков, Антокольський, Тичина, Рильський, Воронько, Ющенко, Білоус, Гончаренко, Павличко, Бровка, Танк та інші.

Поезії переклали на болгарську мову Ліліана Стефанова, Ангел Тодоров, Христо Черняєв, Никола Бояджієв, Єлизавета Багряна, Дмитро Методієв, Христо Радевський, Іван Давидков.

В антології надруковані оповідання й нариси багатьох відомих радянських письменників.

3 МАГНІТОФОНОМ І КІНОКАМЕРОЮ

Нещодавно на екрани Угорщини вийшов фільм режисера Ференца Коша «Десять тисяч днів», який преса оцінює як одну «з кращих кінострічок останнього десятиріччя».

Кореспондент польського тижневика «Екран» звернувся до Ференца Коша з проханням розповісти про те, як створювався цей фільм.

— Наприкінці п'ятдесятих років, — розповів Коша, — було створено студію імені Бели Балаша. Першими працівниками на ній були молоді режисери — випускники кіноінституту. Серед них був і я.

Всіх нас єднало бажання знімати високохудожні фільми, не обмежуватися середнім рівнем.

На нашій студії створюються переважно короткометражні фільми. І саме вони принесли угорській кінематографії найбільшу кількість міжнародних премій. Але ми, звичайно, знімали й повнометражні стрічки.

До зйомок фільму «Десять тисяч днів» я готувався довго, прагнучи

Ференц Коша.

наслідувати приклад наших улюблених композиторів Бартока і Кодаї, які збирали музичний та етнографічний матеріал, а пізніше використовували його в своїх творах.

Наша зйомочна група вирушила в подорож по країні з магнітофоном і кінокамерами — збирати документальний матеріал. Ми познайомилися з багатьма людьми, які ти-

Кадр з фільму «Десять тисяч днів».

ними вечорами розповідали нам історію свого життя, зробили тисячі й тисячі знімків...

Моєю метою було створити фільм

про мою Батьківщину, про суспільство, яке мене виховало.

Чи пощастило мені впоратися з цим завданням — судити глядачеві.

МЕМУАРИ Х'ЮЛЕТТА ДЖОНСОНА

В англійському видавництві «Майкл Джозеф» вийшла книга мемуарів відомого борця за мир, англійського священика Х'юлетта Джонсона.

«Х'юлетт Джонсон був послідовним прихильником прогресивної ідеології, — пише рецензент газети «Таймс літерарі сапплемент», оцінюючи збірку його нещодавно опублікованих мемуарів «В пошуках світ-

ла». — Він допомагав будь-якому рухові, який надихався цією ідеологією, виступав на численних мітингах в Англії, а також у кожній країні, де йому довелося побувати, пристрасно захищав Росію та інші комуністичні країни».

«Червоний пастор» — так називають Х'юлетта Джонсона в зарубіжній пресі — змальовує в автобіографії всі свої подорожі, правдиво розповідає про досягнення радянської держави, країн, що будують соціалізм. Х'юлетта Джонсона цікавила не лише політика, він вивчав народні звичаї і мистецтво тих країн, де йому доводилось бувати, науку і культуру, систему народної освіти тощо. Про все це й розповів дев'яносторічний борець за мир незадовго до смерті на сторінках своєї автобіографії, символічно названої ним «В пошуках світла».

«КНИГА ДЖУНГЛІВ»

Рой Дісней — брат відомого художника, режисера і продюсера мультиплікаційних фільмів Уолта Діснея — написав для італійського журналу «Еуропа» статтю про фільм

«Книга джунглів», створений за одноіменним твором Кіплінга. Цей фільм Уолт Дісней не встиг завершити.

«Останній фільм мого брата вийшов на екрани, на жаль, після його смерті, — пише Рой Дісней. — Прем'єра його відбулася рівно через годину після того, як Уолт помер, і ми можемо розглядати «Книгу джунглів» як його заповіт.

ДРВ

Ханойське видавництво «Тхань Нієн» («Молодь») випустило в світ збірку оповідань південнов'єтнамських письменників під назвою «Весна».

Автори описують епізоди з героїчної боротьби в'єтнамського народу проти американських агресорів та їхніх ставлеників.

Ханойська кіностудія художніх фільмів завершила зйомки нової кінокартини «Дим» за одноіменною повістю південнов'єтнамського письменника Ань Діна. Незабаром на екрани столиці ДРВ вийдуть також фільми «Море кличе», «Земля» і «Вогонь».

ЕФІОПІЯ

В Аддіс-Абебі відкрито першу в Африці консерваторію. До неї зараховано 400 студентів, в тому числі і представників інших країн континенту. Навчальна програма знайомитиме студентів з найкращими надбаннями світової та африканської музичної культури.

ІТАЛІЯ

Режисер Луїджі Коменчіні закінчив зйомки сатиричної комедії «Таємна служба політійськи». Фільм побудовано в пародійному плані: його головному герою Наталіно розвідка доручає вбити шпигуна, але він вирішує зробити це, не ризикуючи власним життям, і за половину обсягу йому винагороди наймає іншого вбивцю. Той робить те саме, а найнятий ним вбивця наймає іншого. Останній з цього ланцюга «вбивців» урятовує шпигуна, переховуючи його на квартирі... самого Наталіно.

Режисер Джілло Понтекорво — автор фільму «Битва за Алжир» — виїхав до Центральної Африки, де має намір зняти фільм під назвою «Платний убивця». Фільм розповідатиме про криваві злочини білих нацистів у країнах Африки.

Лукіно Вісконті, який останнім часом знімав фільми для французького та італійського телебачення, знов повернувся до жанру художньої кінематографії. Його новий фільм матиме назву «Занепад богів» і дія його розгортатиметься в Німеччині часів гітлерівського режиму.

КОНГО (БРАЗЗАВІЛЬ)

Французський журналіст Мішель Кроче-Спінееллі випустив книгу про життя конголезців під назвою «Діти Пото-Пото». Кроче-Спінееллі записував в одному з передмість Браззавіля — Пото-Пото — розповіді чоловіків і жінок, народні пісні й легенди, вивчав звичай і обряди конголезців, їхні костюми й танці. Цінність роботи М. Кроче-Спінееллі полягає в тому, що він опублікував зібрані матеріали без літературної обробки, це справжній фольклор одної з африканських народностей.

ЛІВАН

Фільм «Зламани крила» режисера Юсуфа Малуфа — один з перших творів молоді ліванської кінематографії. Фільм знято за романом Кахліла Жібрана, в якому письменник розповів історію свого кохання. Його кохана Сальма волею батьків змушена була одружитися з багатим купцем і незабаром після одруження померла.

Фільм «Зламани крила» дещо мелодраматичний, але він добре показує життя і звичай ліванців. Роль Сальми талановито виконує актриса Нідаль Аш Кар.

ПОЛЬЩА

Режисер Анджей Вайда закінчив зйомки фільму «Відаю все». Це біографія актора, в якій глядач може впізнати життєпис нещодавно загиблого Збігнева Цибульського.

Беата Тишкевич та Анджей Лапицький на зйомках фільму «Відаю все».

Фільм є першою й останньою зустріччю Уолта Діснея з Кіплінгом. Це, по суті, мультиплікаційна музична комедія, створена за мотивами «Книги джунглів». Якби Уолт мав змогу завершити цей фільм, то, я певен, це був би справжній шедевр. Останні кадри стрічки дознімав уже я спільно з нашим приятелем режисером Вулі Рейтерманом. Завдання було дуже важке, особливо для мене: досі я ніколи не займався режисурою.

Мій брат залишив по собі багату фільмову спадщину. Дісней-

ленд — чарівне місто, створене Уолтом, відвідують щороку сім з половиною мільйонів чоловік. Зараз у Флориді починають вимальовуватись обриси ще одного починання Уолта Діснея. Там буде Дісней-вальд — нове місто, набагато більше за Діснейленд. У здійсненні цієї своєї останньої мрії Уолт вклав величезні кошти.

В Діснейвальді будуть не тільки атракціони, які принесли світову славу Діснейленду. В центрі його буде споруджено справжнє найсучасніше місто».

«ТЕАТР ХЛІБА І ЛЯЛЬОК»

П'ять років тому в бідних кварталах нью-йоркського Іст-Сайда й сусіднього пуерто-ріканського гетто

на гастролях у Лондоні, і театральний оглядач газети «Морнінг стар» Джек Сазерленд узяв інтерв'ю у керівника театру Пітера Шуманна, художника і декоратора, який власним коштом організував цю трупу.

— Протягом останніх двох років головною темою всіх наших вистав є протест проти війни у В'єтнамі, — розповів Шуманн. — Але водночас ми ставимо п'єси й скетчі, зміст яких підказує нам життя наших гля-

Вистава «Театру Хліба і Ляльок» на одній з вулиць Нью-Йорка.

почав давати вуличні вистави «Театр Хліба і Ляльок». Члени цієї трупи — а всі вони молоді актори — вважають, що мистецтво живить душу й тіло глядача, і тому перед початком спектаклю вони символічно роздають публіці хліб.

У виставах театру діють не тільки ляльки; деякі сцени розігрують самі актори в масках, широко застосовується пантоміма.

Нещодавно цей колектив побував

дачів — нью-йоркської бідноти. Вони спрямовані проти нелюдських умов життя в міських нетрях.

На думку Шуманна, вуличні вистави мають бути прості за формою, безпосередні, щирі й прямі. Такий театр може не тільки пропагувати й іронізувати, він може примусити глядача замислитися над соціальними явищами. «Своїми виставами ми апелюємо до розуму й почуттів глядача», — каже Шуманн.

В Лондоні «Театр Хліба і Ляльок» показав спектакль під назвою «Вогонь», присвячений п'ятим американцям, що заповділили собі смерть на знак протесту проти війни у В'єтнамі.

Цей колектив, до речі, не єдиний в Америці. Підтримувані прогресивними організаціями молодіжні театри дають вистави просто неба в ба-

гатьох містах США. З 1965 року виступає в Каліфорнії робітничий «Театро Кампесіно», організований під час страйку сільськогосподарських робітників у тому штаті (першими акторами театру були страйкарі-пікетники). По завершенні страйку трупа «Театро Кампесіно» не розпалася, і вистави її мають незмінний успіх у глядачів.

РОЗПОВІДАЄ

ЖЮЛЬЕТ ГРЕКО

З уславленою французькою співачкою Жюльєт Греко кореспондент журналу «Ер клер» зустрівся в маленькому будиночку на березі Уази — в невеликому селищі, що лежить на північ від Парижа. Жюльєт Греко проводить там свій вільний час, багато читає, уважно стежить за політичними подіями, що відбуваються у світі.

— Політиці я приділяю дуже багато уваги,— каже Жюльєт Греко.— І це не просто слова: ще зовсім юною дівчиною вона брала участь у французькому русі Опору, а пісні її завжди перегукуються з сучасністю.

— Коли я дивлюся на фоторепортажі з В'єтнаму, гнів і обурення клекотять у моєму серці, я не можу спокійно думати про людські страждання, про несправедливість, що існує в світі, і завжди активно реагую на це,— каже співачка.

Вона одержує багато листів — не лише від своїх французьких шанувальників, а й з багатьох інших країн світу, де їй доводилося гастролювати, і навіть з тих, де її знають лише з грамзаписів. Жюльєт Греко розповідає, що після її концертів до неї часто підходять люди, звертаються до неї своєю рідною мовою і дуже дивуються, коли вона їх не розуміє. Адже співачка так талановито доносить зміст своїх пісень до серця кожного слухача, що

Жюльєт Греко.

людям здається, ніби вона володіє багатьма мовами.

На закінчення інтерв'ю Жюльєт Греко сказала, що вона завжди виступала і виступатиме проти жорстокості, за взаєморозуміння і братерство, за дружбу і любов.

— Моя єдина зброя,— говорить вона,— мужність і любов. Це зброя багатьох жінок в світі.

НОВИНИ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ

Найважливішою і ще не розв'язаною проблемою алжирської літератури є її двомовність. В цій країні все ще немає національної мови в справжньому розумінні слова — мови спільної і для письменників.

і для читачів. Кожен, хто пише арабськи, може знайти читачів лише серед тих, хто знає класичну мову. Обмежене коло читачів мають і ті, хто володіє мовою французькою. Отже, йдеться не тільки про ліквідацію неписьменності. Вміти читати і писати — ще не означає в Алжирі розуміти твори прозаїка чи поета.

В країні точиться боротьба за національну літературу, проти дешевої бульварної макулатури. Здобут-

Третя міжнародна виставка сучасного екслібріса відкрилася у Варшавському Національному музеї. На виставці представлені роботи майстрів-графіків з тридцяти країн світу.

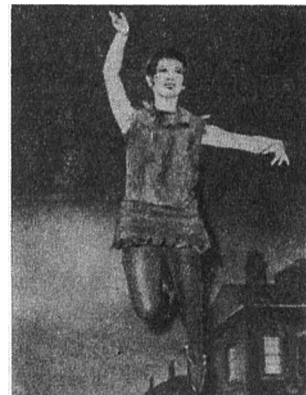
Особливий успіх мають у відвідувачів твори литовських та естонських радянських графіків.

РУМУНІЯ

Вже дванадцятий рік як додаток до журналу «Наука і техніка» видається серія «Науково-фантастичні оповідання». В цій серії, упорядником якої є відомий румунський письменник Адріан Рогоз, вийшло вже понад сто книжок письменників-фантастів світу. Багато румунських фантастів розпочинали свою літературну діяльність саме на сторінках «Науки і техніки». Для участі у виданні цікавої серії, редакція журналу залучає й видатних румунських вчених.

США

Американський актор Мел Феррер, відомий радянському глядачеві з фільмів «Війна і мир» та «Лілі», виступає тепер в амплу режисера. Він знімає фільм за твором шотландського письменника Джеймса Баррі «Пітер Пен». Це зворушлива фантастична історія про хлопчика, який ніколи не став дорослим.

Актриса Міллісент Мартін в ролі Пітера Пена.

Улюблена пісня співака Маріо Ланца, який виконував роль Енріко Карузо в однойменному фільмі, — «Будь моєю коханою». Тепер цю назву отримав біографічний фільм про самого Маріо Ланца. Знімає його американський режисер Рей Старк.

Тут вийшла антологія «Письменники південного заходу», в якій подано народні пісні, казки, перекази та анекдоти, зібрані упорядником, професором Мартіном Шоклі в штаті Техас. Серед пісень, що увійшли до антології, є не тільки негритянські «спіри-чуелс», а й пісні індіанців та зразки іспано-американського фольклору.

Мартін Шоклі включив також до своєї антології оповідання й поезії письменників, знаних лише на Заході США, — Джозефа Крутча, Джорджа Перрі, Олівера Ла Фаржа, а також таких всесвітньовідомих авторів, як О'Генрі та Катерін Анн Портер.

Відомий американський режисер Уільям Уайлер знімає свій п'ятдесятий фільм «Кумедна дівчина», який буде першою музичною комедією в його творчому доробку. Фільм розповідатиме про життя танцівниці Фанні Брайс, роль якої виконуватиме Барбара Стрейзанд. Її партнером виступить Омар Шаріф.

ФРАНЦІЯ

Бріжітт Бардо знімається у серії новобойських фільмів «вестернів». Зараз вона бере участь у зйомках фільму з цієї серії під назвою «Шалако». Головну чоловічу роль у цій стрічці виконуватиме Шон Коннері.

Бріжітт Бардо у фільмі «Шалако».

По завершенні роботи над документальним фільмом, присвяченим зимовим олімпійським іграм, режисер Клод Лелуш розпочав зйом-

ками цієї боротьби минулого року були «Наївні жайворонки» Асія Джебара, «Сонячний пил» Джамела Мокнаші, збірка алжирської поезії «Діван алжирієн», «Чарівні поеми» Анрі Креа, поетична казка «Півень дроворуба» Кадура М'Хамсаджі та інші твори.

Чимало цікавого відбувається і в галузі образотворчого мистецтва. Алжирські художники досягли перших успіхів, велику популярність мала виставка «Молоді алжирські художники».

В авангарді культурного процесу йде алжирська кінематографія. Такі

відзначені нагородами на міжнародних фестивалях фільми, як «Вітер Ореса», «Ніч боїться сонця», «Битва за Алжир», свідчать про прогрес молодого алжирського кіномистецтва. Щоправда, кіномитці занепокоєні отруйним впливом на молодь західної низькопробної кінопродукції. Боротьба з цією халтурною важка, але складається вона не на користь західних «кіноколонізаторів». Серйозних ударів їм завдали, зокрема, проведені в Алжирі тижні радянського, румунського, кубинського, в'єтнамського, єгипетського, югославського фільму.

ЛІТЕРАТУРНІ ВИСТАВКИ

В Парижі функціонують кілька літературних виставок, на яких експоновано рукописи, автографи, перші видання та документи з життя видатних французьких письменників.

Одна з них, присвячена творчості Бенжамена Констана, була відкрита наприкінці минулого року в Лозанні в зв'язку з двохсотріччям з дня народження письменника, а потім перевезена до Парижа.

Цікавою виявилася і виставка, присвячена сторіччю з дня народження Поля Клоделя, на якій експонувалися

матеріали, що висвітлюють не лише його літературну, а й театральну та дипломатичну діяльність.

Особливо багато парижан відвідали виставку «Літературні салони XVII сторіччя», яка відкрилася в «Галері Мазаріні». Тут експонуються перші видання творів Мольєра, Оноре д'Юрфе, Жоржа де Сюдєрі, картини Ватто тощо. На виставці демонструється рідкісне видання 1673 року під назвою «Про рівність чоловіків і жінок».

Виставка «Рим і Париж» розповідає про літературні і культурні взаємини двох європейських народів, починаючи від 52 року до н. е. і кінчаючи серединою минулого століття. Крім інкунабул і рідкісних манускриптів, на виставці можна побачити старовинні монети, малюнки, кераміку, музичні інструменти тощо.

КРАЩІ ФІЛЬМИ РОКУ

Ще ніколи за сорокарічну історію її існування премію Академії кіномистецтва США, так звану премію «Оскара», не вручали в такій атмосфері, як цього року.

Трагічна смерть доктора Мартіна Лютера Кінга викликала хвилю обурення серед прогресивних діячів культури Сполучених Штатів.

Урочисту церемонію вручення премії відкрив президент Академії кіномистецтва відомий актор і громадський діяч Грегорі Пек. Від імені кіномитців він висловив глибокий смуток з приводу трагічної загибелі Кінга, відзначив його величезні заслуги в пропаганді гуманістичних ідей, його вплив на американську культуру.

«Найкращим пам'ятником, який світова кінематографія може поставити Кінгу, — сказав Грегорі Пек, — будуть фільми, що пропагуюватимуть ідею поваги до людини, незалежно від кольору шкіри».

Дві з п'яти кінострічок, висунутих на здобуття «Оскара», були присвя-

Виступає Грегорі Пек.

Одрі Хепберн вручає «Оскара» Роду Стайгеру.

чені саме пекучій проблемі расової дискримінації.
Найкращим кінотвором року ви-

зано фільм «Одної задушної південної ночі» режисера Джуїсона. Головну роль у ньому виконує Род Стайгер, якого визнано кращим актором року. Партнером Стайгера в цьому фільмі виступає видатний негритянський актор Сідней Пуат'є.

Другою кінострічкою на цю тему є фільм «Відгадай, хто прийде до нас на обід». Премією за найкраще виконання жіночої ролі відзначено Кетрін Хепберн, що грає в цьому фільмі.

З-поміж європейських режисерів переможцем визнано Алена Рене за фільм «Війна закінчилася».

Премією Академії нагороджено також чехословацький фільм «Поїзди під особливим наглядом» режисера Їржі Менцеля. Кінематографія ЧССР вдруге вивозить премію «Оскара» із Сполучених Штатів (кілька років тому її здобув чехословацький фільм «Крамниця на площі»).

ЕКРАНІЗАЦІЯ РОМАНУ БОЛЕСЛАВА ПРУСА

Зараз В. Хас, відомий нашому глядачеві з фільму «Як бути коханою», екранізує роман Болеслава Пруса «Лялька», в якому найповніше виявляється зрілість таланту видатного польського письменника XIX сторіччя.

На зйомках фільму «Лялька»

В польській кінематографії останнім часом дуже поширився жанр екранізації творів видатних письменників минулого століття. Одним з режисерів, який час від часу звертається у своїй творчості до цього жанру, є Войцех Хас.

«Актори охоче працюють з режисером Войцехом Хасом. На зйомках у нього панує справжня творча атмосфера: немає зайвої метушні, кожен заздалегідь знає своє завдання», — розповідає кореспондент журналу «Екран».

ки фільму «Життя, кохання, смерть». Зйомки провадитимуться в Парижі та на його околицях, а також у в'язниці Сенте, до якої потрапить герой фільму.

Відзначений в 1954 році Гонкурівською премією роман Сімони де Бовуар «Мандарини» зацікавив американського режисера Д. Фостера. На його прохання письменниця адаптує зараз цей твір для кіно, переносячи місце його дії в Сполучені Штати. Фостер визначив також акторів, що гратимуть у фільмі головні ролі: це французька Ануке Еме і американець Джеймс Коберн.

В 1967 році у Франції було знято 120 художніх фільмів, з них половина — в співробітництві з іншими країнами. Ця цифра свідчить про подальший занепад французького кіновиробництва: в 1966 році студії країни випустили 130 художніх фільмів, а в 1965 — 151. Ще на 7,5 відсотків зменшилася кількість відвідувачів кінотеатрів.

Відомий французький співак Моріс Шевальє рішуче відмовився від запропонованого йому американським театральним агентством ангажементу — виступу в Південному В'єтнамі перед солдатами американської армії. Він заявив, що не має ніякого бажання розважати солдатів-агресорів.

Зараз Шевальє з успіхом виступає в Парижі.

Французький режисер Жан Орель вільно інтерпретував тему й сюжет відомого роману Прево «Манон Леско», створивши фільм «Манон-70».

Роль Манон виконує Катрін Денев.

ФРН

Дортмундська непрофесіональна робітничка літературна «Група 61» відіграє дедалі важливішу роль у літературному житті країни. Про творче зростання і успіхи учасників цієї групи свідчить й виданий нещодавно великий альманах «Вгору».

Вірші Хільдегард Вольгемут, Йозефа Бюшера, Курта Кютнера, оповідання Гюнтера Вальрафа, Елізабет Енгельгардт та інших дають уявлення про талант молодих шахтарів. Преса ФРН, яка раніше повністю замовчувала саме існування «Групи 61», відгукнулася на вихід альманаху «Вгору» кількома рецензіями.

СВІТ МОЇХ ГЕРОЇВ

Літературний журнал «Акцент» об'єднує навколо себе письменників, що належать до так званої «Групи 47». Саме на його сторінках вперше з'являлися твори, що згодом приносили їх авторам всесвітню славу. Журнал виходить раз на два місяці у Франкфурті-на-Майні, починаючи з 1954 року. Редагує його Ганс Бендер. Втім, «Акцент» цікавиться не тільки проблемами літератури. Один з його останніх номерів був присвячений взаємовідносинам художньої літератури з іншими галузями культурного життя. В цьому ж номері надруковано розвідку про пісні Боба Ділана, «сонги» Брехта і Вейля та ін.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

Кінорежисер Іво Нован завершив зйомки фільму «Марафон», в якому показані події травневих днів 1945 р. напередодні визволення Чехословаччини від німецьких поневолювачів.

Кадр з фільму «Марафон».

ШВЕЙЦАРІЯ

Свій перший повнометражний фільм «Місяць в зубах» швейцарський телевізійний режисер Мішель Суте зняв за власним сценарієм. Фільм, дія якого відбувається в Женеві, викриває нрави швейцарської правлячої верхівки.

ЮГОСЛАВІЯ

Літературний часопис «Шветлосц», що виходить друком у югославському місті Нові Сад, в своєму червеному номері надрукував п'єсу Л. Синельникова «Добре слово», а також статтю Дмитра Юсарики «Майстер української прози» — про творчість Олеса Гончара.

— Коли мене питають про точну дату початку моєї літературної діяльності, — розповідає видатний гватемальський письменник М. А. Астуріас, — я завжди пригадую 25 грудня 1917 року — день великого землетрусу в Гватемалі. Ціле наше мі-

Мігель Анхель Астуріас.

сто було знищене. Люди жили в наметах, бракувало харчів та питної води. Саме тоді я, вісімнадцятирічний юнак, почав писати короткі оповідання про те, що бачив навколо себе.

Щоразу, коли я починаю новий роман, мене охоплює страх перед першою сторінкою, шанобливий трепет перед білим папером, де залишиться те, що ти напишеш.

Спочатку я занотовую все, що спадає на думку, а після того оформляю, вдосконалюю, доповнюю, скорочую. Це нагадує, либонь, монтаж фільму. Я переробляю тексти три-чотири рази, відкидаю все, що мені здається зайвим; сирих, але зберігаю початковий текст, щоб потім порівняти його з остаточним. А інколи я відновлював первісний текст — коли те, що я зробив з ним, не задовольняло мене.

Так, творчість — складна річ. Гадаю, що це плід землі, природи, клімату. Критики відзначають в моїх творах елементи поезії, міфології, історії, політики, фантазії. А Роже Кайуа навіть назвав світ моїх героїв — чарівним реалізмом.

Кажуть, що одним з елементів моєї творчості є гумор. Гадаю, що він належить до іспанських традицій, так само як і індіанських. Подивіться на обличчя індіанських статуй. На них ви побачите вираз тривоги і водночас гумору. В образотворчому мистецтві народу майя завжди помітна така суміш неспокою і веселощів, жаху і сміху.

В своїй першій книзі «Легенди Гватемали» я літературно опрацював перекази й легенди народу, а деякі й вигадав сам.

Замолоду я писав вірші і шукав стиль, властивий моєму народові. Але незабаром помітив, що наслідую рими і ритми іспанської поезії, що, пишучи про індіанську дійсність, вторгаюся в іспанську. Тимто я перейшов до прози, де, на мою думку, легше відбити обличчя своєї країни — її ґрунт, клімат, традиції, саме її життя.

Багато клопоту мав я з книгою «Пан президент», яка побачила світ аж через дев'ятнадцять років після того, як була написана. Прототипом її героя був диктатор Кабреро, який понад двадцять років правив Гватемалою. За часів його диктатури минули моє дитинство й молодість. Кабреро не показувався народові, за двадцять років я жодного разу не бачив його, але наслідки його жорстокої тиранії проявлялися скрізь.

Спочатку я в 1923 році написав спрямоване проти диктатора оповідання «Політичні жебраки», яке згодом доповнив і переробив на роман «Пан президент».

Я зараховую себе до тієї групи письменників Латинської Америки, які творять літературу, що прагне відповісти на пекучі питання життя свого народу.

СТЕФАНІЯ

ГРОДЗЕНСЬКА

НЕЗНАЙОМИЙ

У мене був такий настрій, який виникає на життєвих поворотах. Тоді нам здається, ніби відстань у сто з чимось кілометрів може щось залагодити. І коли сядеш у поїзд, аби втекти — то втечеш. Здається; коли поїзд рушить, станеться щось... станеться щось, що принаймні заповнить наші думки.

Я була одна в купе. Коли увійшов цей пан, мені зробилося прикро. Я вже чула, як він почне: «Пані, мабуть, зовуть Ельжбета? Ні? Це дивно. Бо я знаю одну дуже милу Ельжбету»... і тому подібну нісенітницю. А потім почнуться анекдоти. Ні, це компанія не для мене. Я досить неввічливо відвернулася до вікна.

— Рукавички, — сказав він і подав їх мені.

— Дякую... я не помітила, коли вони впали.

— А вони взагалі не падали.

— А навіщо ви мені їх подали?

— А вони б упали за хвилину, коли б ви зробили ще один такий різкий рух. А ви б його зробили, бо за хвилину я б заговорив. Перший ваш рух був з приводу моєї появи тут, а другий — коли б я до вас обізвався, а вам це ні до чого. Отже, ви б різко ворухнулися, рукавички б упали, і я б їх вам подав. Тому я не чекав, поки вони упадуть, а відразу подав їх.

— Ви дуже люб'язні.

— Ні, я не люб'язний. Я егоїст. Люблю подібатися жінкам.

— І домагаєтеся цього? — запитала я.

— Звичайно.

— Скромність не належить до ваших позитивних якостей.

— Я взагалі цього не прагну. А зрештою, що це має спільного зі скромністю? Коли кухар запевняє, що вміє спекти качку, невже це означає, що йому бракує скромності? Це тільки доводить, що кухар знає свій фах.

— Я маю бути цією качкою?

— Очевидно.

— У качок криві ноги.

Деякий час він уважно розглядав мене.

— Не у всіх, — сказав зрештою.

— А ви вважаєте себе за фахівця... з готування качок.

— Так.

— Дивний фах.

— Але який приємний!

— Ще б пак!

— Для качки теж?

— Не для кожної, — сухо промовила я.

— Я знаю, вам більше подобаються безпорадні чоловіки. Отакий бідолаха, що все губить, котрого спочатку називають «мій маленький», а потім «татусю» — залежно від стадії. Ви хочете бути сильнішою стороною, материнською, опікунською: «знову ти застудився», «будь уважніший», «що б ти без мене робив?».

Я засміялася.

— Звідки ви все це знаєте?

— Я все знаю про жінок. У вас карі очі.

— Дійсно, ви страшенно спостережливі.

— Даремно пані іронізує. Прошу звернути увагу, що ми ще не доїхали до Скерневіц. А ваш жалюгідний ідеал помітив би колір ваших очей десь за Колюшками. У вас усміх гіркий як мигдаль.

— На якій станції зауважив би це мій ідеал?

— На жодній.

— А що ви помітите за Колюшками?

— Ви дізнаєтесь про це за Колюшками. Тут протяг, вам треба запнутися.

Він обгорнув мене моєю шаллю, а між мною й вікном повісив свій плащ.

— Ви нимось заклопотані, — вів він далі, — не думайте про всі ті ваші справи. Я вам подобаюсь?

— Так, — відповіла я і, перелякавшись своєї щирості, додала байдуже. — Звичайно, ви дуже симпатичні.

Але він чув тільки те, що хотів чути.

— От бачите, от бачите. А ми ще тільки проминули Скерневіци. Що буде за Колюшками?

— Я не знаю, — відказала я зовсім іншим тоном, ніж мала намір.

А він продовжував чарувати. Був іронічний і романтичний, поетичний і кумедний,— втілення всього того, що підкорює жінок, незалежно від їхнього віку, характеру та соціального походження.

Посутеніло. Мені соромно зізнатися, але я з острахом думала, чим закінчиться ця подорож.

Раптом двері розсунулися і на порозі стала огрядна жінка.

— Чого тут так темно? — голосно запитала вона і ввімкнула світло. — Ну, татусю, збирайся, зараз виходимо. Чоловік без мене загинув би, — звернулася вона до мене. — Якось він уже проїхав станцію, роззява моя маленька. Ми з дітьми не виносимо диму і тому я дозволяю йому їхати у вагоні «для курців», бо інакше він курить у коридорі й відразу ж застуджується, такий він у мене кволенький. Ну, пішли вже, татусю, ось твоє кашне, бо знову його десь загубиш.

— До побачення, пані! — промовив він без сліду замішання й вийшов за жінкою.

— До побачення, пане татусю, — прошепотіла я сама до себе.

*З польської переклала
Лідія ЛЕСНАЯ*

Г. П. ЕГЛЕР

БЕЗСОРОМНИЙ ШАНТАЖИСТ

Пан Штам, елегантний та випещений чоловік років п'ятдесяти, нерішуче зайшов у канцелярію адвоката Грюнфельда. Пан Штам справляв дуже приємне враження. Його червонувате обличчя та спокійні карі очі свідчили про лагідний характер.

— Прошу, сідайте, пане Штам, — сказав адвокат і взяв якогось листа. — Я маю владнати з вами одну надзвичайно серйозну справу.

Штам сів і запитливо подивився на юриста.

— Я не буду довго розводитися, — продовжував адвокат, — йдеться про вашу дружину...

Доктор Грюнфельд ніяково відкашлявся й почав читати свої нотатки: багато років тому ваша дружина написала одному своєму

знайомому листа, якого, мабуть, вона тоді не повинна була писати. Це була звичайна дурниця. Я можу вас у цьому запевнити, але ж ви знаєте жінок. Вони часто виявляють м'якість там, де треба виявити жорстокість. Одне слово, цей лист потрапив до нечесних рук.

Пан Штам дивився у вікно. Справа начебто його й не цікавила зовсім. Адвокат вів далі:

— Ця справа давня. Минуло вже понад десять років. Ваша дружина ніколи більше не бачила того чоловіка. Вона з ним ніколи потім не розмовляла, вона навіть не знає, чи він ще живий.

— Отже, справу вичерпано, — відповів Штам і взявся за капелюха.

— Аж ніяк не вичерпано, — заперечив адвокат нервово. — Бо є людина, яка шантажує вашу дружину. Так, так, шантажує. За десять років ця людина написала вперше, загрожуючи переслати вам листа, про якого я тут розповів. Ваша дружина дуже необачно дала себе залякати. Необачно, бо цей лист дійсно зовсім невинний. Але жінки часто впадають в паніку. Так сталося і в цьому випадку. Пані Штам сплачує тому типові протягом десяти років тисячу шилінгів щомісяця.

— Так? — запитав пан Штам. Адвокат похитав головою.

— Я дізнався про цю таємницю від вашої дружини зовсім випадково, і порадив їй покінчити з цією справою. А ви, як бачу, розумно сприйняли все це, і маєте рацію. Цього типа, цього шантажиста, я хочу тепер зловити. Отже, треба передати листа в поліцію. Гроші переказуються щомісяця на підставну адресу, там його і візьмуть детективи. Але для цього мені конче потрібна ваша згода.

Пан Штам підвівся.

— Облиште ви цю справу, — сказав він занепокоєно. — Навіщо ворушити минуле?

— Ні в якому разі я цього так не облишу, — вимовив адвокат у запалі. — Я піду в поліцію.

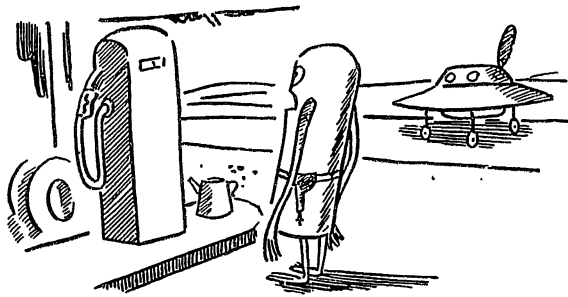
— Ні, ви цього не зробіте! — заперечив пан Штам енергійно.

— Чому б це? — здивувався адвокат.

Пан Штам злякано огледівся.

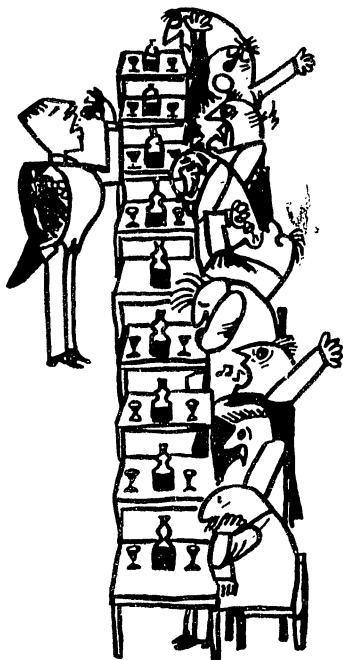
— Не будьте дурнем, пане доктор! Моя дружина і гарна, і мила, і добра, я її люблю, але вона тримає все в своїх руках. Я маю пристойні прибутки, але не можу вибити з неї навіть шилінга. Але ж я не можу ходити без грошей. Отож, пане доктор, я й написав тоді цього першого листа і весь час вона висилала мені щомісяця тисячу шилінгів з моїх же власних грошей.

*З німецької переклала
Неля ЯКИМЕНКО*

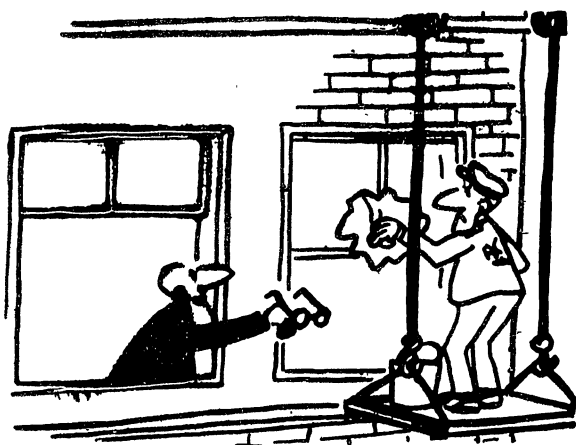

Гість з іншої планети:

— Гей, землянине, вийми пальця з вуха й слухай уважно, що я тобі казатиму!

Як у шахи...

— Не могли б ви почистити й мої окуляри?

ЖАРТИ

НА КОЖНОМУ

КРОЦІ

ЛІКУВАННЯ БЕЗ ВТРАТ

Старий і хворий Вольфганг Гете кілька місяців лікувався на одному з німецьких курортів, приймав тут цілющі ванни, пив з джерел мінеральну воду. Коли Гете вже від'їжджав додому, лікар уважно розпитував великого поета:

— Чи ви всім тут задоволені? Чи не бракує вам чогось?

— Дякую, дякую, — відповів Гете. — У мене все є! Всі хвороби, з якими я прибув сюди, везу з собою назад до Веймара!

ПОМИЛКА

Трістан Бернар, обідаючи якось у ресторані, попросив добродія за сусіднім столиком передати йому попільничку. Той у відповідь буркнув:

— Я вам не кельнер.

— Перепрошую пана, я помилився.

— А хіба ви й справді гадали, що я кельнер?

— Ні, я мислив, що ви джентльмен.

ПОМСТИВСЯ

Німецькі драматурги Макс Гальбе і Франк Ведекінд були досить близькими друзями, але дуже часто сперечалися й дошкуляли один одному. Якось на прем'єрі драми Гальбе «Юність» Франк Ведекінд, сидючи в ложі поруч з автором, показав йому глядача, що спав.

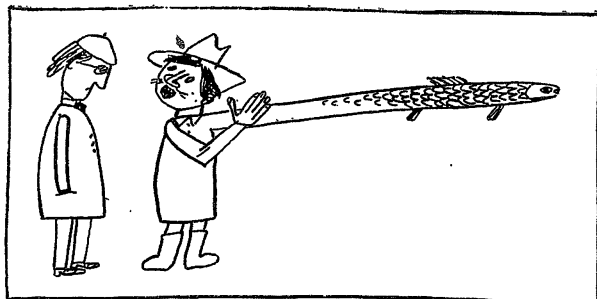
— Дивись, Максе, твоя драма діє немов колискова пісня!

Через деякий час у тому самому театрі відбувалася прем'єра нової драми Ведекінда. І Гальбе пощастило помститися, бо й він помітив у залі одного сплячого глядача.

— О, любий Франк, — зловтішно сказав Макс Гальбе, — ти також пишеш колискові твори!

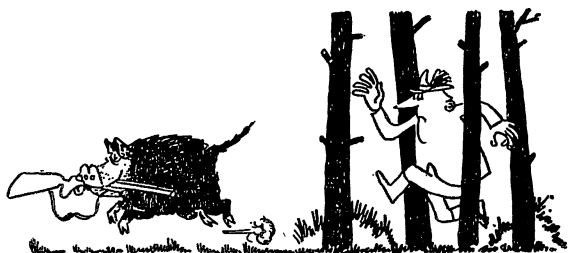
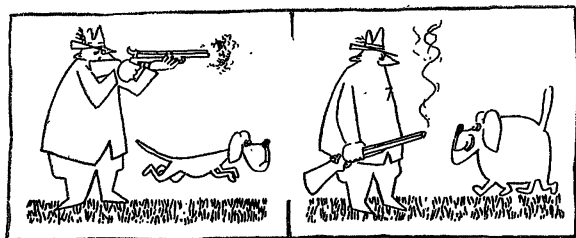
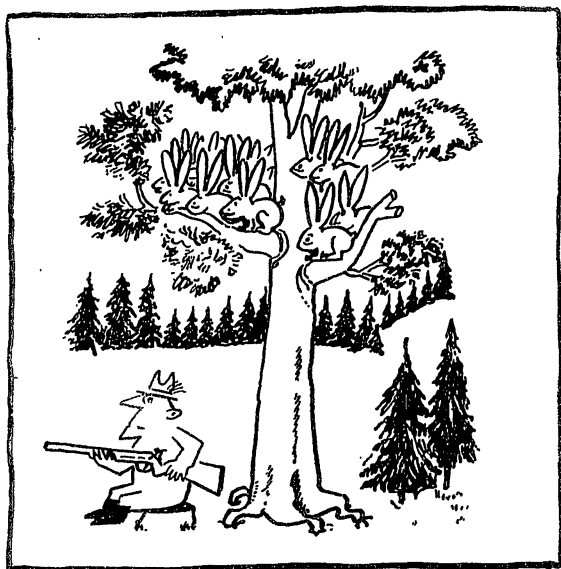
Уважно подивившись з ложі на сплячого, Ведекінд відповів з посмішкою:

— Ні, це ж той самий глядач, що заснув на прем'єрі «Юності». Просто він ще й досі не може прокинутися!

Серед рибалок.

ВИПАДКИ НА ПОЛЮВАННІ

ДИВНІ ЛЮДИ

— Люди дуже дивні, — сказав відомий французький письменник Марсель Памоль. — Скажіть їм, що в космосі є 836432783 зірок, — і вони охоче вам повірять. Але повісьте на лаві табличку з написом «Пофарбовано», і тоді майже кожен перевірить пальцем, чи відповідає це дійсності.

НЕЗДІЙСНЕНА ПОМСТА

Ще навчаючись в університеті Максиміліан Робесп'єр був закоханий в дочку одного французького аристократа.

Коли під час революції ту аристократку засудили до страти, вона, виходячи із зали суду, вигукнула до Робесп'єра:

— Якби я знала, що в майбутньому ви зітнете мені голову, я б одкусила вам хоча б мізниця!

СКРОМНІСТЬ ПРИКРАШАЄ ЛЮДИНУ...

Кореспондент газети спитав англійського актора Рекса Гаррісона, що мав великий успіх у спектаклі «Моя прекрасна леді»:

— Хто на вашу думку є найвидатнішим із сучасних живих акторів?

— Нас є кілька, — спокійно відповів Гаррісон.

ГАБЕН І КІНО

Всесвітньовідомий французький кіноактор Жан Габен у приватному житті захоплюється розведенням скакових коней. Ось фрагмент з інтерв'ю, яке з цього приводу взяв у нього кореспондент журналу «Сіне Мوند»:

— Мабуть, вам доводилося грати найрізноманітніші ролі?

— Так, за винятком духовних осіб і професіональних військових.

— Чи відвідуєте ви кіно або театри?

— Ні. Інколи буваю на скачках, щоб побачити своїх коней, але ніколи не витрачаю часу на кіно.

— Навіть не дивитися свої фільми?

— А я дивлюся їх через десять років по телебаченню.

У СУДІ

— Скажіть, свідок, ви одружений?

— Ні, пане суддя. Я тільки так виглядаю.

МЕМУАРИ

Кишеньковий злодій пише мемуари. Колеги по ремеслу питають здивовано:

— Ти що, думаєш, хто-небудь надрукує? В який спосіб?

— Кишеньковим виданням.

БАЛАСТ

Стара пані, професорка університету, переїздить на нову квартиру. Напакувавши книгами кільканадцять скринь, чекає, поки водій навантажить їх на машину. Той, захвавшись, каже докірливо:

— Хіба не могли ви перелічити усі ці книжки на старій квартирі?..

КВАЛІФІКАЦІЯ

До директора цирку звертається знайомий:

— От не розумію, як отой миршавенький, худий добродій може бути приборкувачем левів?

— Бо вони просто не мають на нього апетиту.

НЕМОЖЛИВО

У паризькій антикварній крамниці покупець роздивляється фігурку із слонової кістки. Крамар набиває ціну:

— То справжня слонова кістка.

— А я переконаний, що це імітація.

— Імітація? Чи пан коли чув, щоб слони мали штучні бивні?!

АДВОКАТ І КЛІЄНТ

Адвокат звертається до клієнта, котрого виправдано в справі крадіжки:

— Чи пан задоволений з моєї оборони?

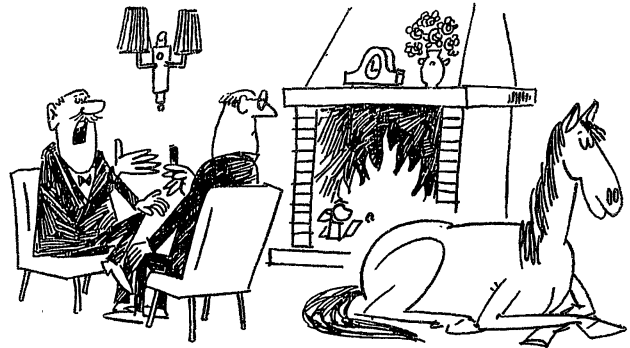
— Так, але коли б я знав, що не винний, то взагалі б одмовився від ваших послуг.

ФІАСКО

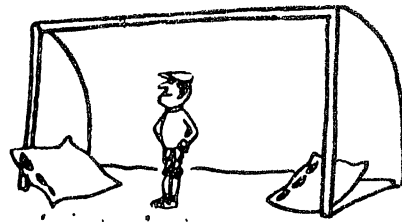
— Наша ідея створити аматорський театр зазнала краху, — скаржиться своєму знайомому один меценат з невеликого французького містечка.

— Чому?

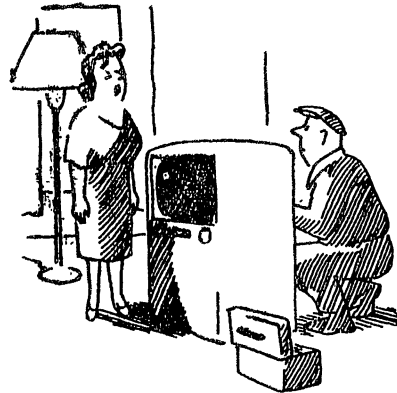
— Бо одна половина мешканців хотіла виступати на сцені, а друга — домагалася пільгових квитків.

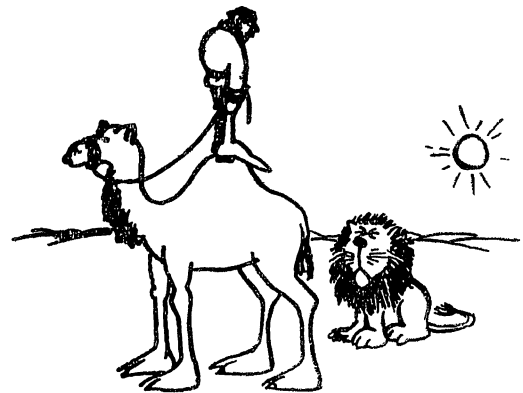
— Дружина хотіла мати вдома кішку, діти — собаку, а я мріяв про папугу. Отож, довелося нам піти на компроміс.

Підготувався.

— Прошу відремонтувати його так, щоб програми були трохи цікавіші.

Без слів.

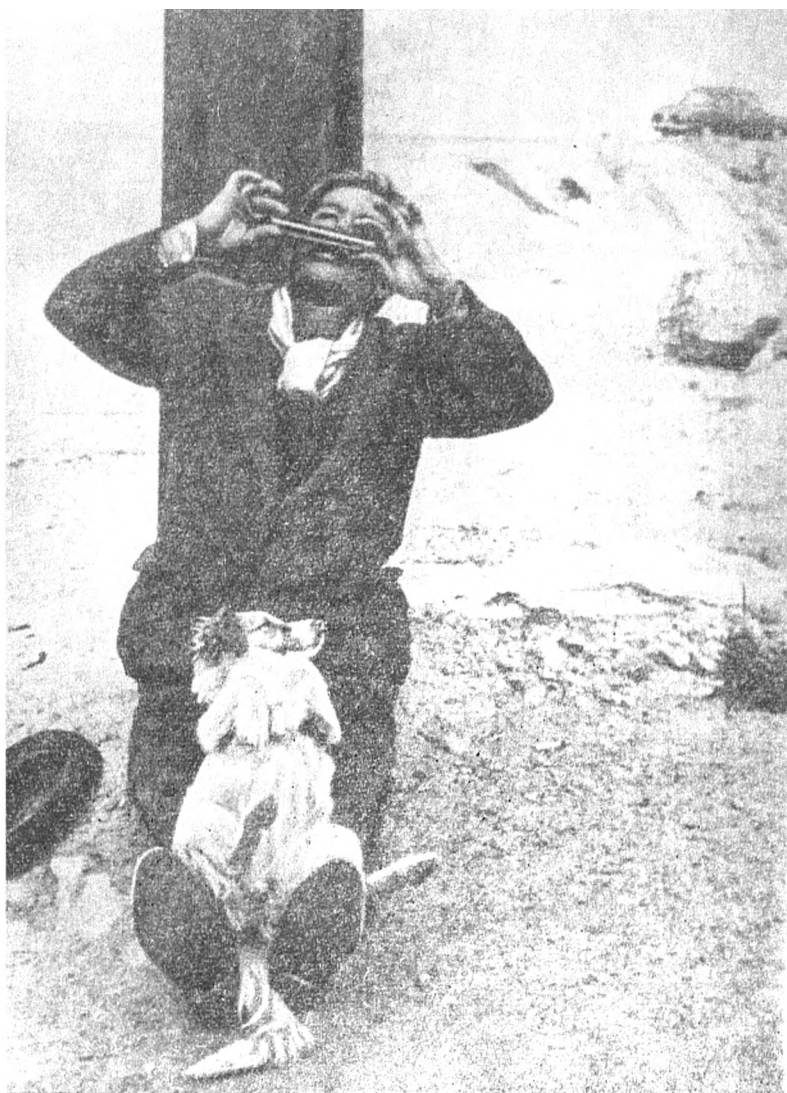
І ТАКЕ БУВАЄ...

Йожеф Тот (Угорщина). Несподіванка.

Роллан Янсон (Швеція). В єдиному строю.

Вернер Кон (ФРН). З серії «Клошари».

Джон Дрісдейл (Англія). Портативний ослик.

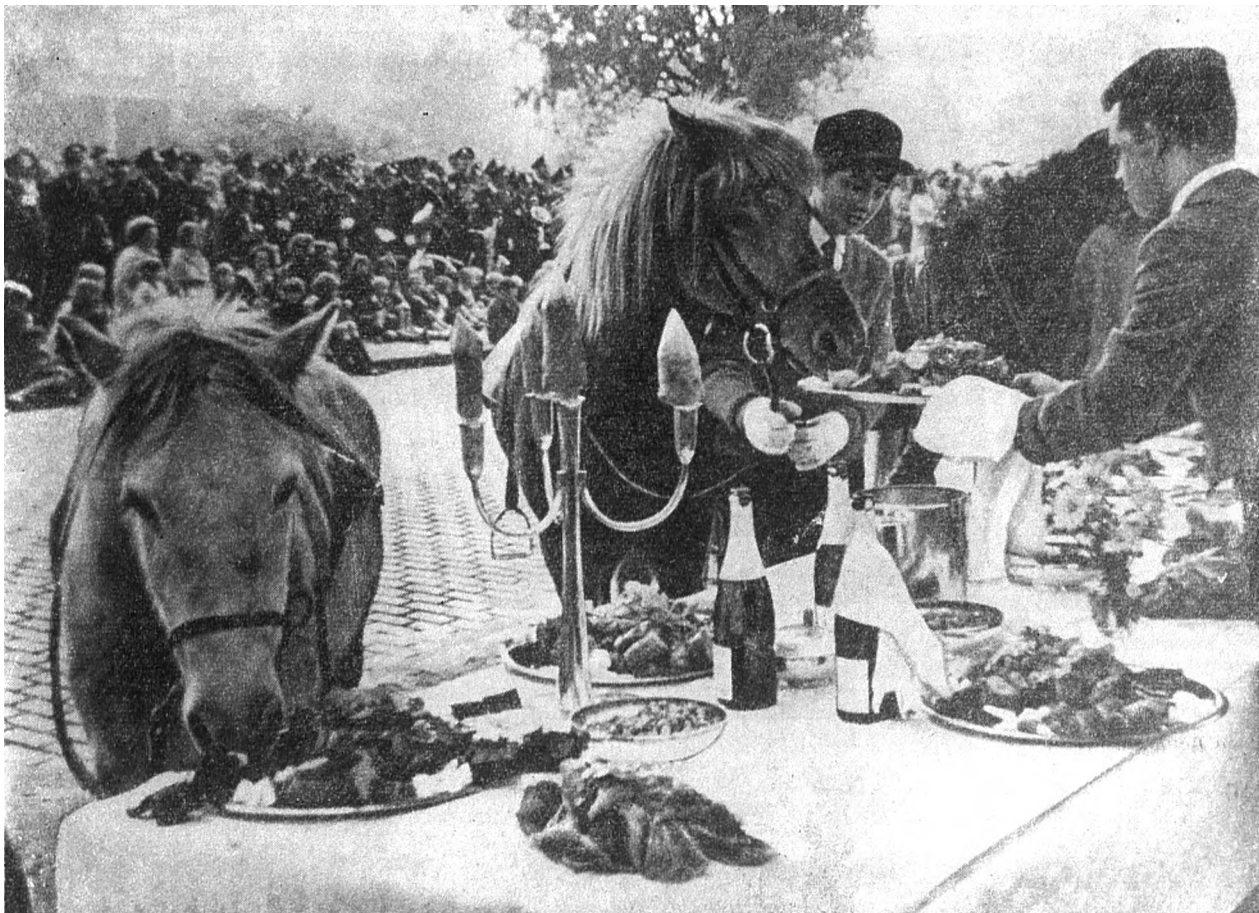

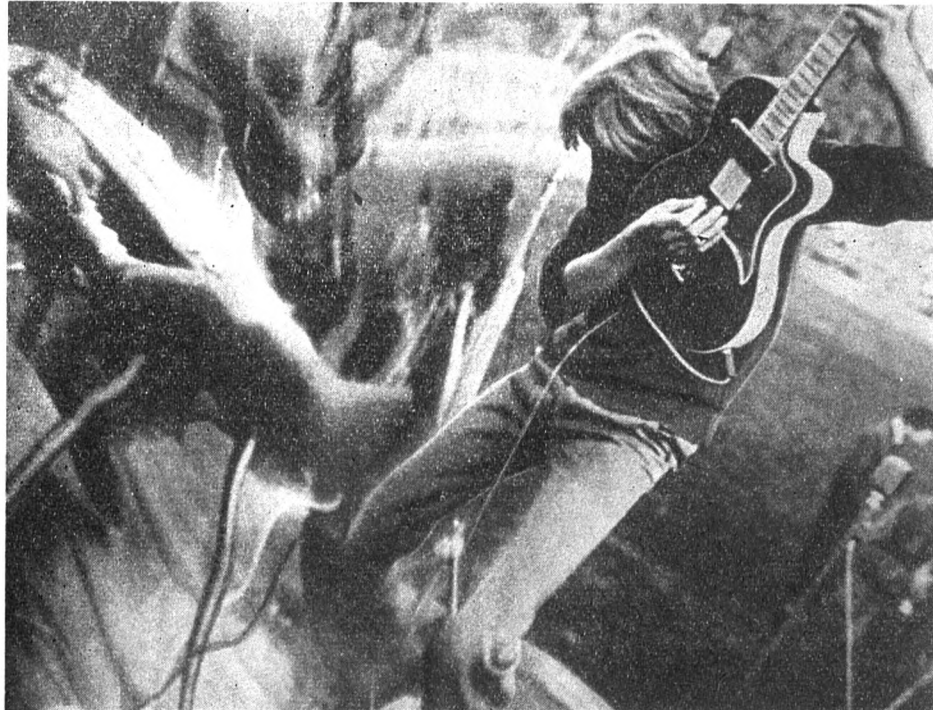
Ференц Берет (Угорщина). Бій.

Альберто Нуньес (Чілі). «Дискусія».
у чилійському парламенті.

Бен ван Меєрендонк (Нідерланди). Святковий обід.

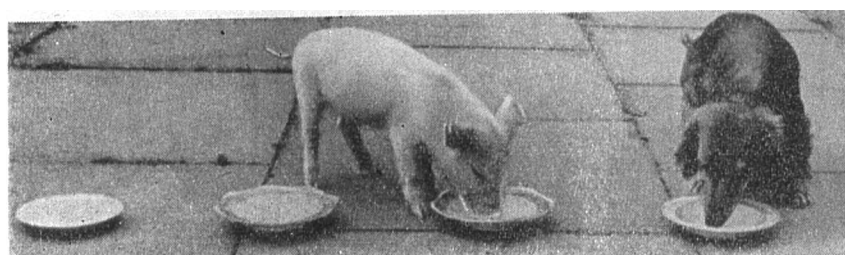
Анджей Ялосінський (Польща). Дикунн.

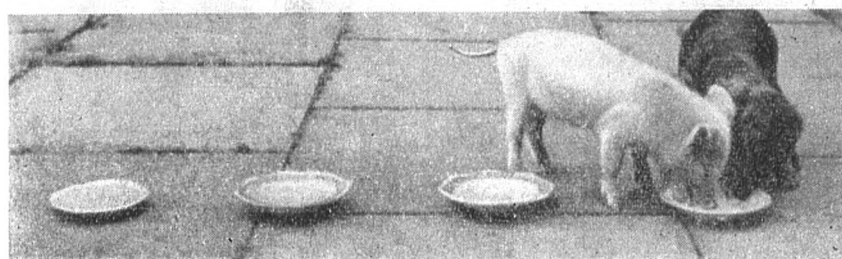
Джон Дойдж (Англія). Ванна.

«Пусти свиню до столу...»

Джон Дойдж (Англія).

ХЛІБ ЩОДЕННИЙ...

Їжа — одна з перших потреб людини. У різних кліматах, у різних природних умовах, пристосовуючись до них, люди освоїли нескінченну різноманітність харчових продуктів, винайшли безліч страв. У той же час сила звички, забобони, безглузді релігійні заборони часто-густо збіднюють харчовий раціон людини. Більшість європейців з жахом подумає про закуску із змії або морського хробака, а ось жителі Південно-Східної Азії й Полінезії готують з них дуже смачні страви. Сотні мільйонів мусульман ні за що не візьмуть в рот жодного шматка свинини чи сала, а численні мільйони індусів швидше вмруть від голоду, ніж з'їдять хоч трохи яловичини — звичайної їжі європейців. Наведені нижче коротенькі розповіді свідчать про велику різноманітність їжі у народів різних країн і континентів.

СЮСЬОКУ І ФУКУСЬОКУ

У японців кожна трапеза складається з двох частин: одна — це «сьюсюку» (головна їжа), а друга — «фукуюсюку» (додаткова). Основна їжа — переважно варений рис, іноді галушки чи локшина. Все це вариться без солі, без жиру, без будь-яких приправ. Японці не вживають при звичайних трапезах ні виделок, ні ложок, а їдять паличками. Поклавши в рот пучку рису чи локшини, їх одразу ж заїдають якимось гострим соусом або солоним фукуюсюку, котрих на столі завжди стоїть кілька. Їжа звичайного японця досить скромна, бідна на білки та жири. Найбільш вживані й дешеві закуски цього виду складаються з квашених овочів — редьки, огірків, ка-

пусти тощо. Їх вмочують в гострий і солоний коричневий соус із соєвих бобів. З них же готують «тофу» — шматочки соєвого сиру і «місо» — коричнювату пасту. Розведена в окропі місо — це звичайний японський суп. На відміну від китайців, котрі жодних продуктів не вживають в сирому вигляді, японці їдять сирими не лише овочі, а й свіжу рибу та іншу морську живність: моллюсків, восьминогів, кальмарів. Звичайно, все це може подаватися й в смаженому, і у вареному вигляді, навіть огірки іноді їдять печеними, та все ж сирі продукти японці люблять понад усе.

У багатьох японських ресторанах і кафе подають «сусі» — котлети, зліплені з трохи прокислого рису, на які кладуть шматочок сирої риби, восьминога, креветки чи загортають їх у солоний листок морської капусти. Під час обідньої перерви або в поїзді японці звичайно купують у рознощика «бен-то» — це фанерна коробочка з перегородками всередині, половина її заповнена холодним рисом, а в інших відділеннях лежать малесенькі шматочки приправ: овочевих маринадів, солоних риб, маленьких гострих пельменів. Хоча Японія посідає перше місце в світі за виловом риби, але більша частина її вивозиться, і на столі простих японців риба буває не так вже й часто. Риба йде у суп, але густої наваристої ухи японці не роблять. Скоріше це прозорий

ріденький бульйон, заварений на тонких стружках сушеної риби або на дуже дрібненьких сушених підсолених рибинах.

В Японії є також багато смачних і своєрідних страв, але вони доступні лише заможним людям. Це «темпура» — шматочки риби, креветок, овочів, политі ріденьким тістом та підсмажені у киплячому маслі. На вугіллі смажать вугрів і маленькі шашлики із курячого м'яса, причому спочатку їх змащують солодкуватим пряним соусом із сої, рисового вина, оцту, цукру і спецій. Такий соус також наливають на сковорідку і готують в ній «набеякі» або «сукіякі» — в киплячий соус кидають тонкі шматочки м'яса, цибулю, соєвий сир, горохову вермішель. Сукіякі готують прямо на столі на маленькій жаровні, смажиться воно дуже швидко, його беруть паличками прямо зі сковорідки й їдять, вмочуючи в жовток. Найкращі сукіякі готують з яловичини, але яловичина в Японії велика розкіш. Прості люди, якщо й їдять м'ясо, то переважно китове. Останнім часом дуже багато вживають тут і китової ковбаси. Будь-яку їжу запивають зеленим теплим чаєм без цукру.

ЧАЙ З САЛОМ І СІЛЛО

Основу харчування монголів становлять молочні продукти і м'ясо; вироби з борошна вживаються зрідка. Асортимент молочних продуктів дуже різноманітний: кілька видів сиру, кисляк, масло, вершки, сметана.

Молоко п'ють лише кип'ячене. Найулюбленіша страва і одночасно почесне пригощення — молочна плівка. Для її отримання свіже молоко довгий час кип'ять на маленькому вогні. Після охолодження молока товстий шар плівки обережно знімають і на широкому дерев'яному тарелі складають таким чином, що масляниста сметаноподібна маса залишається всередині ніздрюватих скоринок. У літню спеку дуже приємно з'їсти кисляку, тому його виготовляють у великій кількості: збирає молоко трохи підігрівати і, зливши в посудину, заквашують спеціальною закваскою. Цю закваску зберігають всю зиму, а навесні подрібнюють і розчиняють в теплом молоці. За старовинним звичаєм монголів, чужим людям цю закваску не дають, одружені сини й дочки можуть отримати її в батьківському домі, але в обмін вони повинні принести молоко.

Дуже поширений кумис, виготовлений з кобилячого, а іноді з верблюжого молока, і молочна горілка, яку женуть з квашеного молока в спеціальних перегонних апаратах.

М'ясо монголи їдять головним чином варене. Розрізавши на шматки, його заливають водою і варять у великій чаші, трохи посоливши, а іноді й зовсім без солі. Бульйон заправляють крупною або локшиною. Найулюбленіша і почесна страва — баранина. Коли ріжуть барана, дотримуються численних традиційних правил (кров не повинна пролитися на землю, м'ясо треба розрізати лише на суглобах, тому що дробити кістки не дозволяється тощо). З крові й кишок барана, домішуючи туди борошно, виготовляють смачну домашню ковбасу, котра вариться разом з м'ясом. Найпривілейованіша частина баранячої туші — голова. Нею частують старого і найбільш шанованого гостя. Особливі звичай і повір'я пов'язані також з баранячою лопаткою: жінка могла їсти м'ясо лопатки, лише отримавши його з рук чоловіка, а чоловік повинен був поділитися м'ясом з лопатки з усіма присутніми мужчинами. Лопатка була ворожебною кісткою і її не можна було тримати в зубах. Смажене м'ясо монголи їдять зрідка. В старовину його смажили, кидаючи на розпечене каміння, а варили, опускаючи розпечене каміння і м'ясо у шкіряну посудину з водою. Влітку заготовляють на зиму великі запаси в'яленого м'яса. Немовлятам дають смоктати шматочок вареного кульмиша.

З борошняних виробів у Монголії відомі прісні коржики, зварені в баранячому жиру шматочки дрібно нарізаного тіста. Улюблена страва — борошно, підсмажене в розтоплених плівках. Ду-

же ситною стравою вважається ячне толокно: його сиплють в гарячий чай з маслом, розмішують, отримують густе тісто, котре й їдять, запиваючи чаєм.

Всі види їжі щедро запивають чаєм, густо завареним і заправленим молоком, маслом або салом і сіллю. Такий напій пропонується кожному гостеві.

СІМСОТ БУТЕРБРОДІВ

Датчани, як правило, їдять чотири рази на день: два рази снідають, обідають й вечеряють. У будні на сніданок і на вечерю подають гарячу їжу, а в обід їдять бутерброди. У святкові дні гарячі страви їдять на обід.

Традиційні буденні страви датчан — це каші: вівсяна, перлова, пшенична, манна та рисова. Одна з найдавніших святкових страв «фледегред». Це пшенична каша на вершках з малиною. На святковому столі датчан обов'язково буде своєрідна ковбаса, начинена рисовою кашею з родзинками.

Важливе місце в меню датчан посідає риба. Найбільшою популярністю користуються дешеві її сорти: оселедець, макрель, зугор, камбала.

Датчани дуже люблять каву. На межі XIX і XX століть цей напій зовсім витіснив чай, який до того дуже широко вживався. У наші дні каву п'ють не лише наприкінці сніданку, обіду чи вечері, але й кілька разів протягом дня. Чашкою кави прийнято пригощати в Данії сусіда, листоношу чи гостя, що зайшов ненадовго.

З алкогольних напоїв більш за все п'ють пиво, віскі й горілку. Місцеві жителі купують пиво в магазинах, селяни варять його з ячменю самі.

Найбільш поширена типова для датчан страва — це бутерброди. Недарма бутерброд в Європі називають «королем» датської кухні. В Данії нараховується до семи різних різноманітних видів бутербродів. Найпростіший з них — кусень хліба, намащений маслом. Найскладніший має назву «улюблений бутерброд Ганса Христіана Андерсена». Це «багатоповерхо-

вий» бутерброд, що складається з кількох шарів бекону, помідорів, ліверного паштету, холодцю і білої редьки, розділених шматочками хліба. В багатьох містах Данії працюють продовольчі магазини, котрі спеціалізуються виключно на продажу бутербродів. Стандартні бутерброди — «шкільний», «туристський», «спортивний» та інші — продаються у вуличних кіосках. «Бутербродний нахил» має один з найвідоміших ресторанів Копенгагена «Оскар Давідсен». Цей ресторан настільки популярний, що навіть отримує замовлення з-за кордону. Наприклад, приготовані в ресторані бутерброди рейсовим літаком доставляються до Нью-Йорка, звідки замовляють по телефону.

«ПЕРЕМИР'Я З ГОЛОДОМ»

Майже кожна область Італії славиться якою-небудь стравою, характерною лише для неї. П'ємонтці, наприклад, дуже люблять так звані «аньєлотті» (янголятка) — квадратні пельмені, начинені фаршем з телятини і овочів. Лігурія відома своїми великими млинцями з сочевичної муки — «фаріната». Емілія ушлавилася на всю країну своїми жирними стравами і великою кількістю сортів ковбас. Можна перерахувати ще чимало страв, традиційних для тих чи інших місцевостей Італії. Але при всій різноманітності в харчуванні жителів окремих областей країни, в харчовому режимі й асортименті страв є багато спільного для всієї країни.

Сніданок у італійців звичайно дуже легкий. В селі він, як правило, складається з хліба і сиру, в місті — з чашки чорної кави з невеличкою булочкою. Чимало міських жителів не снідають вдома, а нашвидкуруч випивають каву в якомусь кафе по дорозі на роботу.

Оскільки обідати італійцям, що працюють, доводиться лише після трудового дня, вони люблять і вдень «перехопити» щось на вулиці чи в кафе. Великою популярністю в таких випадках користу-

ються так звані «піцци». Піцца — це кругла булка з поглибленнями, які заповнюються маслом, сиром, шинкою, томатним соусом, рибою тощо. В кожній області існує своя традиційна начинка. Піцца — ситна, важка (вона довго перетравлюється) і недорога їжа. За всі ці якості італійці, відомі своїм почуттям гумору, жартівливо називають піццу «перемир'ям з голодом».

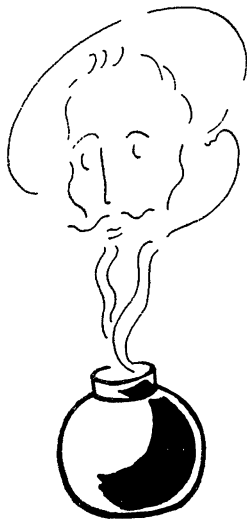
Обід повинен бути ситним (коли, звичайно, дозволяють кошти). Спочатку подається закуска, потім перша страва (по-італійському «мінестра»), потім друга страва обов'язково фрукти й вино.

Найбільш поширена мінестра — страви з макаронних виробів. Всі вони називаються «паста». Однак самі макаронні вироби в Італії дуже різноманітні. Загальна їхня назва — «маккероні». Різні види макаронів мають власні назви. Дрібні макарони, схожі на нашу локшину, називаються «вермічеллі», довгі без отвору — «спагетті». Короткі макарони з отвором — це «букатіні».

Вечеря італійців складається переважно з холодних страв — вінегрету, салату, помідорів, сиру. Сир в Італії дуже люблять, і в магазинах можна побачити численні його сорти — несолений сир «рікотто», сир з молока буйволиць — «модзарелла», солоний сухий сир з овечого молока — «пекоріно» тощо.

В багатьох областях країни на обідньому столі часто присутні так звані «фрутті ді маре» — «морські фрукти». Це збірна назва для креветок, морських помідорів і різних молюсків. З них готують різноманітні страви, головним чином соуси й супи, які дуже смакують італійцям, але не виликають захоплення у іноземців.

що їв Дон-Кіхот?

Читач, котрий захоче довідатися, що таке знаменита «олья», яка разом з іншими нехитрими стравами

поглинала три чверті прибутків бідного Дон-Кіхота Ламанчського, повинен буде засвоїти для початку, що «олья» по-іспанськи значить «горщик». Цю страву ще називають «косідо». Спочатку беруть шматок м'яса, шинки, копченої ковбаси, сала, турецьких бобів, капусти, цибулі, часнику, перцю та шафрану і все це відварюють в одному бульйоні, кладучи спочатку більш тверді, а потім м'якіші продукти. Коли «олья» звариться, м'ясо і овочі виймають, розкладають їх на окремі тарілки й подають на друге, а наваристий гострий бульйон заправляють локшиною або рисом і подають на перше.

Іноді косідо готують з тих самих продуктів, але спершу все нарізають, смажать, а потім довго запікають в горщику. Тоді отримують одну, але дуже ситну страву. Готують все це на маслиновій олії, як і взагалі всі страви національної іспанської кухні.

Косідо, яке в різних провінціях готують з деякими варіаціями (в Андалузії з фруктами, в Арагоні із свіжим перцем тощо), немовби увібрало в себе всю історію іспанської кулінарії. Сало і м'ясо — улюблена їжа стародавніх жителів країни — іберів. Маслинова олія, цибуля і часник — подарунком греків і римлян. Араби дали заправу з рису, перцю й шафрану.

Арабам зобов'язані іспанці й помаранчами, цитринами, мандаринами, гранатами, цукровою тростиною й мигдалем, плантації яких розкинулися в іспанському Леванті.

Іспанію неможливо уявити собі без виноградного вина, яке тут п'ють з такою ж буденністю, як і воду. Виноград — це дар греків-колоністів, що заселили береги Піренейського півострову в VII—VI столітті до нашої ери. Вони ж навчили іберійців їсти маслини, котрих тепер поглинається в Іспанії незліченна кількість.

Але іспанці не лише поглинають гастрономічні дари. Вони й самі познайомили світ з багатьма смачними речами.

Бульйон «консумадо», приготований з відвару м'яса і овочів, поширився по всьому світу під французькою назвою «консоме». Соус «майонез», збитий з маслинової олії, яйця, оцту та гірчиці, також прийшов у Європу з Іспанії. Його назва пов'язана з містом Майон на острові Менорка (Балеарські острови). Валенсійські охолоджувальні напої з помаранчі та цитрин відомі тепер як оранжади та лимонади, а оршади теж вперше приготували у Валенсії з мигдалю і горішків чифас.

«СМЕРТНИЙ ГРІХ»

Греки й турки, що населяють Кіпр, дуже відрізняються один від одного не лише за своїми звичаями, обрядами, релігією та всім життєвим устроєм. Помітну різницю можна спостерігати і в традиційній їжі цих двох народів. Особливо вона велика в сільських місцевостях.

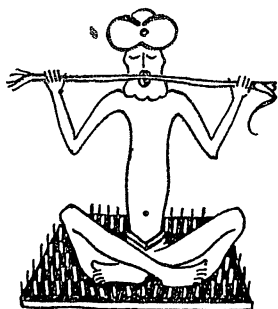
У грецьких селах їжа переважно рослинна. Дуже поширені страви з квасолі, картоплі, солодкого перцю, стручкової квасолі, баклажанів. Популярна перша страва — рисовий суп, заправлений яєчним жовтком і соком цитрини. Друга страва — переважно каша з пшеничної мукки. З м'яса греки їдять лише свинину і баранину, з яких виготовляють також сосиски та ковбаси. На різдво сосиски подають змочені у вині. Яловичину вживають зрідка, а в деяких місцях і зовсім не їдять, тому що забивати волів — робочу роботу — за уявленнями грецьких селян — «смертний гріх».

Греки дуже люблять молоко, молочні продукти, сир. Дуже популярний у них напій, так званий «огур», щось на зразок нашого кефіру.

В турецьких селах найпоширеніша страва — «казурша». Вона готується з м'яса, що зберігається в глеках з вузькою шийкою. Дуже подобається кіпрським туркам пилав з подрібленої пшениці, присмачений рослинною олією й цибулею. Їдять вони й юшку з локшини та овочів.

Як і у греків, значне місце в харчовому раціоні турецьких селян посідають молочні страви. З йогурта роблять щось на зразок холоднику. Ця страва, звичайно присмачена прованською олією, називається «джаджик».

У містах Кіпру національні відмінності в їжі греків і турків майже не помітні. Греки, наприклад, їдять турецький пилав і турецькі солодощі; улюблений напій городян — турецька кава. А на столі у турків часто з'являються грецькі національні страви.

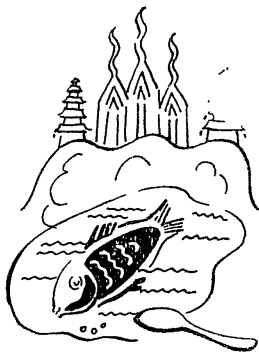

Повсякденна їжа індусів дуже проста, вона переважно рослинна. Релігійні закони і стародавні звичаї забороняють їм вживати м'ясо. Чим вища каста, тим суворіше дотримуються цих заборон. Особливо це стосується м'яса корови; корова вважається в Індії священною твариною. В зв'язку з цим цікаво відзначити, що топлоне масло (гхі) з молока корів править за чисто ритуальний продукт, що має властивості «очищати» ту їжу, в яку його домішують.

Хліб у нашому розумінні індуси не вживають. Вони смажать чи печуть коржі: роти, чапати, пурі. Вранці вони звичайно їдять такі коржички, запиваючи їх кисляком. Обід буває більш ситним: варять рідку кашу, до якої подається підлива каррі з різними присмаками з бобових, картоплі та овочів. У деяких районах Індії їдять переважно рис. Індуси не користуються кувертами — варений рис беруть пальцями, зліплюють з нього маленькі кульки, які вмочують у соус з прянощів. Найбільш улюблена індійська присмака складається з розтертого кореня куркуми, імбиру, чорного перцю й паприки. У заможніших родинах з рису готують пулао (пилава); варять його з бобовими, овочами, іноді присмачують м'ясом або рибою.

Індуси люблять солодощі, без них їм і свято не свято. Улюблена святкова страва — чіні — зацукрована стеблина тростини, завтовшки в палець, завдовжки в кілька метрів. На свято дівалі цілі вози цих стеблин розкупувають за одну мить. Солодкі страви готують з квасолі з маслом і цукром (ця страва називається баббатту), з пшениці, засмаженої особливим чином з цукром (соджаппаму), з рису з молоком і цукром (поясаму) тощо. Ці солодощі прикрашають кольоровою фольгою і в святкові дні продають скрізь.

З напоїв поширені лише фруктові води і соки: з цукрової тростини, манго, помаранчі, цитрини тощо. Майже скрізь в Індії вгамовують спрагу соком кокосового горіха. Алкогольні напої не популярні — «сухий» закон, що накладає своє «витверезне» вето навіть на рисове пиво, поширений майже в усіх штатах Індії.

Коли кажуть про їжу народів Камбоджі, перш за все, називають рис. Але казати про рис — це означає нічого не сказати про їжу камбоджійців. Камбоджа багата на найвишуканіші продукти харчування: рис і рибу, фрукти і спеції, різноманітні дари флори і

фауни. Мальовниче видовище являють собою ринки столиці Пном-Пеня. Рано-вранці, коли ще промені сонця не досягли землі, носильники несуть сюди мішки з рисом, корзини з рибою, ананасами, бананами, кокосовими горіхами, грейпфрутами і помаранчами, цукровою тростиною й багатьма іншими фруктами тропіків, назви котрих європейці не встигли ще перекласти на свої мови.

Камбоджійці винахідливі в соусах і присмаках до найрізноманітніших страв. Але в особливій пошані тут рис і риба. Риба вживається в найфантастичніших видах, без соусу і під соусом, а також як начинка до пирогів — фаак. Селяни ловлять рибу і в річках, і в озерах, і на рисових полях, і в струмках, що дзюрчать поряд з будинками. Величезне джерело риби — озеро Тонле-Сап у центрі Камбоджі.

Зазираємо на ринок у Пном-Пені. Тут біля маленьких жаровень можна з'їсти креветок і рибу, рибні супи, густо присмачені пекучим червоним перцем, м'ятою та іншими травами. Можна покуштувати вишукану страву — куряче м'ясо, приготоване з насінням лотосу і арахісом. Люблять тут і страви з парового рису з приправою прахок, що являє собою засолену по-особливому рибу.

Після жнив до озера Тонле-Сап тягнуться обози селян на одноосових підводах, запряжені волами. Це — своєрідні чумацькі обози, тільки їдуть вони по рибу. Навантажені рисом, обози розтягуються іноді на цілі кілометри. У рибальських селищах, розташованих по берегах озера, рис міняють на дрібну рибу. Жінки чистять її, і з сіллю закладають в глиняні глечи. Вечорами біля підвод з піднятими голоблями лунають пісні. За кілька днів обози, навантажені рибною пастою — прахоком, один по одному вирушають до своїх сіл.

КАЛЕЙДОСКОП

ВСЕСВІТУ

З ГЕНЕРАЛЬСЬКИМИ ПОГОНАМИ — НА ТОЙ СВІТ. Уряд Таїланду — одного із союзників Сполучених Штатів по агресії у В'єтнамі — видав розпорядження, за яким військовослужбовці, які загинуть у В'єтнамі, посмертно дістають чергове військове зван-

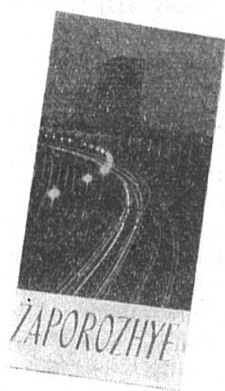
ня. Один таїландський полковник, убитий в Сайгоні, вже був похований у мундирі генерала. На думку таїландського військового командування, нове розпорядження нібито здатне заохотити солдатів та офіцерів їхати воювати у В'єтнам.

ПОЕЗІЯ У БЛЯШАНКАХ. Один американський видавець вигадав новинку: книги у вигляді... консервів! Звичайні бляшанки з яскравими етикетками містять ар-

кушки паперу, на яких надруковано вірші, короткі оповідання тощо. У рекламних проспектах написано: «Наші книжки-консерви дуже зручні в дорозі. Прочитавши їх, можна кинути, як це звичайно роблять із порожніми бляшанками».

«Зважаючи на рівень літератури у бляшанках, — написав з приводу цього відомий американський критик Майкл Гаррісон, — саме так і слід з нею поводитися».

ВИДАВНИЦТВО «МИСТЕЦТВО» — ІНОЗЕМНИМ ЧИТАЧАМ

Уже два роки в планах видавництва «Мистецтво» помітне місце посідає література іноземними мовами, розрахована, головним чином, на десятки тисяч зарубіжних туристів, які щороку приїждять на Україну, щоб ознайомитися з нашою республікою, її історичними й мистецькими пам'ятками, музеями і театрами, визначними місцями і курортами.

В 1966 році при видавництві «Мистецтво» була створена спеціальна редакція. Першочерговим завданням її була підготовка туристсько-красознавчих видань про Україну. Як завдання другого плану визначалась підготовка видань про українське мистецтво, а також перекладів з української художньої літератури.

За минулі два роки редакція підготувала і випустила в світ чимало видань, які можна вважати помітним внеском у справу ознайомлення іноземців з життям Радянської України. Про роботу редакції можуть свідчити насамперед цифри: якщо в 1966 році у видавництві «Мистецтво» вийшло близько 20 видань іноземними мовами, то в минулому році їх було вже 42, а на 1968 рік планується 77 назв.

Першими ластівками, що вилетіли з нової редакції в 1966 р., були листівки з портретом Івана Франка і віршем «Вічний революціонер» українською, російською, англійською, французькою, іспанською і німецькою мовами. Решта видань за цей час майже повністю належить до розряду літератури, що зветься туристською. Це невеликі за обсягом фотоальбоми, буклети і брошури із стислим текстом, великою кількістю довідкового матеріалу, багатьма ілюстраціями. Ми бачимо тут путівники, фотонариси про окремі сторони життя республіки, фотоальбоми по містах України, видання, присвячені визначним курортам, архітектурно-мистецьким пам'яткам, заповідникам, музеям, фотонариси про славних письменників і визначних людей УРСР, фотокалендарі та спеціальні довідкові видання для міжнародних виставок і конгресів за участю УРСР.

Всі ці видання випускаються на чотирьох найпоширеніших іноземних мовах — англійській, французькій, іспанській та німецькій. В окремих виданнях 1968 року плануються також тексти угорською, чеською, польською, словацькою та ру-

мунською мовами. Часто видавництво об'єднує в одному виданні по дві мови — одну іноземну з українською чи російською або ж подає одразу п'ять чи шість мов в одному виданні.

В процесі роботи над перекладами ми вже з перших місяців зустрілися з серйозними термінологічними та іншими мовно-теоретичними питаннями. Так, через відсутність в повоєнні десятиріччя традиції таких перекладів виплило питання про транслітерацію власних назв на території УРСР. І хоч дехто з перекладачів спершу і вагався давати, наприклад, замість звичного в іноземному тексті Dnieper, Lvov новий варіант Dnipro, Lviv, однак за деякий час з допомогою науковців і письменників питання було вирішене в єдино вірний спосіб: власні назви, що стосуються УРСР, повинні транслітеруватися за їх українським фонетичним звучанням.

Одним із найважливіших видань для іноземців, які вже здійснені «Мистецтвом», слід вважати невеликий фотонарис путівникового типу «Познайомтеся з Україною». Мета його — дати сконденсований виклад основних відомостей про Українську Радянську Соціалістичну Республіку.

Цей малоформатний багатоілюстрований нарис може служити корисним довідково-інформаційним матеріалом для поширення за кордоном під час різних виставок, ярмарків та інших заходів за участю Української РСР, його зможуть використовувати постійні представ-

ництва УРСР при ООН, ЮНЕСКО та інших міжнародних організаціях, а також численні українські туристи, які виїжджають за кордон і беруть для подарунку сувеніри з Батьківщини. В той же час це видання можна з успіхом пропонувати для продажу іноземним туристам, що прибувають на Україну. Видавництво має намір регулярно випускати цей фотонарис. У 1966 і 1967 роках уже вийшли в світ два видання різними мовами, зараз ми працюємо над третім.

Спеціально для потреб Радянського павільйону на Всесвітній виставці в Монреалі видавництво випустило чотири цікавих ілюстрованих видання різними мовами: «Людина з України», «Театральне мистецтво України», «Кіномистецтво України» та «Де, коли, як ми відпочиваємо». Всі вони просякнуті думками про торжество ленінської національної політики на Україні, розповідають про розвиток національної культури, про участь трудящих в управлінні державою, про підвищення добробуту радянських людей. Серед багатьох тисяч представників української трудової еміграції, що відвідали Радянський павільйон, ці наші видання мали великий успіх.

Нарис «Людина з України» — це розповідь журналіста про кількох сучасних українців: керівника знаменитого ансамблю танцю, сталевара з «Дніпро-спецсталі», всесвітньовідомого академіка, пенсіонера — громадського заступника голови міськради в курортному місті, жінку-

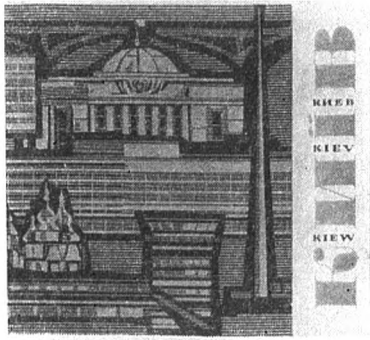
пілота величезного «ІЛ-14». У цих п'яти портретах, як у краплині води, відбивається життя всього 46-мільйонного українського народу — творця й героя, — його колосальне зростання за роки Радянської влади.

Фотонариси «Театральне мистецтво України» і «Кіномистецтво України» — як це видно вже з самих назв — розповідають про сьогоднішній день українського кіно й театру, дають найзагальніше уявлення про здобутки й проблеми у цих видах мистецтва на Україні.

Цікавим і привабливим вийшов фотонарис «Де, коли, як ми відпочиваємо» — про відомі на весь світ курорти Карпат і Криму, про розкидані по всій Україні санаторії, пансіонати, туристські бази та інші місця відпочинку, про перспективи розвитку нових курортів типу Кароліно-Бугазу під Одесою та інших. У іноземних гостей України цей маленький альбом користується заслуженою популярністю.

Серед випущених видань є й путівники в повному розумінні слова: «Київ зустрічає гостей» та інші. У першому з них видавництво знайшло вдалий варіант поєднання численних фотоілюстрацій та мальованих планів-схем із текстовим довідково-інформативним матеріалом про столицю Української РСР.

Якщо ми й не створили ще ідеального типу путівника, що повністю відповідав би профілю видавництва «Мистецтво», то саме «Київ запрошує гостей», на мою думку, поки що і наближається до такого путівника.

Друге із згаданих вище видань — це науково-популярний путівник по знаменитій заповідній зоні Академії Наук УРСР за 18 кілометрів від Мелітополя, відомий під назвою Кам'яна могила. Це величезне природне нагромодження каменю серед безмежного південноукраїнського степу використовувалось з культовою метою скотарсько-землеробським населенням Приазов'я в часи неоліту, мідного й бронзового віків. У численних гротах до наших днів збереглося безліч стародавніх наскельних малюнків — зображень диких і свійських тварин, колісниць, відбитків людських ступнів, рук та інших петрогліфів, що є цінним джерелом для вивчення мистецтва, побуту й вірувань первісного населення.

Як це не дивно, наш путівник по цій унікальній з унікальних пам'яток — перше видання, розраховане на масового читача. З цього погляду треба згадати, що хоч приплив іноземних туристів до Радянського Союзу за останні роки невинно збільшується, об'єм «туристської індустрії» все ще нижчий за наші можливості. Радянська Україна, чия земля зберігає незліченні археологічно-історичні скарби (як, скажімо, Кам'яна могила, що міститься за 2 кілометри від жвавої автостради Москва—Ялта і яку, незважаючи на це, відвідують одиниці), могла б прийняти значно більшу кількість іноземних туристів, задовольнивши інтереси найвимогливіших знавців історії та мистецтва. І саме добре складені, насичені багатим фактичним і науковим матеріалом путівники можуть, з од-

ного боку, розповісти іноземним туристам про місця, що їх вони відвідують, а з другого — залучити до подорожей на Україну нові тисячі гостей.

Основним видом туристських видань є у нас поки що малоформатний фотонарис, що тяжіє до невеликого фотоальбома. Текст тут займає підпорядковане ілюстративному матеріалу місце. Серед таких видань — «Велика Ялта» — з текстовками на шести мовах, кілька фотобуклетів про заповідники Софія Київська і Києво-Печерська лавра, про Херсон і Запоріжжя та інші.

З окремих видань, які вже побачили світ, можна назвати фотоброшуру до 110-річчя з дня народження та 50-річчя з дня смерті Івана Франка — «Великий каменяр» та невеличкий фотонарис про Канівський музей-заповідник Тарасова гора, — кожне видання у кількох мовних варіантах.

Випустили ми також фотокалендарі на 1968 рік «Київ» і «Мальовнича Україна» та комплект настінних фотокартин під такою ж назвою з текстовками англійською мовою, брошуру «Преса Радянської України» для виставки радянської книги в Югославії (теж англійською мовою) та ін. До великого ювілейного фотоальбома «Радянська Україна» видавництво надрукувало спеціальну текстову вкладку англійською, французькою, німецькою та іспанською мовами, а також на мовах усіх союзних республік СРСР.

Огляд видань «Мистецтва» іноземними мовами буде неповним, якщо не згадати про поштові листівки. За останні два роки у нас вийшла ціла низка комплектів і чимало окремих листівок, де поряд з текстовками українською й російською мовами представлені іноземні (англійська або ж англійська, французька, іспанська і німецька мови разом). Це, в першу чергу, фотолістівки по великих містах України (комплекти «Київ», «Харків», «Одеса», «Львів» та ін.), комплекти «Україна»,

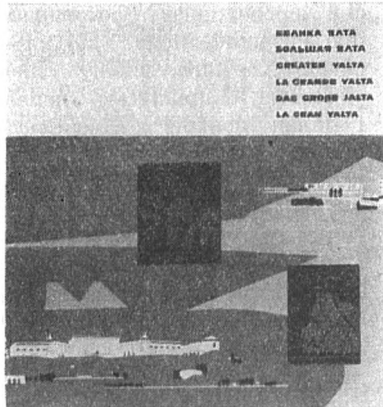
«Пам'ятки архітектури України», «Українська народна іграшка», «Ми йдемо по землі» — художні репродукції творів дітей, вихованців художніх студій при палацах піонерів України, сувенірні листівки з використанням етнографічних елементів, фольклорної символіки, тощо.

В цьому й наступному роках видавництво планує дати путівники по Львову, Ужгороду, Одесі й Херсону, низку фотонарисів про визначні місця України — острів Хортицю, площу Ринок у Львові, Кирилівську церкву і Палац піонерів у Києві, старовинну архітектуру Чернігова, дерев'яні храми Закарпаття та ін. Вийдуть у світ ілюстровані нариси про Г. Ф. Квітку-Основої-Яненку та І. С. Нечуя-Левицького, чий ювілей відзначатимуться за рішенням ЮНЕСКО в усьому світі.

Ілюстрованими фотовиданнями туристського напрямку і листівками, безперечно, не вичерпуються завдання по випуску літератури іноземними мовами, які стоять перед видавництвом «Мистецтво».

В наш час бурхливого розвитку міжнародних культурних і економічних зв'язків, активного обміну інформацією між країнами, особливо відчувається

браку широкої постійної інформації за кордоном про Радянську Україну. Ось характерний діалог між українським письменником, що подорожує в 1967 р. по США, і культурним представником західного світу з університетською освітою:

«Я не був у Європі вже два роки... Я американець, — сказав мій сусід, — просто вчився в Оксфорді... Ви звідки?» — «З України, — я продовжував дивитися у вікно, — з України. Це далеко». — «А де Україна? — мій сусід з оксфордським дипломом гарячково згадував. — Це в Росії?» — «Ні. Це в Радянському Союзі. Як і Росія». Сусід ненадовго замовкнув. Потім глянув у мій ілюмінатор: «Ви не сердьтеся. Ми тут, у Штатах, ще не помічаємо часом народів, менших за п'ятдесят мільйонів»...¹

Якщо саме поняття України лишається в більшості зарубіжних країн досить туманним, то з тим більшою підставою можна це сказати про українську літературу, мистецтво, науку.

¹ В. Коротич. Дні та кроки. «Вітчизна», 1967, № 12, стор. 165—166.

Відомості про духовне життя українського народу поширюються за кордоном дуже слабо. Крім країн соціалістичного табору, художні твори української літератури видаються надзвичайно рідко і випадково. Так, чи не єдиною книгою українського письменника, яка вийшла за повоєнні роки в Японії, країні, яка займає 4—5 місце в світі за кількістю перекладів, є науково-фантастичний роман В. Владка «Аргонавти всесвіту».

Ще гірше складається справа з синтетичними інформативними працями про окремі аспекти життя Радянської України — її історію, географію, мистецтво, літературу, науку, економіку. Таких солідних видань іноземними мовами немає взагалі!

Саме ця обставина і висунула перед нами ряд нових складних завдань. Перш за все, необхідно було приступити до підготовки перекладів з української художньої літератури. Розуміючи, що здійснення цього завдання бодай у найскромніших масштабах розтягнеться не на один десяток років, видавництво розробило орієнтовний план роботи над найвідомішими творами визначних українських письменників — класиків і наших сучасників, — намітило до видання низку збірок і антологій.

Роблячи перші кроки у цьому напрямі, видавництво «Ми-

стецтво» вже підготувало до випуску в 1968 році кілька книжок. Це буде, перш за все, славнозвісна Франкова поема «Мойсей», що вийде українською й німецькою мовами, оформлена гравюрами Г. Зубковського. Німецький переклад поеми зробив письменник і перекладач Йона Грубер. В оригінальному сувенірному виданні вийдуть англійською і українською мовами дві невеликі книжечки з віршами Дмитра Павличка і Івана Драча, перекладеними групою літераторів з України та з-за кордону. Нарешті, будуть випущені в ілюстрованому виданні для дітей англійською й іспанською мовами народні казки «Івасик-Телесик» і «Кирило Кожум'яка» (англійський переклад Івана Віра, іспанський — Івана Борисюка).

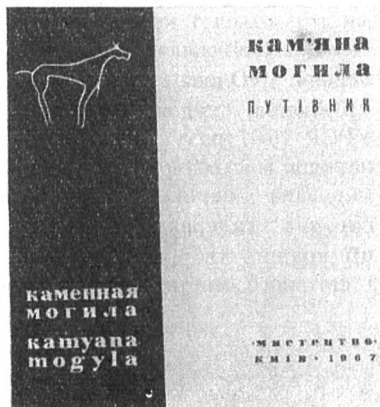
Видання, намічені до випуску в 1968 р., та кілька нових з плану 1969 р. («У катакомбах» Лесі Українки німецькою та французькою мовами, збірка «Двадцять українських оповідань» англійською та іспанською мовами, кілька казок французькою та німецькою) — це, звичайно, краплина в морі, перша проба сил у цій важливій справі. В залежності від того, як пощастить нам видати ці книги, на якому мовному й поліграфічному рівні, в залежності

від того, як вони будуть реалізовані і який матимуть успіх, — ми будуватимемо свої далішні плани.

Другий, не менш важливий аспект видання літератури іноземними мовами на Україні — це підготовка сконденсованих, узагальнених книг про історію, географію, економіку, культуру, мистецтво, науку, освіту нашої республіки, про найрізноманітніші галузі життя й діяльності українського народу, про його внесок у всесвітню скарбницю культури, науки, техніки.

З великою приємністю можемо ми відзначити, що видавництво УРЕ готує англійський переклад 17 тома «Української Радянської Енциклопедії», повністю присвяченого Українській РСР. Вихід у світ цієї капітальної праці дасть до рук усім, хто цікавиться життям нашої республіки, безцінний довідковий матеріал і, очевидно, багато де в чому допоможе встановленню за межами нашої Батьківщини правильного погляду на Україну, яка все ще залишається для багатьох terra incognita.

З планів нашого видавництва можна назвати такі книги узагальнено-оглядового характеру, як «Нариси з історії українського мистецтва» і «Нариси з історії української музики». Вже в наступному році ми випустимо в світ англійською мовою книгу члена-кореспондента АН УРСР Є. С. Шаблювського «Шляхи розвитку українського письменства», в якій дається стислий огляд розвитку української літератури за останні 200 років.

Окремим напрямком нашої роботи в галузі підготовки літератури іноземними мовами є випуск видань, що безпосередньо стосуються мистецтва. Наше видавництво має чітко окреслений мистецький профіль, і тому, природно, багато уваги ми приділяємо художнім альбомам з творами окремих художників, скульпторів і графіків, альбомам по художніх виставках і музеях, тематичним альбомам по жанрах і періодах українського мистецтва, а також книгам про історію, теорію і практику українського мистецтва — образотворчого, театрального, кінематографічного.

Про те, з яким інтересом сприймають такі видання за кордоном, свідчать два листи Рокуелла Кента, які в лютому цього року були передані нам з Українського товариства дружби й культурних зв'язків з зарубіжними країнами. Ось що пише один з найвидатніших митців ХХ ст. про наші альбоми 1967 року — «Художники України — народу» і «Українське народне мистецтво. Том IV. Живопис»:

«Одержавши тільки вчора розкішний альбом «Художники України — народу» і «перечитавши» його з любов'ю декілька разів від дошки до дошки, я пишу, щоб подякувати Вам за цей альбом, який є більше ніж книга про мистецтво, тому що розкриває красу української і радянської землі, красу і гідність не тільки радянських людей, але й всього людства. Цей альбом свідчить не тільки про

високу майстерність, якої досягли художники за останні роки, але є й видатною і в найвищому розумінні слова Книгою Життя. На мою думку, це найвища хвала мистецтву як такому, лише за допомогою якого краса і гідність Людини та її світу стають очевидними... Передайте, будь ласка, моїм українським колегам моє захоплення і теплі привітання, мою повагу до того, що вони роблять для людства своїм мистецтвом». І у другому листі: «Тільки-но я надіслав Вам лист з подякою за чудовий альбом творів українських художників, як одержав продовження його — книгу про українське народне мистецтво, яка для нас є справжнім гололом самого українського народу, чимсь подібним до живого доказу або підтвердження гідності, а часто — природжених прекрасних якостей його, що їх Ваші художники визначили і через свої твори стверджують. Яким прекрасним народом повинні бути українці, якщо знайшли такі чудові вирази в своєму живописі і виробі!»...

Досі літературу з питань мистецтва ми випускали українською мовою, лише в художніх альбомах давали паралельні російські тексти. Правда, оскільки потреба знайомити зарубіжних читачів з цікавими явищами українського мистецтва відчувалася й раніше, ми зрідка робили спроби вводити в художні видання іноземні мови. Так, у 1965 р. в невеликому альбомі творів народної майстрині Ганни Собачко текст був надрукований паралельно українською, російською, англійською, французькою, іспанською і німецькою мовами.

Життя підтвердило правильність цього заходу, і вже в цьому році ми готуємо альбом Анатолія Петрицького з французьким резюме, альбом «Українські писанки» з шестимовними текстами, комплект репродукцій з творів Ади Рибачук і Володимира Мельниченка з англійським текстом, альбом «Українське народне декоративне мистецтво» — лише англійською мовою тощо. Кілька книг

з образотворчого мистецтва, що мають солідне наукове значення, вийдуть з резюме англійською чи французькою мовами — «Український портрет XVI—XVIII ст.» П. О. Білецького, «По Україні» Г. Н. Логвина (путівник по стародавніх мистецьких пам'ятках) та кілька інших. З іноземними текстовка-

ми готуються і комплекти листівок «Львівська картинна галерея», «Олена Кульчицька», «Ювілейна художня виставка УРСР 1967 року», «Українське народне мистецтво» і велика номерована серія «Українська народна галерея» — репродукції кращих творів вітчизняного і світового мистецтва, що збе-

рігаються в музеях республіки. Таке становище з випуском літератури іноземними мовами у київському видавництві «Мистецтво» — єдиному поки що видавництві УРСР, що спеціально займається цією важливою справою.

Олег МИКИТЕНКО,
головний редактор видавництва «Мистецтво».

«Весь мир» (на українском языке)

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат 93-44-85, відділи: 93-20-82.
Видавництво «Радянський письменник».

Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються.

ВФ 06550. Підписано до друку 18/VII 1968 р. Формат паперу 60×90¹/₈. Фіз. друк. арк. 20.
Умовних друк. арк. 20. Тираж 50 050. Ціна 60 коп. Зам. 03242.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна», Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

ВСЕСВІТ

ІНДЕКС 74088

1968

Ціна 60 коп.